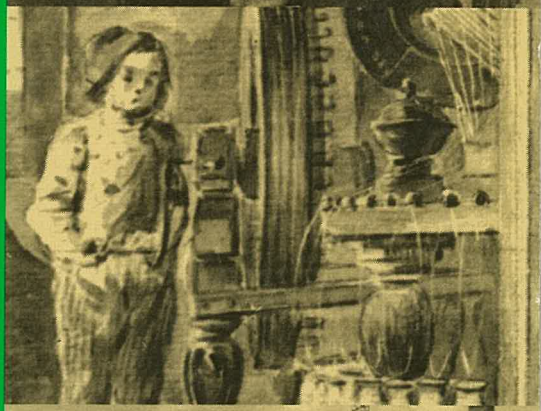
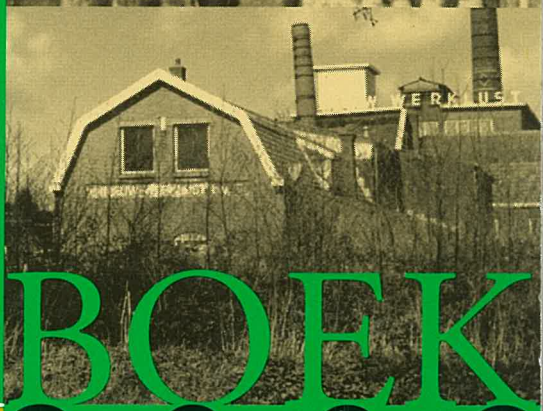
DIRK VAN ECK-STICHTING
LEIDEN

Jaarboek der
sociale en economische
geschiedenis
van Leiden
en omstreken

JAARBOEK 2002

Jaarboek der

sociale en economische geschiedenis

van Leiden en omstreken

2002

Dirk van Eck-Stichting

opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Gert-Jan van Rijn, *voorzitter*
Rob Arnoldus, *secretaris*
Jaco van Rijn, *penningmeester*

Drs. J.J.A. Groos
A. Honkoop
Drs. A.H. Netiv
Dr. D.J. Noordam
Drs. G.J. van Rijn
Drs. J. van Rijn
Drs. J. Slangen
Drs. C.B.A. Smit
Drs. E.T. van der Vlist
C. Walle
Drs. M.H.A.C. Weevers
E. van der Veen

Redactie Jaarboek 2002

P.J.M. de Baar
Drs. J.J.A. Groos
Dr. D.J. Noordam
Drs. G.J. van Rijn
Drs. J. Slangen
H.J. van der Veer
Drs. IJ. Woensdregt
Drs. E.T. van der Vlist, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2003 dient in het bezit van de redactie te zijn voor 31 december 2003.

Dirk van Eck-Stichting

Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2002

Leiden 2003

ISBN 90-73279-22-4
ISSN 1387-8123

© Copyright Dirk van Eck-Stichting, Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.
De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden
e-mail: info@dirkvaneck.nl

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria, Leiden

Druk:
Offsetdrukkerij Nautilus, Leiden

Inhoud

7 Voorwoord

9 Jaarverslag 2002

15 JAAP MOES
Het uitgavenpatroon van een Leids gemeenteraadslid in de negentiende eeuw: Jan van Heukelom (1813-1886). Een bijdrage aan de geschiedschrijving van Leidse elites

57 FRANK VAN DEIJK
Breien voor het leger. De Leidenaar Dirk Weijers (1784-1857) en zijn geprivatiseerde werkverschaffing aan minvermogenden

102 ADRI VAN DER MEULEN EN PAUL SMEELE
Werklust en De Nijverheid. De pottenbakkers van Hazerswoude in de negentiende eeuw

172 SJAAK VAN DER VELDEN
Stakingen in Leiden, 1868-2000

192 Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2002

194 Boekbesprekingen

217 Signaleringen

Bladzijde uit een van de in het Noors geschreven oorlogsdagboeken uit Oegstgeest.

Voorwoord

Voor u ligt het veertiende Jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting. Het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2002* bevat vijf artikelen, die zich grotendeels afspelen in de negentiende eeuw. Nederland werd in deze tijd een eenheidsstaat met een overheid die steeds sterker in het economische en maatschappelijke leven doordrong. De wisselwerking tussen overheid en 'mondige burgers' is dan ook een terugkerend thema in dit Jaarboek.

Jaap Moes schreef een artikel over het reilen en zeilen van het huishouden van Jan van Heukelom. Op basis van een heel bijzondere bron, Van Heukeloms privé-kasboeken, reconstrueerde hij het uitgavenpatroon van deze vooraanstaande Leidse fabrikant.

Een tijdgenoot van Jan van Heukelom is Dirk Weijers, de opzichter van de stedelijke Armeninrichting. Toen deze instelling in 1819 ter ziele ging, besloot Dirk Weijers een doorstart te maken. Zijn kousenfabriek verschafte werk aan armen, wezen en gevangenen. Frank van Deijk onderzocht de geschiedenis van deze geprivatiseerde werkverschaffing. Hij laat zien hoe Dirk Weijers schipperde tussen commerciële bedrijfsvoering en werkverschaffing. Aangezien het leger de belangrijkste afnemer was, klom Weijers in de pen met het Departement van Oorlog wanneer hij zich financieel tekortgedaan voelde.

Met de bijdrage van Adri van der Meulen en Paul Smeele begeeft het Jaarboek zich weer eens buiten de stadsgrenzen van Leiden. Van der Meulen en Smeele onderzochten de geschiedenis van de Hazerswoudse aardewerkfabriek 'Werklust'. Deze fabriek produceerde allerlei soorten gebruiksaardewerk, zoals eesttegels en bloempotten. Op deze eesttegels – belangrijk voor

jeneverstokerijen – probeerde de fabrikant al in de napoleontische tijd patent te verkrijgen, wat interessante correspondentie heeft opgeleverd.

Sjaak van der Velden sluit het Jaarboek af met een artikel over stakingsactiviteit in Leiden. Van der Velden is in 2000 gepromoveerd op een onderzoek naar stakingen in Nederland tussen 1830 en 1995. Op basis van zijn promotie vergelijkt hij de Leidse stakingsactiviteit met het algemene Nederlandse beeld. Werd en wordt er in Leiden nu meer of minder gestaakt dan in de rest van Nederland? Bij het artikel van Van der Velden hoort een lijst met gegevens over stakingen in Leiden in de bovengenoemde periode. Deze lijst was te omvangrijk om in het Jaarboek op te nemen. Gelukkig heeft de Dirk van Eck-Stichting sinds kort een eigen website (www.dirkvaneck.nl), waarop de lijst is te raadplegen.

De totstandkoming van het Jaarboek blijft het werk van vele handen, binnen en buiten de redactie. Ik wil Piet de Baar bedanken voor zijn grote inzet binnen de redactie. Gerard en Ria de Graaff van Grafaria maakten de teksten drukklaar, waarna het geheel bij drukkerij Nautilus ter perse ging. Ik wens u veel plezier met lezen.

GERT-JAN VAN RIJN,
voorzitter

Jaarverslag 2002

Algemeen Bestuur

Het Algemeen Bestuur van de Dirk van Eck-Stichting kwam in de verslagperiode niet bijeen.

Open Monumentendag

De Dirk van Eck-Stichting slaagde erin om in 2002 te profiteren van de oplevende belangstelling voor lokale geschiedenis. Inmiddels traditie is de aanwezigheid van de Stichting op de Open Monumentendag, die dit jaar in het teken stond van park en landschap. Arjan Honkoop nam reeds de avond tevoren het initiatief bij het inrichten van eèn stand in het stadhuis, die vervolgens bij toerbeurt door bestuursleden werd bemand. Een beperkt aantal geïnteresseerden besloot om donateur te worden.

Podiumdag

Van bijzonder gewicht was de officiële viering van het 100-jarige bestaan van de zustervereniging Oud Leiden op vrijdag 8 november in de Pieterskerk. Een dag later werd in de Hooglandse kerk op instigatie van Oud Leiden de Podiumdag georganiseerd. De Podiumdag bleek een uitstekend middel om alle verenigingen uit de regio zich te laten presenteren. Ook de naamsbekend van de Dirk van Eck-Stichting werd hierdoor vergroot.

Met gepaste trots werd vanuit een rood versierde stand de nieuwe door de Stichting ontworpen 'sociale kaart van Leiden' gepresenteerd. In de kantlijn van deze kaart staat een toelichting met markante passages uit de inmiddels lange reeks Jaarboeken. Zo lezen we dat op de locatie Caecilia-

straat 63 in april 1883 de zielige figuur Alida Jacoba van Grieken geheel laveloos op een gloeiende stoof was gaan zitten en aan haar brandwonden was overleden.

De Podiumdag bracht vele historisch belangstellenden in beweging. Een bijzondere bezoeker van de stand was de naar Limburg geremigreerde ex-voorzitter Jaak Slangen, die door zijn aanwezigheid liet blijken de Stichting nog steeds een warm hart toe te dragen.

Op TV-West verschenen de hele dag beelden van het kleurrijke palet aan lokale historische en genealogische instituties. De Dirk van Eck-Stichting bracht tijdens de druk bezochte Podiumdag de geschiedenis van de 'gewone man' met succes onder de aandacht, wat wel blijkt uit een ledenaanwas van meer dan dertig donateurs.

Donateursavond

Op 16 oktober 2002 vond in het Gemeentearchief aan de Boisotkade de dertiende donateursavond plaats. Zo'n honderd belangstellenden waren aanwezig toen het Jaarboek 2001 werd gepresenteerd. Het werd een gezellige avond. Jan Dröge hield een interessante lezing over de bouw- en bewoningsgeschiedenis van het etablissement In Den Vergulden Turk aan de Breestraat 84. Het leven in 'de Turk' kwam dichterbij door een interview door Ingrid Moerman van vier telgen uit de familie Merkelbach-Couwenberg, die het hotel-restaurant tot 1962 runde. Tevens was er een vertoning van oude foto's van het monumentale pand, dat in de jaren zeventig op het nippertje aan de sloop ontsnapte.

Jaarboek

Het Jaarboek verscheen dit jaar in een verhoogde oplage van 400 exemplaren. De hogere oplage werd mogelijk gemaakt door een bijdrage in de productiekosten van de Vereniging Oud Leiden. De vormgeving is niet alleen het product van Bert van der Veer en Grafaria, maar ook het resultaat van de inspanningen van offsetdrukkerij Nautilus. Ondanks de inzet van velen is het de Dirk van Eck-Stichting helaas nog niet gelukt om de publicatie van het Jaarboek eerder in het jaar te laten plaatsvinden.

LAVA

De werkgroep LAVA bleef ook in het jaar 2002 in beeld. LAVA hield zich druk bezig met het verzamelen van films, die – na te zijn gereinigd en gescand – worden opgeslagen in het Gemeentearchief Leiden. De distributie van de reeks *Stadsbeeld in Beweging* verliep zoals vanouds primair via de Openbare Bibliotheek.

LAVA kwam dankzij Arjan Honkoop regelmatig in de publiciteit. De werkgroep was diverse keren present tijdens filmmiddagen in de Openbare Bibliotheek en in Cultureel Centrum De X.

Het LAVA-aanbod werd mede toegankelijk gemaakt middels de nadrukkelijke vermelding van het nieuwe e-mailadres lava@dirkvaneck.nl op vooraankondigingen en flyers.

LAVA-beelden, waaronder in februari beelden van de Stadhuisbrand, zagen we in het televisieprogramma 'Het Was' van TV-West.

In 2001 en 2002 verwierf LAVA de volgende films:

- 'Leiden vroeger en nu' (1985): kleurenfilm (Super-8) van de heer J.G. Gompelman, gekregen via de heer E. Timan;
- 'Onze buurt' (1975): kleurenfilm (8 mm) van de heer J.G. Gompelman, gekregen via de heer E. Timan;
- 'Leiden 1962' (1962): film (8 mm) met snijresten, van mevrouw L. van den Berg;
- vijf films uit de periode 1952-1976 (8 mm), gemaakt door Rinus Marijt, gekregen via mevrouw C. Marijt ('Naar de Hoge Veluwe', 'Treslong', 'Samsom', 'Huis Havenkade 1', 'LCKV Oostenrijk 1956', 'Brandweer / Vissen');
- 'De Gansoordbrug' uit 1962: film (8 mm) van de heer Van der Wiel over de sloop en de herbouw van de Gansoordbrug;
- zes films met geluid uit de periode 1976-1983 (Super-8), gemaakt door de heer B. Pater ('Leiden, stad van monumenten', 'Leiden Noord D-gebied', 'Noordwijk', 'Drie Oktober 1982' en 'Drie Oktober 1983', 'Ruimteveer').

Voorts schonk de heer D. Bavelaar de rechten op zes korte films uit de periode 1944-1955, gemaakt door de heer Langezaal. Deze films gaan over De Hortus, Werkmans Wilskracht, Drie Oktober, speeltuin De Grote Vink en een zebrapad over de Rijnsburgerweg.

De voorbereidingen voor *Stadbeeld in Beweging* v namen dit jaar veel tijd in beslag. Mede daarom werd besloten om de productie nog even uit te stellen.

Overige schenkingen en bruiklenen

Naast de filmaanwinsten ontving de Dirk van Eck-Stichting een legaat van mevrouw mr. I.I.C. Waal-Schuddebeurs van *f* 1.600. Het bestuur heeft het geld gereserveerd en stelt zich de opgave hiervoor een goede bestemming te vinden.

Aan het einde van het jaar werd de Dirk van Eck-Stichting verrast met een stapel Noorstalige oorlogsdagboeken, afkomstig uit een oud pand in Oegstgeest. Aan de vertaling wordt gewerkt.

ROB ARNOLDUS,
secretaris

Rectificatie

Dankzij het gedenkboek *J.C. Zaalberg & Zoon. Fabriek van wollen dekens, duffels enz. Leiden. 1814-1914*, dat de heer Piet Anker aan de Dirk van Eck-Stichting schonk, zijn we in staat om enkele fotobijschriften uit het artikel van Jaap Moes, 'Terug van weggeweest. Over de zeventiende-eeuwse weefgetouwen in Leiden en een textielhistorisch museum in de Sleutelstad', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1999*, pp. 36-62, bij te stellen: de afbeeldingen op p. 49 en 51 betreffen niet de Stedelijke Werkinrichting, maar de fabriek van Zaalberg.

Financieel overzicht 2002

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2002	7.622,94	Jaarboek 2000	3.746,94
Donaties	4.986,43	Jaarboek 2001	3.616,69
Publicaties	533,95	Verzending Jaarboek 2001	354,46
Legaat	726,05	Open Monumentendag	40,35
Subsidie Vereniging Oud Leiden	1.361,00	Donateursavond	631,67
Bijdrage verzending Jaarboek	242,95	Overige kosten	462,27
Overdracht van LAVA	1.441,82		
Rente	196,55	Saldi 31 december 2002	8.259,31
Totaal	17.111,69	Totaal	17.111,69

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2002	7.912,80	*Stadsbeeld in Beweging*	2.089,09
Stadsbeeld in Beweging	4.787,64	Overdracht naar Dirk van Eck-St.	1.441,82
Rente	93,60	Overige kosten	722,25
		Saldi 31 december 2002	8.540,08
Totaal	12.794,04	Totaal	12.794,04

TOELICHTING

Bovenstaande overzichten tonen de inkomsten en uitgaven van de Dirk van Eck-Stichting en het Leids Audiovisueel Archief (LAVA) in het kalenderjaar 2002.

In het jaar 2002 ontving de Dirk van Eck-Stichting het grootste gedeelte van de donaties voor 2001 en het eerste gedeelte van de donaties voor 2002. Het Jaarboek 2001 verscheen in het najaar van 2002. Vervolgens verzochten wij u eind november 2002 om uw donatie voor het jaar 2002. Veel donateurs

maakten deze donatie begin 2003 over. Deze discrepantie tussen het jaar waarover de donatie wordt betaald en het jaar waarin de meeste donateurs hun daadwerkelijke betaling plegen, zorgt al enkele jaren voor enige verwarring. Wij streven ernaar om het moment van publicatie van het Jaarboek, en daaropvolgend ons verzoek om uw donatie, eerder in het jaar te laten plaatsvinden.

De Dirk van Eck-Stichting ontving van mevrouw Iris Waal-Schuddebeurs een legaat van € 726,05. Voorts ontving de Stichting van de Vereniging Oud Leiden een subsidie van € 1.361 voor het Jaarboek 2000. Aan onze donateurs die niet op onze donateursavond aanwezig waren, werd het Jaarboek 2001 per post toegezonden. De kosten van verzending bedroegen € 354,46; hiervan werd € 245,90 door de ontvangers vergoed.

Volgens de overeenkomst tussen het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting en de gemeentearchivaris van Leiden reserveert het bestuur 75 procent van de baten uit verkoop van *Stadsbeeld in Beweging* voor de activiteiten van het Leids Audiovisueel Archief die instandhouding, registratie, uitbreiding en ontsluiting van de audiovisuele collectie beogen. In 2002 werd 25 procent van de opbrengst uit verkoop van *Stadsbeeld in Beweging* 2001 (€ 1.441,82) door LAVA overgedragen aan de Dirk van Eck-Stichting.

JACO VAN RIJN,
penningmeester

Het uitgavenpatroon van een Leids gemeenteraadslid in de negentiende eeuw: Jan van Heukelom (1813-1886)

Een bijdrage aan de geschiedschrijving van Leidse elites[1]

JAAP MOES

De stad Leiden neemt in de Nederlandse geschiedschrijving een uitzonderlijke positie in, want in de afgelopen vijfentwintig jaar zijn maar liefst vijf afzonderlijke publicaties over haar elites verschenen en daarmee wordt de lange periode van omstreeks 1300 tot 1780 (1795) vrijwel ononderbroken bestreken.[2] Onder de elites worden de leden van het stads- of gemeentebestuur verstaan, eventueel inclusief hun familieleden.[3] Momenteel ontbreekt het nog aan een studie naar de Leidse elites in de negentiende en de twintigste eeuw. Zodra die verschijnt, zal Leiden ook in internationaal opzicht zeer hoog scoren. Inmiddels is al belangrijk voorbereidend werk verricht door de 'Werkgroep Leden Leidse Gemeenteraad' van de 'Vereniging Jan van Hout'. Zij heeft het door haar verzamelde basismateriaal van gemeenteraadsleden tussen 1850 en 2000 gepubliceerd in het boek *Het Leidse pluche. 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden.*[4]

Met dit artikel wil ik op twee manieren een bijdrage leveren aan de geschiedschrijving van Leidse elites. Ik zal met behulp van de privé-boekhouding van een negentiende-eeuws gemeenteraadslid een reconstructie maken van zijn uitgavenpatroon. Daarmee wordt inzicht verkregen in zijn levensstijl, een kernthema in elitehistorisch onderzoek.[5] Jan van Heukelom staat centraal, omdat hij een zeer goed gedocumenteerde negentiende-eeuwse gemeentebestuurder is wiens kasboekhouding over de zeer lange periode van 1838 tot en met 1885 kan worden gebruikt. Zulke boekhoudingen zijn voor

onderzoek naar uitgavenpatronen en levensstijlen natuurlijk historische bronnen bij uitstek, maar helaas zijn zij nogal schaars (zie bijlage 1). Daarnaast zijn zij zeer bewerkelijk, en bovendien valt hun representativiteit lastig te beoordelen. Het tweede doel van deze bijdrage is dan ook om hier tevens ander historisch bronnenmateriaal voor het voetlicht te brengen waarmee persoonlijke uitgaven van veel meer mensen vallen te achterhalen. Het gaat om zogenoemde "navorderingen wegens geleverde goederen en gedane werkzaamheden". Deze openstaande rekeningen op het moment van overlijden van een erflater zijn te vinden in erfenisaangiften in verband met de successierechten (kortweg successiememories genoemd; zie verder bijlage 2).

Jan van Heukelom is tegen deze achtergrond een interessant voorbeeld om nader te bespreken. We kunnen niet alleen zijn privé-boekhouding raadplegen, maar ook zijn successiememorie.[6] Hij overleed op 4 maart 1886. In zijn erfenisaangifte worden eenendertig "navorderingen wegens geleverde goederen en gedane werkzaamheden" vermeld.[7] We kunnen dus nagaan of deze openstaande rekeningen een goede indruk geven van zijn levensstijl door deze te vergelijken met zijn privé-boekhouding.

De hoofdvragen in deze bijdrage luiden als volgt. Hoeveel gaf iemand uit de Leidse elite in de negentiende eeuw jaarlijks uit? Waaraan werd het meeste geld besteed? Welke ontwikkeling vertoont zijn uitgavenpatroon? Hoe kan zijn levensstijl worden getypeerd? Eerst zal de sociale positie van de familie Van Heukelom in de Leidse samenleving worden besproken. Daarna komt de levensloop van Jan van Heukelom aan bod. Vervolgens staan we stil bij de ontwikkeling van zijn welstand. Daarna wordt zijn uitgavenpatroon met behulp van zijn privé-boekhouding gereconstrueerd, zodat we uiteindelijk zijn levensstijl kunnen typeren. Ten slotte zullen we nagaan of de openstaande schulden van Jan van Heukelom een goed beeld geven van zijn levensstijl.

De familie Van Heukelom en de Leidse elite tot 1900

Net als in de allegorie *Jan, Jannetje en hun jongste kind* van de bekende negentiende-eeuwse literator E.J. Potgieter wemelt het in de geschiedenis van de Leidse familie Van Heukelom van de Jannen[8] (zie schema). Ze onderscheiden zich echter niet zo gemakkelijk van elkaar als Jan Maat, Jan

Wapen van de familie Van Heukelom. *Nederland's Patriciaat* 1913, p. 174.

Jan van Heukelom junior omstreeks 1880. GAL, Archief Van Heukelom.

Salie of Jan Contant, want ze heten eenvoudigweg allen Jan van Heukelom. Voor ons levert dat complicaties op, want in de negentiende eeuw kwam het twee keer voor dat drie generaties Jannen tegelijkertijd leefden. Dat is dus flink opletten geblazen.[9] Om te voorkomen dat de verschillende Jannen hier met elkaar worden verward, moeten we eerst een blik op de familiestamboom werpen.

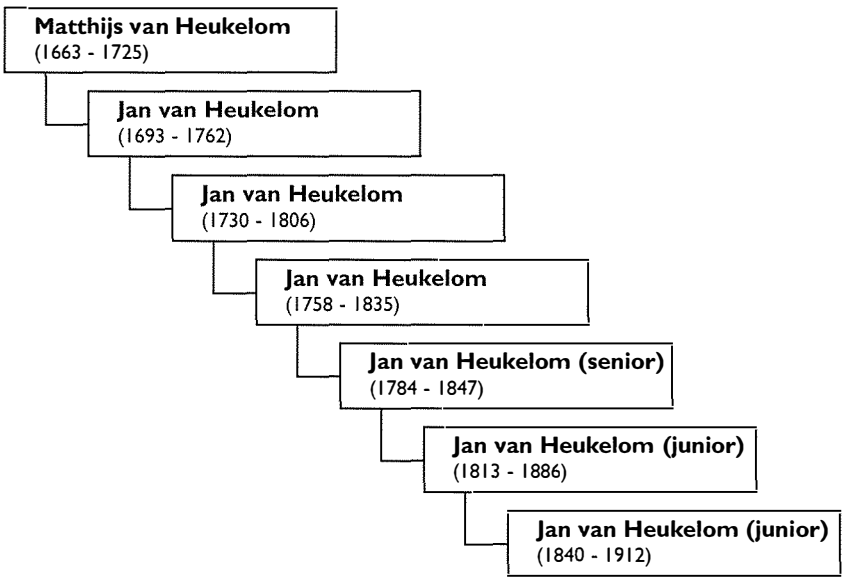
Naast de voornaam Jan zijn wol en doopsgezindheid de rode draden in de geschiedenis van de familie Van Heukelom tot 1900.[10] De stamvader in Leiden is Matthijs (1663-1725). Hij kwam als textielhandelaar oorspronkelijk uit Goch (Duitsland) en vestigde zich in de Sleutelstad. Zijn zoon is de eerste Jan van Heukelom (1693-1762). Deze Jan (I) zette omstreeks 1725 een lakenbedrijf op tussen het Levendaal en de Hogewoerd.[11] Op zijn beurt noemde hij een van zijn zonen eveneens Jan (1730-1806). Deze Jan (II) legde het fundament voor het 'maatschappelijke vermogen' van de familie in de negentiende eeuw, zoals E.H. de Jong dat in zijn fraaie artikel in het *Leids Jaarboekje* noemt.[12] Jan (II) breidde de lakenbereiderij van de familie uit. De Jong bespeurt bij hem de overgang van lakenfabrikeur naar lakenfabrikant. Het eerstgenoemde ondernemerstype besteedde de grondstof en het

halffabrikaat uit bij arbeiders en werklieden die het thuis meestal met hun eigen gereedschappen bewerkten, terwijl de laatstgenoemde arbeiders op een locatie bijelkaar bracht om hen met zijn machines te laten werken. Deze Jan van Heukelom kreeg een zoon die hij ook Jan noemde (1758-1835). Daarna kreeg deze Jan (III) op zijn beurt een zoon die geheel in de inmiddels gevestigde familietraditie uiteraard de naam Jan (1784-1847) kreeg. Deze Jan (IV) is de vader van de Jan van Heukelom (1813-1886), die in deze bijdrage centraal staat. Voor alle duidelijkheid zullen we Jan (IV) verder *Jan senior* noemen. Zijn zoon Jan (V) noemen we *Jan junior*. Jan junior had ook een zoon die hij Jan (1840-1912) noemde, maar die komt hier slechts terloops ter sprake. Hij bleef overigens ongehuwd en had geen nakomelingen.

Voor een goed begrip van de sociale positie van de familie Van Heukelom in negentiende-eeuws Leiden, kunnen we het beste beginnen met haar 'sociale doorbraak' in het laatste kwart van de achttiende eeuw. In 1779 legde Jan III de meesterproef af, waarna hij werd opgenomen in het Leidse lakenbereidersgilde.[13] Vanaf 1783 was hij mede-eigenaar van de laken- en greinfabriek van de firma F. van Lelyveld Wzn. en Cie. Hij overleefde op 12 januari 1807 ternauwernood de beruchte buskruitramp.[14] Nadat zijn zoon, Jan senior, op zijn beurt in 1810 de meesterproef had doorstaan, werd ook hij in het lakenbereidersgilde opgenomen.[15] Daarna kreeg hij een functie in het bedrijf van zijn vader. In 1816 voorzagen deze Van Heukeloms als eersten in de Noordelijke Nederlanden hun productieproces van een stoomkrachtinstallatie.[16] Vooruitstrevend was ook dat zij aan het einde van de jaren twintig cursussen volgden van de nieuwe 'Industrie School' in de stad en bovendien hun werknemers daarvoor lieten intekenen.[17] Het familiebedrijf bestond uit onder andere een spinnerij, een ververij, een laken- en een greinfabriek, waar in totaal ongeveer honderd arbeiders werkten.

In de achttiende eeuw behoorden de Van Heukeloms niet tot het Leidse patriciaat, de regerende geslachten in de stad. Maar vanaf het begin van de negentiende eeuw kan de familie zonder meer tot de welgezeten burgerij worden gerekend. Grootvader Jan werd in 1808 lid van de vroedschap. Sinds 1810 was hij ook lid van de opvolger van dit college, namelijk de *Conseil d'arrondissement de Leyde*, en sinds 1813 was hij lid van de Stedelijke Raad. Daarnaast maakte hij in 1814 deel uit van de gewichtige *Vergadering van Notabelen tot Vaststelling van de Grondwet*. Voor zijn diensten werd hij

Familiestamboom van Jan van Heukelom.

door koning Willem I benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Zijn zoon, Jan senior, trad in vele opzichten in zijn voetsporen. Om te beginnen zetelde ook hij op het pluche van de Leidse gemeenteraad (1829-1847). Verder was hij diaken van de doopsgezinde gemeente, gouverneur van de Greinhal, en bracht hij het van gewoon lid tot president van de Kamer van Koophandel en Fabrijken van Leiden.[18]

De familie Van Heukelom was in de eerste helft van de negentiende eeuw via huwelijken nauw verbonden met andere welgestelde burgerlijke geslachten, zowel in de Sleutelstad als daarbuiten.[19] Zo was Jan senior gehuwd met Anna Hillegonda Luzac, die tot de Waals-Hervormde Kerk behoorde. Zij was de zus van het Leidse, liberale Tweede-Kamerlid L.C. Luzac, die het in 1848 tot minister van Binnenlandse Zaken en van "Hervormde en andere Eerediensten" bracht.[20] Verder was bijvoorbeeld de zuster van Jan senior gehuwd met de Rotterdamse suikermagnaat Chr. Rueb (1775-1865). Hij behoorde tot de prestigieuze hoogstaangeslagenen in Zuid-Holland.[21] Daarnaast huwde een van de vier dochters van Jan senior in 1833 met de zoon van professor M. Siegenbeek, namelijk Daniël Tieboel Siegenbeek, die van 1858 tot 1866 burgemeester van Leiden zou zijn.[22]

Jan van Heukelom senior (1784-1847). GAL. Archief Van Heukelom.

Lakenmerk van de Leidse fabrikeurs Jan van Heukelom & Zoon, vierde kwart achttiende eeuw. GAL. PV 34796.

Maatschappelijke en politieke functies werden in de eerste helft van de negentiende eeuw als erfelijke familiesieraden overgedragen van de ene generatie op de andere. Na 1848 zou dat langzaam maar zeker gaan veranderen. Net als Jan senior in het voetspoor van zijn vader was getreden, volgde Jan junior zijn vader op in dezelfde maatschappelijke besognes. Als enigste zoon was Jan junior voorbestemd om in het familiebedrijf van zijn voorvaderen te worden opgenomen. Verder was hij diaken in de doopsgezinde gemeente. Daarnaast werd ook hij lid van het Leidse gemeentebestuur, en in 1848 volgde hij zijn vader op in de Kamer van Koophandel. Jan junior maakte zelf overigens ook enkele interessante knoopjes in het elitenetwerk.

De levensloop van Jan van Heukelom junior

Jan van Heukelom junior werd op 14 april 1813 te Leiden geboren.[23] Samen met zijn goede vriend de bekende literator Jan Kneppelhout (pseudoniem Klikspaan) bezocht hij sinds 1825 de kostschool 'Noorthey' te Veur nabij het huidige Voorschoten.[24] Dit 'Huis van opvoeding en onderwijs' was een

speciale school voor jongens uit 'de hoogste standen'. Het instituut stond onder leiding van de uit België afkomstige pedagoog Petrus de Raadt. Deze opvoedkundige legde bij de educatie van zijn pupillen meer nadruk op overredende gesprekken dan op tucht en discipline, meer op karaktervorming dan op kennisoverdracht.[25] Dat was een rijke leerschool. Het opvoedingsinstituut telde niet veel leerlingen, en dat kunnen we als een indicatie voor zijn exclusiviteit beschouwen. Zo waren er in 1825, het jaar van Jans komst, zeven leerlingen. Toen hij de school in 1831 verliet waren er niet meer dan vijftien pupillen. Er werden banden voor het leven gesmeed. Na zijn schooltijd bleef Jan in elk geval intensief met zijn medeleerlingen verbonden, onder andere als secretaris van het genootschap 'Noorthey', dat tot in lengte van jaren op gezette tijden bijeenkwam.[26]

Jan junior ging in 1831 letteren studeren aan de Leidse 'Hooge School'.[27] Tegelijkertijd werd hij lid van de studentenvereniging 'Duce Minerva' en trad hij toe tot het letterkundig gezelschap 'Utilitas Ergo' en muziekgezelschap 'Sempre Crescendo'.[28] Veel lijkt er overigens op te wijzen dat Jan junior model stond voor de bekende 'Student-Leydenaar' van Klikspaan.[29] Net als zijn grootvader en zijn vader voltooide hij zijn academische opleiding aan de Leidse Alma Mater niet.[30]

Jans grootvader, die samen met zijn vader het familiebedrijf had gevoerd, was in 1835 overleden. Jan junior werd in 1837 op 24-jarige leeftijd als deelgenoot in het bedrijf opgenomen.[31] Daar was een zekere traditionele voorbereiding aan voorafgegaan. Net als zijn vader eerder in 1805 had gedaan, maakte Jan junior in 1833 een educatieve rondreis door Engeland. Hij bezocht toen onder andere de fabriek van stoomkrachtinstallaties van Boulton & Watt nabij Birmingham.[32] Verder verwisselde hij in 1837 het lidmaatschap van studentenvereniging 'Minerva' voor dat van sociëteit 'Amicitia'.

Hij huwde op 11 oktober 1838 met Hermine Anna Petronella Hubrecht. Zij was de dochter van de schatrijke Leidse kalkbrander en staten- en gemeenteraadslid P.F. Hubrecht.[33] In gegoede en welgestelde kringen was het gebruikelijk dat een huwelijkscontract werd opgesteld. Zij trouwden dus op huwelijkse voorwaarden. Samen maakten zij een huwelijksreis naar Parijs.[34] Tragisch was dat Hermine zesendertig dagen na de geboorte van hun zoon Jan op 31 maart 1840 overleed.[35] Kraamvrouwenkoorts en

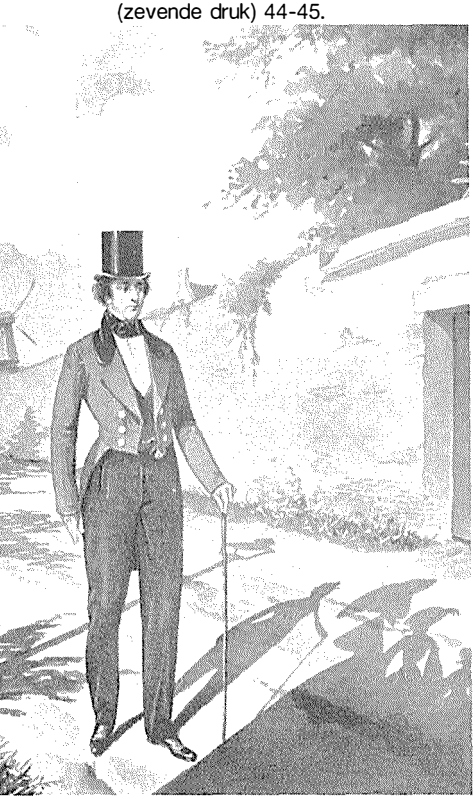
kindersterfte kwamen toen in alle sociale kringen veelvuldig voor.

Op 19 juni 1846 huwde Jan junior voor de tweede maal, eveneens op huwelijkse voorwaarden. Zijn nieuwe echtgenote was Octavie Charlotte Adèle Steenlack.[36] Octavie was een zus van de vrouw van Hermines broer, de eveneens puissant rijke P.G. Hubrecht die tot de hoogstaangeslagenen van Zuid-Holland behoorde. Ditmaal voerde de huwelijksreis het echtpaar naar Duitsland.[37] In de daaropvolgende negen jaar kregen zij zes kinderen. Twee dochtertjes stierven echter al bij de geboorte of in het eerste levensjaar. Andermaal werd Jan junior door rampspoed getroffen toen ook zijn tweede echtgenote overleed. Octavie stierf op 29 september 1855, dertien dagen na de geboorte van het zesde kind, Sophie Hermine.[38] Daarop nam Jans ongehuwde oudere zus, Stephanie Louise, voortaan de moederrol in het gezin op zich. Waar mogelijk steunden familieleden elkaar in moeilijke tijden.

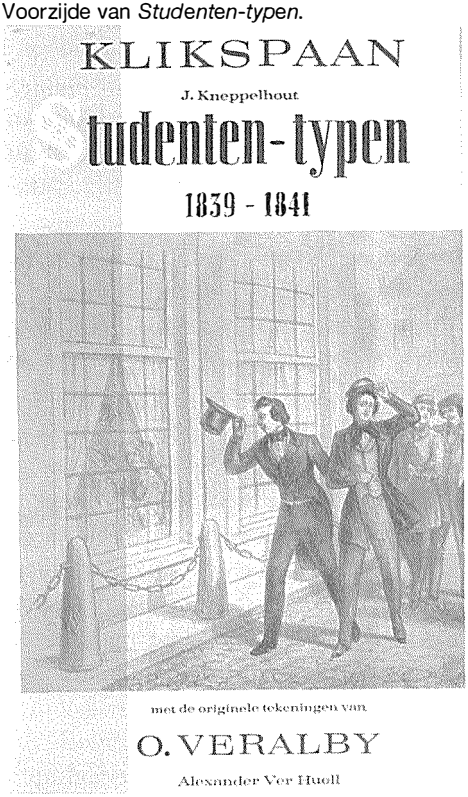
Nadat Jan van Heukelom senior in 1847 was overleden, voerde Jan junior het familiebedrijf samen met zijn moeder. Dat was conform de laatste wilsbeschikking van zijn vader. Al snel bleek echter dat het *hightech* bedrijf van weleer inmiddels sterk was verouderd. Bovendien was het inefficiënt verspreid over verschillende locaties in de stad, en waren er grote onverkochte voorraden ontstaan.[39] Een sanering was onvermijdelijk. In 1849 besloten Jan junior en zijn moeder het grootste deel van de onderneming te verkopen aan stadgenoot S.A. Meerburg. Tot hun teleurstelling kregen zij er niet meer dan *f* 30.000 voor.[40] Uit zijn kasboekhouding blijkt dat Jan junior in dat jaar voor het eerst een kapitaal van ruim vijfduizend gulden belegde. Vrijwel tegelijkertijd richtte hij samen met zijn moeder een nieuwe vennootschap op, waarin de onverkochte wolspinnerij van het oude bedrijf werd ondergebracht. De naam van het nu gespecialiseerde bedrijf werd veranderd in firma Van Heukelom en Cie. Het economisch tij zat wolspinnerijen in deze jaren mee. Al spoedig werkten in de loonspinnerij ongeveer zeventig arbeiders.[41]

Jan junior was echter al in 1849 met zijn gezin naar Poederoijen in de Bommelerwaard verhuisd. Volgens De Jong was hij door de verkoop van zijn vaders bedrijf gedwongen naar een andere baan uit te zien, maar dat valt te betwijfelen.[42] Jan had immers zelf de leiding van het nieuwe bedrijf kunnen voeren, die hij nu aan zijn zaakwaarnemer en boekhouder Johannes van Toorn had overgelaten.[43] Er kunnen andere redenen voor zijn vertrek uit Leiden zijn geweest. Uit zijn boekhouding blijkt bijvoorbeeld dat hij in

De "Student-Leidenaar" door Johan Braakensiek. Klikspaan, *Studenten-typen 1839-1841* (zevende druk) 44-45.

Voorzijde van *Studenten-typen*.

1848 en 1849 uitzonderlijk hoge rekeningen voor medische verzorging betaalde.[44] Wellicht speelden gezondheidsredenen een rol. Hoe dan ook, Jan junior ging in Poederoijen de aardappelmeelfabriek van zijn neef Jan Rueb leiden. Dat avontuur was geen lang leven beschoren. Toen de fabriek wegens de aardappelziekte in 1854 werd gesloten, ging Jan meteen terug naar zijn geboortestad. Hij was toen 41 jaar.

In Leiden nam Jan junior dadelijk de leiding van de firma Van Heukelom & Cie. op zich en weldra breidde hij de fabriek aan de Derde Binnenvestgracht uit.[45] Bovendien hervatte hij tal van maatschappelijke activiteiten, zowel in de Sleutelstad als daarbuiten. Na 1854 duikt zijn naam al spoedig weer op in de archieven van talloze bestuurlijke, charitatieve, culturele en onderwijskundige instellingen en commissies. Zo werd hij lid van de Kamer

van Koophandel, lid van het hoofdbestuur van de Leydsche Maatschappij voor Weldadigheid en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Verder was hij mede-oprichter van de Hulpbank, bestuurslid van ambachtsschool 'Mathesis Scientiarum Genetrix', bestuurslid van de vereniging tot bevordering van Fabriek- en Handwerk, diaken van de doopsgezinde gemeente, secretaris van de liberale kiesvereniging 'De Grondwet', lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en sinds 1861 lid van de Plaatselijke schoolcommissie. En dat was nog niet alles.

De maatschappelijke activiteiten van Jan junior overstegen al spoedig het plaatselijke leven. Hij werd lid van Provinciale Staten. Toen in Nederland de discussie over kinderarbeid in de jaren vijftig op gang kwam, was Jan junior in 1855 medeopsteller van een Leids rapport over een wettelijke regeling van kinderarbeid.[46] Minister van Binnenlandse Zaken J.R. Thorbecke en Jan junior kenden elkaar uit de Leidse gemeenteraad. Zij waren vanouds politieke vrienden.[47] Thorbecke benoemde hem in 1863 in de Staatscommissie die een onderzoek moest doen naar de fabrieksarbeid van kinderen.[48] Net als de minister vond Jan junior dat er geen wettelijke regeling van kinderarbeid moest komen, terwijl de voorzitter van de Staatscommissie, De Vries Robbé, dat wel nodig vond.[49]

Sinds 1866 zetelde Van Heukelom weer in de Leidse gemeenteraad.[50] Toen Thorbecke hem dat jaar verzocht om zijn zwager D. Tieboel Siegenbeek als burgemeester van de Sleutelstad op te volgen, reageerde Jan afwijzend. Van Heukelom motiveerde dit met de woorden: "[...] ik mag mij voor die betrekking niet beschikbaar stellen, mijne maatschappelijke en – ik mag dit over u wel belijden – mijne finantiele positie, verbieden mij dit."[51] Zelf vond hij dus zijn sociale positie te pover om het burgemeestersambt naar behoren te vervullen. Hij achtte zich niet welgesteld genoeg om zijn werkkring te verlaten.

In 1869 stierf zijn moeder, waarop hij de firma omzette in een commanditaire vennootschap met zijn vier zusters.[52] Deze vennootschap werd echter al in 1875 geliquideerd. De fabriek werd voor *f* 17.000 verkocht aan Clos & Leembruggen.[53] Jan junior hield aan de liquidatie van de firma uiteindelijk *f* 115.774 over.[54] Hij was 62 toen hij uit zaken ging. Uit zijn boekhouding blijkt dat hij dat jaar ruim *f* 60.000 belegde, en tevens een schuld van *f* 33.000 afloste.

Moeder Anna Hillegonda Luzac.
GAL. Archief Van Heukelom.

Langzaam maar zeker werd Jan junior steeds dover. Dat belemmerde hem in zijn laatste jaren niet in zijn dierbaarste hobby. Hij was een fervent boekenliefhebber.[55] Dat blijkt ook uit de openstaande rekeningen op het moment van zijn overlijden. Boekverkoper S.C. van Doesburgh had in 1886 maar liefst *f* 542 tegoed en B. Blankenberg ruim vijftien gulden, terwijl Van Heukelom boekbinder J.A. Loeber nog bijna *f* 95 was verschuldigd.[56] Uit dezelfde bron blijkt dat hij toen onder medische behandeling was bij de geneesheren dr. Boursse Wils, dr. J.G. van der Sluys en dr. Van Iterson. De apothekers Garrer en Dijkstra hadden *f* 74,65 tegoed toen hij op 73-jarige leeftijd 4 maart 1886 te Leiden overleed. Zoals veel gezeten burgers bezat hij een grafstede op de begraafplaats aan de Groenesteeg, waar hij zijn

laatste rustplaats vond.[57] Zijn begrafeniskosten zijn met *f* 514,35 aanzienlijk te noemen. Ter vergelijking: de textielfabrikant A.J. Krantz werd in 1891 voor *f* 453,15 begraven, terwijl een dienstbode als Johanna Maria de Kort in 1889 voor *f* 89,44 ter aarde werd besteld, een timmerman, Nicolaas van Leeuwen, voor *f* 136,83, en ten slotte werd een hoogleraar als dr. Charles Gabriël Cobet in 1889 voor *f* 400 begraven.[58] Kortom, als we de hoogte van de begrafeniskosten beschouwen als een weerspiegeling van de maatschappelijke status van de overledene, was die van Jan junior bepaald niet gering.[59]

Jan overleed *ab intestato* (zonder testament), zodat zijn nalatenschap krachtens het vigerende erfrecht vanzelf overging op zijn vijf kinderen.[60] Mr. Jan van Heukelom was sinds oktober 1877 vice-president van de Arrondissementsrechtbank te Rotterdam. Dr. Daniël Eliza Siegenbeek van Heukelom[61] was hoogleraar pathologie/anatomie aan de Leidse medische faculteit. Johan Leonard van Heukelom was eerste luitenant bij de veldartillerie te Amersfoort. Elisabeth Maria van Heukelom was in 1879 krankzinnig verklaard en onder curatele gesteld. Zij verbleef in psychiatrisch Ziekenhuis 'Meerenberg'. Ten slotte was Sophie Hermine van Heukelom in 1883 eveneens krankzinnig verklaard en ook onder curatele gesteld.[62]

Welstandspositie

Het is van belang om stil te staan bij de rijkdom van Jan junior. Zijn inkomen en vermogen bepaalden immers wat hij jaarlijks kon uitgeven. Helaas weten we alleen zijn inkomen voor de gemeentelijke inkomstenbelasting uit zijn laatste levensjaren. Dat werd geschat op *f* 7.500.[63] Over zijn vermogen is iets meer bekend via de akten waarin de huwelijkse voorwaarden zijn vastgelegd. Tijdens zijn eerste huwelijk in 1838 bedroeg zijn vermogen volgens die bron *f* 7.900, en ten tijde van zijn tweede huwelijk in 1846 was dat vermeerderd tot *f* 10.252.[64]

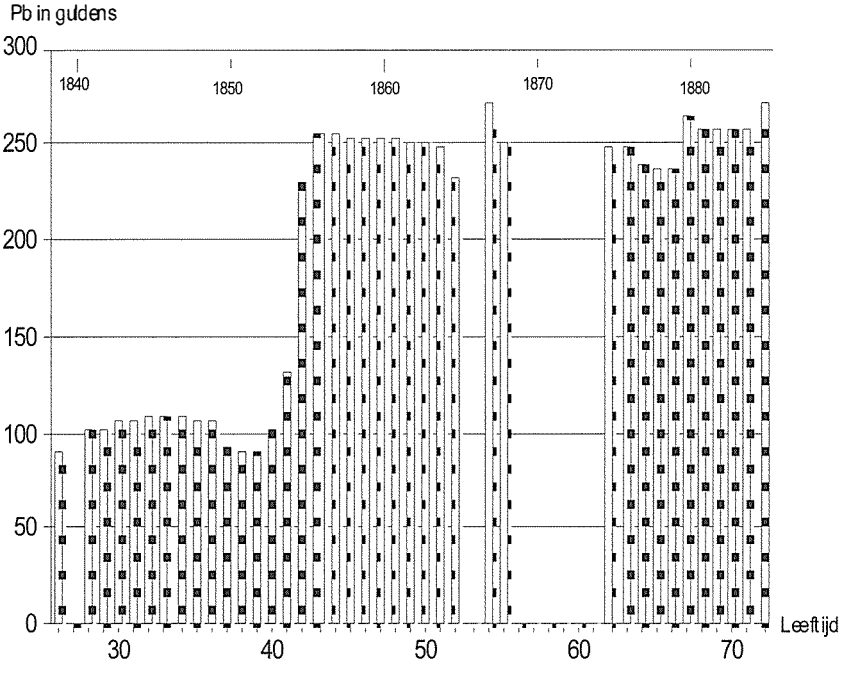
Langs een andere weg kunnen we iets meer te weten komen van zijn welstandspositie. De personele belasting valt te beschouwen als een welstandsindicator. In hun onderzoek naar sociale stratificatie in de negentiende eeuw plaatsen Van Dijk, De Vries en Stokvis de grens van de *upper classes* in respectievelijk Rotterdam, Amsterdam en 's-Gravenhage bij een aanslag in

het personeel van minimaal honderd gulden.[65] Wie zoveel belasting in deze drie grote steden betaalde, bezat een aanzienlijk huis met meerdere deuren, vensters en schoorstenen, fraai meubilair, inwonende dienstbodes en beschikte daarnaast wellicht ook over een eigen koets met een of twee paarden. Leiden was een kleinere gemeente met een lager belastingtarief, want de aanslaghoogte was onder meer afhankelijk van de woonplaatsomvang c.q. het inwonertal.[66] Een personele belastingaanslag in Leiden van *f* 94 was equivalent aan een aanslag van honderd gulden in de grootste steden. Behalve de eerste jaren betaalde Jan van Heukelom junior in Leiden altijd meer dan *f* 94 personele belasting. Op grond van dit criterium kunnen we hem dus tot de hoogste sociale laag, de gegoede burgerij in de Leidse samenleving rekenen. Vanaf 1856 betaalde Jan van Heukelom in Leiden elk jaar zelfs meer dan *f* 235 personele belasting. Daarmee bereikte hij een welstandsniveau dat vergelijkbaar is met dat van de 'zeer welgestelde' burgerij in de grootste Hollandse steden.[67]

Als we zijn aanslagen in 'het personeel' op een rij zetten, ontstaat het volgende beeld (zie grafiek 1). Van 1841 tot zijn vertrek naar Poederoijen betaalde hij zo'n *f* 107 aan personele belasting. In de Bommelerwaard betaalde Jan junior van 1850 tot en met 1854 aanzienlijk minder belasting dan in Leiden, maar een lagere aanslag in een kleinere gemeente behoeft geen geringere welstand te betekenen, zoals hierboven reeds is uitgelegd. We zien overigens dat zijn welstand daar snel steeg van *f* 93 in 1850 naar *f* 131 in 1854. Terug in Leiden betaalde hij in 1855 meteen *f* 230 aan personele belasting. De belastingdruk was in de stad hoger; het leven in de stad was ook duurder. De verkoop van zijn vaders bedrijf in 1849 was zijn welstandspositie ten goede gekomen. In de jaren na 1855 steeg zijn aanslag in het personeel nog iets en vervolgens bleef hij tamelijk constant, zodat we kunnen aannemen dat zijn welstand sindsdien niet veel meer veranderde.

Hoe beheerde Van Heukelom zijn vermogen? Die vraag is sneller gesteld dan beantwoord. Uit zijn 'staten van uitgaven' valt af te lezen dat hij enkele keren wat van zijn geld belegde. Dat gebeurde alleen als er een bijzondere aanleiding voor bestond, zoals in 1849, toen hij het bedrijf aan zijn stadgenoot Meerburg had verkocht. Later had hij een lening afgesloten, want vanaf 1856 betaalde hij volgens zijn boekhouding interest. In 1865 loste hij een schuld van vierduizend gulden af, en in 1875 betaalde hij *f* 33.000 in één

Grafiek 1. Personele belasting (Pb) van Jan van Heukelom.

klap aan zijn geldschieter terug. Hoogstwaarschijnlijk hielden deze leningen verband met de uitbreiding van de wolspinnerij. Grote aanschaffingen in de privé-sfeer deed hij in elk geval niet. Zijn omvangrijke bibliotheek en muntenverzameling waren in de loop der jaren stukje bij beetje opgebouwd. Uit zijn successiememorie blijkt dat zij samen met de inboedel de bepaald niet geringe waarde van *f* 7.177 vertegenwoordigden.

Laten we proberen om de materiële balans van zijn leven op te maken. Jan van Heukelom junior valt niet echt rijk te noemen; toch was hij ook bepaald niet arm. Uit zijn successiememorie blijkt dat deze Leidse textielfabrikant met een vermogen van ongeveer anderhalve ton en betrekkelijk weinig schulden tot de middelgrote vermogensbezitters in de plaatselijke fortuinshiërarchie behoorde.[68] Voor de fiscus bedroeg zijn 'voltooide' vermogen, ofwel zijn totale nalatenschap *f* 144.258,97. Daarover moesten zijn kinderen

als erfgenamen *f* 1.756,57 successierechten betalen, plus 38 zogenoemde 'opcenten' ten bedrage van *f* 667,50.[69]

Als we de samenstelling van zijn vermogen bekijken, blijkt dat Jan junior eigenaar was van zijn woonhuis aan de Korte Mare 30, dat toen *f* 9.500 waard was, en van een ander pand in de stad van *f* 1.800. Daarnaast bezat hij enkele grafsteden op de begraafplaats aan de Groenesteeg te Leiden van *f* 20, en op de begraafplaats te Katwijk aan Zee van *f* 25 elk. Hij bezat geen buitenplaats en ook geen landerijen. Misschien was hij daarvoor eenvoudigweg niet rijk genoeg. Wel had hij de agrariër Albertus Suidgeest een hypotheek van *f* 11.000 gegeven op diens boerderij en landbouwgrond te Haarlemmermeer.

Ruim tweederde van Van Heukeloms voltooide vermogen bestond uit buitenlandse effecten. In zijn effectenportefeuille bevonden zich obligaties van Rusland ten bedrage van zo'n *f* 45.000, Hongarije *f* 34.000, Portugal *f* 17.000 en kleinere bedragen in Italië, Polen en België. Aangezien het vrijwel uitsluitend om staatspapieren ging, kunnen we zijn vermogensbeheer als behoudend en voorzichtig betitelen.

Jans huishoudelijke administratie

In het archief van de familie Van Heukelom bevindt zich een waardevolle map met 39 financiële jaaroverzichten van Jan van Heukelom junior. Vanaf zijn eerste huwelijk in 1838 tot aan zijn overlijden in 1886 hield hij in een *keukenboek*, een *huishoudboek*, een *kasboek* en een *grootboek* zijn uitgaven zeer nauwgezet bij.[70] Ter illustratie: in de kantlijn van een van Jan juniors 'staten van uitgaven' staat in kleine letters vermeld: "door Van der Sloot mij te kort gedaan.... –,10". Hij stelde dus vast dat hij voor een dubbeltje was opgelicht. De administratie is zo gedetailleerd dat we desgewenst kunnen nagaan hoeveel het huishouden van Jan junior in de periode 1839 tot en met 1885 jaarlijks uitgaf aan bijvoorbeeld boter, kaas, eieren en vlees. Het laatste overzicht dateert van 1885. Van Heukelom moet dit in december van dat jaar of januari van 1886 hebben opgesteld, kort voor zijn overlijden dus.

Het is boeiend om te zien hoe een menselijk handschrift geleidelijk verloopt naarmate de jaren verstrijken. Het overzicht van uitgaven uit 1839

is ritmisch en met vaste hand geschreven, terwijl de laatste overzichten duidelijk gebukt gaan onder de hogere leeftijd en gezondheidsproblemen van de scribent.

Het eerste overzicht vermeldt de belangrijkste uitgavenposten van het jonge echtpaar, dat in verwachting was van het eerste kind. Jan onderscheidt de volgende hoofdrubrieken: dagelijkse mondbehoeften, huishouding (zowel aankoop als onderhoud), toilet, amusement, medicijnen, verlichting en verwarming, belastingen, dienstboden, boeken en papier, aalmoezen, cadeaus, 'luiermand' alsmede enkele kleine posten (zie kadertekst 1).

Niet alleen Jans handschrift veranderde in de loop der tijd, hetzelfde geldt voor de rubrieken. In bijvoorbeeld 1861, als Jan 48 jaar is, komen de volgende rubrieken voor: dagelijkse mondbehoeften, huishouding (zowel aankoop als onderhoud), dienstboden, medicijnen, toilet, Jan, kinderen, algemeen, belastingen, amusement, verlichting, verwarming, educatie der kinderen, studie, aalmoezen, interest, cadeaus, tuin en diverse contributies.

Veel uitgavenposten komen dus elk jaar terug. Maar als daar aanleiding voor bestond, voegde hij een nieuwe categorie toe of liet hij er een weg. De rubriek 'educatie der kinderen' komt er bijvoorbeeld na verloop van een aantal jaren bij, terwijl 'de luyermand' uiteraard verdwijnt. Wellicht gebruikte hij de rubrieken uit de overzichten van voorgaande jaren steeds als het uitgangspunt voor een nieuw overzicht. Die uniformiteit in zijn 'staten van uitgaven' maakt het gemakkelijker om nader inzicht te krijgen in het bestedingspatroon van deze notabele Leidenaar uit de negentiende eeuw.

Het uitgavenpatroon en de levensstijl van Jan van Heukelom

Hoeveel gaf Jan van Heukelom junior jaarlijks uit? Waaraan? Welke levensstijl had deze notabele Leidenaar? Ter beantwoording van deze vragen heb ik zijn 'staten van uitgaven' bewerkt (zie bijlage 3). Daarbij moeten enkele opmerkingen worden gemaakt. Zelfs als we ons beperken tot de hoofdrubrieken die Jan van Heukelom over 39 jaren in zijn financiële administratie onderscheidde, zijn het er teveel om hier alle afzonderlijk uitputtend te analyseren. Over de hele periode telde ik 76 verschillende categorieën of rubrieken. Voor de inzichtelijkheid heb ik hier de belangrijkste uitgavenposten die Jan van Heukelom onderscheidt, teruggebracht tot negen hoofd-

Jan van Heukelom junior (1813-1886).
GAL. Archief Van Heukelom.

rubrieken. Ik onderscheid uitgaven wegens: persoonlijke verzorging, kinderen, huishouding, ontspanning, belastingen, geestelijke verzorging, reizen, contributies en een restpost diverse. De boekhouding geeft overigens ook inzicht in zijn beleggingen, leningen en interest.

HET UITGAVENPATROON

Om te beginnen kunnen we hier het uitgavenpatroon omschrijven als de gemiddelde uitgaven per jaar over de hele periode 1839-1885. De volgende tabel geeft de kerncijfers.

Jaarlijks gaf Jan van Heukelom tussen 1839 en 1885 gemiddeld *f* 7.260 uit. Dat bedrag komt dicht in de buurt van zijn geschatte inkomen van

Kadertekst 1. **Uitgavenposten van Jan van Heukelom junior in 1839.**

Onder de *dagelijkse mondbehoeften* staan de uitgaven vermeld aan melk, brood, groenten, vlees, vis, spek, kaas, zout, poelierswaren, slaolie, eieren, citroenen, snoeperijen, beschuit, spiritualiën, stroop, bloem en gist, reuzel, mosterd en peper, suiker, krenten en rozijnen, fruit, bier, koffie, thee, koffiestroop, chocolade, specerijen, boter, confituren, mineraalwater uit Fachingen (een destijds populaire bron nabij Dietz in het hertogdom Nassau), grutterswaren, wijn, aardappelen, azijn, oesters en enkele rekeningen van een kok.

In de rubriek *huishouding* vallen de volgende uitgavenposten: zeep, zand, potlood, amaril, messen slijpen, vrachten, zwavelstokken, mangelen, borstels, bezems, was-terpentijn, schoorsteenveger, kurken, kermis en nieuwjaarsfooien, stukadoor, schoonmaaksters, verver, reparatie huisraad, aanschaf huisraad, zemen lappen en dweilen, strijkdekens, behangers, glaskoper, mandenmaker, schipper, gangloper, mattenmaker, horlogemaker, keteldoek, een koffertje, smid, stijfsel en blauwsel, vogelzaad, Brandwaarborg Maatschappij en verschillende kleine rekeningen.

In de rubriek *toilet* plaatste Jan van Heukelom de rekeningen van de kleermakers, de schoenmakers, hoedenmakers, handschoenen en stropdassen, overhemden plooien, kapper, schoenen, schoensmeer, garen en band, de naaister en het schoonmaken van een zilvergarnituur.

Bij *amusement* vermeldde hij koetsen met fooien, bloemen, soupers, diners met fooien en spel, reizen en trekken, logeerpartijen, concerten en komedie, penningkas, manege, diverse verteringen, kaarten, Maatschappij van Toonkunst en een reis naar Antwerpen.

Bij *medicijnen* vermeldde hij de rekeningen van de apotheker.

Onder *verlichting & verwarming* staan: lampolie, kaarsen en nachtpitjes, lampglazen, hout, steenkolen met vracht en belasting, en turf met onkosten.

De rubriek *belasting* bevat het volgende: inkwartiering, personele belasting, grondlasten, en lantaarn- en klapwakergeld.

Bij *dienstboden* staan vermeld: oppasser, huur van de meiden, fooi aan de meiden, extra hulp.

Bij *boeken en papier* noteerde hij: boeken en papier, schrijfgereedschap en verschillende kleine rekeningen.

In de rubriek *aalmoezen* plaatste hij: aalmoezen, armbussen, collecten, kerkgeld en de giften aan de Maatschappij van Weldadigheid.

Bij *cadeaux* schreef hij tapisseriewerk en diverse cadeaus.

Onder de *luyermand* verstond hij de rekening van de baker, de linnenkoper, de kastenmaker en de luiermand. De losse diverse rekeningen betreffen de schutterij, Amicitia, spaarpot, couponblad en de contributie aan de Mennonietenkerk.

Bron: AVH, inv.nr. 107, 'Staten houdende specificaties van de uitgaven van Jan van Heukelom, 1836-1885'.

Tabel 1. Gemiddelde jaarlijkse uitgaven van Jan van Heukelom junior, 1839-1885.

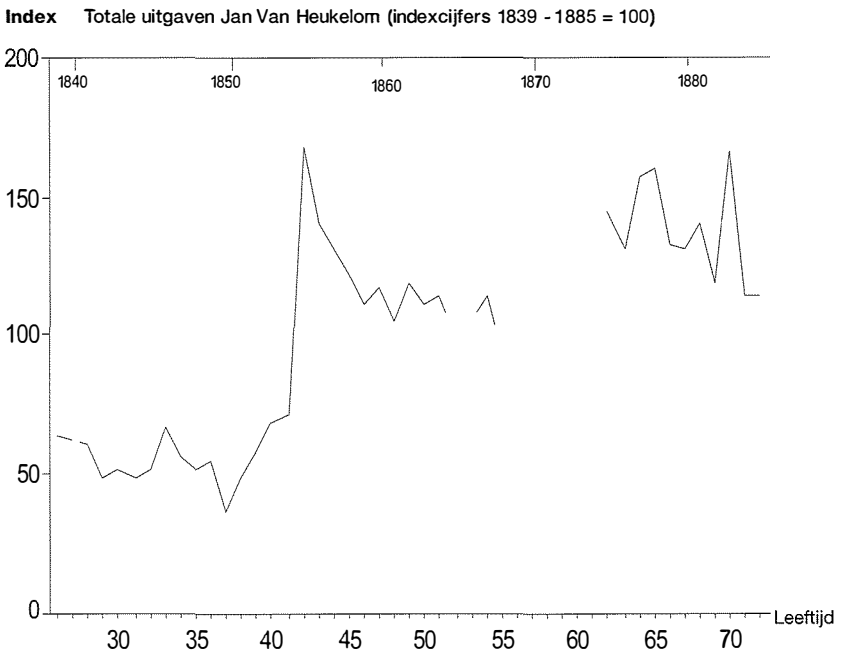
rubrieken	gemiddelde per jaar	percentage
persoonlijke verzorging	2.494	34,4
kinderen	1.506	20,7
huishouding	1.429	19,7
ontspanning	706	9,7
diverse	400	5,5
belastingen	341	4,7
geestelijke verzorging	224	3,1
reizen	131	1,8
contributies	29	0,4
totaal (excl. beleggingen)	7.260	100,0

Bron: zie bijlage 3.

f 7.500 voor de gemeentelijke inkomstenbelasting. Zo beschouwd ging bijna al het inkomen op, en was er dus niet veel financiële ruimte om te sparen. Het meeste (ruim eenderde) besteedde hij aan 'persoonlijke verzorging' voor zichzelf en zijn gezinsleden, met name aan levensmiddelen en in mindere mate aan 'toilet' (kleding, schoeisel en bijvoorbeeld de kapper) en medicijnen. Daarop volgen de uitgaven wegens de 'kinderen', die met ruim eenvijfde ook vrij hoog waren. Op de derde plaats komen de uitgaven aan de 'huishouding'. Die post omvat zowel de aanschaffingen van duurzame consumptiegoederen als het loon van de dienstbode. Zij bestaan uit bijna eenvijfde van het totaal. De uitgaven aan 'ontspanning' staan met zo'n tien procent op de vierde plaats. De belastingen bedroegen bijna vijf procent. De 'geestelijke verzorging', in de vorm van bijvoorbeeld kerkbriefjes en liefdadigheid of 'aalmoezen', waren zo'n drie procent. Daarop volgden de rubrieken 'reizen' met nog geen twee procent, en 'contributies' van bijna een half procent.

Hoewel Jan van Heukelom jaarlijks forse bedragen uitgaf, maakt zijn uitgavenpatroon over het algemeen een sobere indruk. Hij voerde in elk geval geen grote staat met opzichtige statussymbolen. Wellicht was deze gemeentebestuurder daar niet rijk genoeg voor. Als doopsgezinde had hij ook geen protserige mentaliteit. Het grootste deel van de jaarlijkse uitgaven werd opgeslokt door primaire posten als levensmiddelen, kleding en schoeisel

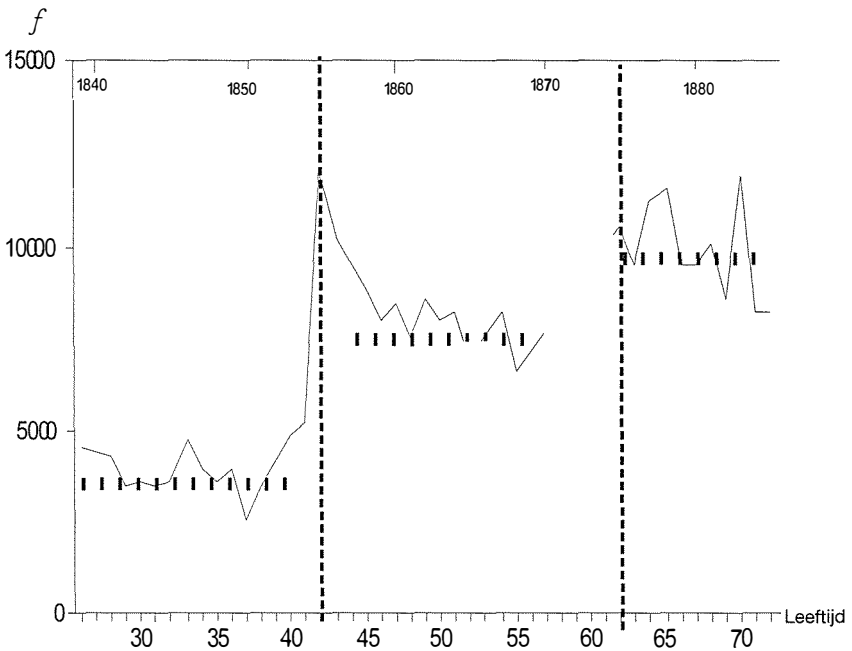
Grafiek 2. Totale uitgaven van Jan van Heukelom (indexcijfers 1839-1885=100).

en huisvesting. Er was geen sprake van exorbitante uitgaven aan luxe-consumptie. Hij had bijvoorbeeld wel een "horlogie", maar geen kostbare juwelen, althans volgens zijn successiememorie. Vermoedelijk hebben zijn echtgenoten en wellicht ook zijn dochters wel sieraden gehad, maar daar is verder niets van bekend. Er waren geen facturen van rijtuigleveranciers of reparateurs, maar wel rekeningen van koetsiers en stalhouders. Zelfs als we alle reizen – die voor een deel een zakelijk karakter hadden – bij de rubriek amusement zouden rekenen, waren de uitgaven aan ontspanning niet hoog. In het algemeen was matigheid troef.

Wat we aan overzichtelijkheid wonnen door het uitgavenpatroon van Jan junior met slechts een set verhoudingsgetallen voor de periode 1839-1885 samen te vatten, verloren we tegelijkertijd aan kostbare nuancering. Het uitgavenpatroon was immers leeftijdgebonden en afhankelijk van de gezinssituatie. In de loop van de tijd veranderden de uitgaven niet alleen in

Grafiek 3. Jaarlijkse uitgaven van Jan van Heukelom (exclusief beleggingen).

omvang, maar ook in soort. Zoals we hierboven reeds zagen, kwamen er in de loop van de tijd rubrieken bij en verdwenen andere, bijvoorbeeld door de kinderen. Daarom zullen we nu de ontwikkeling van de uitgaven in de tijd nader bekijken.

HET BEELD IN BEWEGING

Als we de totale uitgaven per jaar op een rij zetten, valt meteen een interessante ontwikkeling op. In grafiek 2 is de ontwikkeling van de uitgaven in indexcijfers weergegeven met als basisjaar het jaarlijks gemiddelde van de periode 1839-1885. In grafiek 3 zijn de totale bedragen weergegeven, waarbij de onderbroken horizontale lijntjes het gemiddelde per levensfase betreffen.

Uit beide grafieken blijkt dat de ontwikkeling van de uitgaven van Jan van Heukelom verliep volgens drie duidelijk waarneembare fasen, die we aan zijn levensloop kunnen relateren. De eerste fase begon met zijn eerste

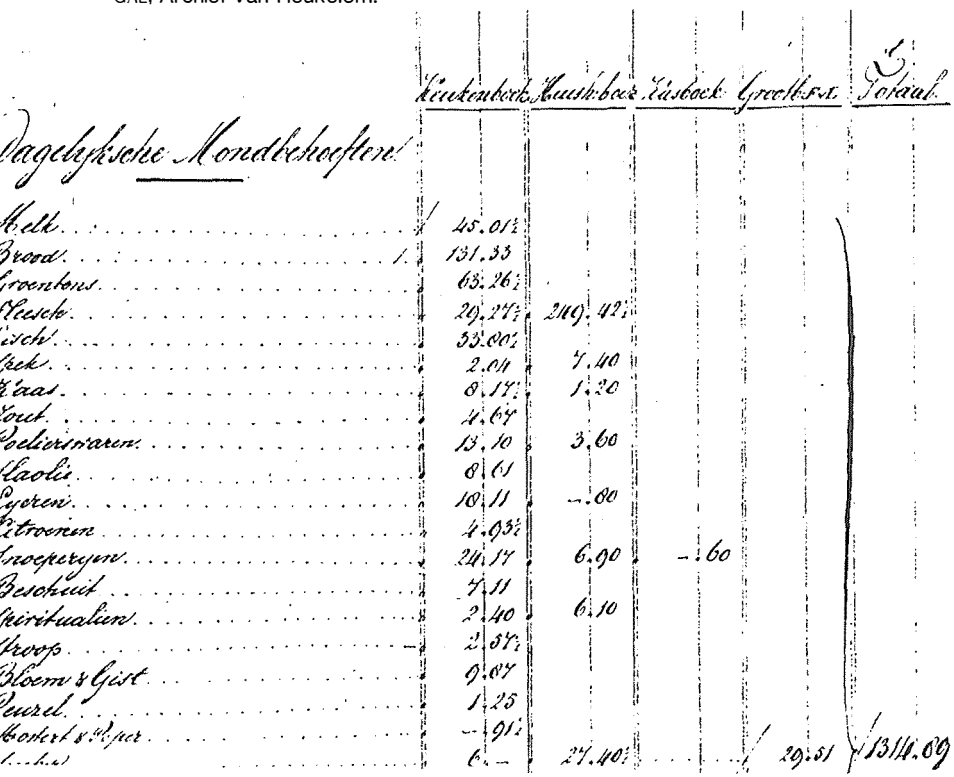
Tabel 2. Veranderingen in het uitgavenpatroon van Jan van Heukelom junior (1839-1885).

rubrieken	26e tot 42e jaar (1839-1885) gem. per jaar		42e tot 62e jaar (1855-1875) gem. per jaar		63e jaar tot overl. (1875-1885) gem. per jaar	
	f	%	*f*	%	*f*	%
persoonlijke verzorging	1.674	41,8	3.339	37,8	2.613	26,5
huishouding	1.009	25,2	1.756	19,9	1.615	16,4
ontspanning	430	10,8	782	8,8	992	10,1
kinderen	257	6,4	1.516	17,2	3.196	32,5
reizen	171	4,3	183	2,1	15	0,2
belastingen	157	3,9	446	5,1	467	4,7
geestelijke verzorging	134	3,3	295	3,3	264	2,7
diverse	127	3,2	490	5,5	665	6,7
contributies	41	1,0	25	0,3	19	0,2
totaal (excl. belegging, interest, aflossing)	4.000	100,0	8.833	100,0	9.846	100,0
financiële zaken		*f*		*f*		*f*
geldbelegging		2.123		4.685		19.174
aflossing schuld		–		2.846		3.000
interest		–		512		46
totaal (incl. belegging, interest, aflossing)		6.123		16.876		32.066

Bron: zie bijlage 3.

huwelijk in 1838. Zij beslaat de periode van zijn 26e tot zijn 42e levensjaar, ofwel van 1838/39 tot 1855. In deze jaren werd zijn gezin gevormd. Hij gaf toen gemiddeld vierduizend gulden per jaar uit. De uitgaven liepen van jaar tot jaar wegens de kinderen wel iets op, maar als we de hele periode overzien, was dit toch geen tijdvak van stijgende kosten. Toen hij in 1849 naar Poederoijen verhuisde, daalden zijn uitgaven aanvankelijk in het eerste jaar om daarna weer wat te stijgen. Wellicht was van belang dat het gezin toen werd uitgebreid met de twee zonen Daniël Eliza op 4 juni 1850 en Johan Leonard op 27 augustus 1851. Daarnaast zien we dat Van Heukelom in deze jaren te Poederoijen ook geld ging beleggen. Het is mogelijk dat

Fragment van Jan van Heukeloms
'Staten van uitgaven', 1839.
GAL, Archief Van Heukelom.

Dagelijksche Mondbehoeften	Keukenboek	Huishboek	Tasboek	Groothsx.	Totaal
Melk	45.01½				
Brood	131.33				
Groenten	63.26½				
Vleesch	29.27½	210.42½			
Visch	33.80½				
Spek	2.04	7.40			
Vaas	8.17½	1.20			
Zout	4.67				
Pedisseraren	13.10	3.60			
Kaolis	8.61				
Eyeren	10.11	.80			
Citroenen	4.03½				
Koopereyen	24.17	6.90	.60		
Beschuit	7.11				
Spiritualien	2.40	6.10			
Stroop	2.87½				
Bloem & Gist	9.87				
Peurel	1.25				
Boekert & Pijpen	.91½				
[illegible]	6.—	27.40½		29.51	1314.09

dit samenhing met het beschikbaar komen van zijn erfdeel na het overlijden van zijn vader in 1847. Wellicht ook ging zijn inkomen er in deze jaren te Poederoijen gewoon op vooruit, zodat hij meer kon gaan sparen. Deze fase duurde in elk geval totdat hij in 1854 uit Poederoijen vertrok.

De tweede fase bestrijkt de periode van 1855 tot en met 1875, ofwel van Jans 42e tot zijn 62e levensjaar. De verhuizing in 1854 terug naar Leiden had ingrijpende gevolgen voor de hoogte van zijn uitgaven. Wegens de verhuizing was de post 'diverse' alleen in 1855 met *f* 4.486 uitzonderlijk hoog. In Leiden schafte hij verschillende zaken aan, maar het is mij helaas niet duidelijk geworden welke. Gemiddeld gaf Jan van Heukelom junior in deze levensfase *f* 8.833 per jaar uit. Dat is ruim twee keer zoveel als in de vorige levensfase. Opvallend zijn de in korte tijd sterk oplopende uitgaven

Kadertekst 2. **Navorderingen wegens geleverde goederen en gedane werkzaamheden tot de dag van het overlijden van Jan van Heukelom junior.**

1. W. Kok, timmerman	*f*	0,30
2. J. Fles, kapper	*f*	1,00
3. A. Saroni, schoorsteenveger	*f*	1,00
4. Van der Waag, horlogemaker	*f*	1,25
5. J.G. Mathol, loodgieter	*f*	2,15
6. A. Jongmans, kledermaker	*f*	2,20
7. B. Blankenberg, boekverkoper	*f*	2,85
8. C. Dieben, stalhouder	*f*	3,20
9. G. de Vink, steenhouwer	*f*	3,37½
10. S.C. van Doesburgh, boekverkoper	*f*	4,95
11. G. Brummelkamp, loodgieter	*f*	6,40
12. J.A. Loeber, boekbinder	*f*	7,05
13. P.H. Schild, behanger	*f*	9,15
14. Dr. Van Iterson, geneesheer	*f*	10,00
15. Grondbelasting (64 dagen)	*f*	10,24
16. B. Blankenberg, boekverkoper	*f*	12,50
17. Eggink, koperslager	*f*	21,95
18. Van der Waag, horlogemaker	*f*	22,65
19. J. Loeber, meubelmaker	*f*	24,00
20. J.G. Mathol, loodgieter	*f*	30,34
21. S.C. van Doesburgh, boekverkoper	*f*	49,10
22. Dr. J.G. van der Sluys, geneesheer	*f*	58,00
23. A. Bos voor geleverde boter	*f*	61,33½
24. Garrer en Dijkstra, apothekers	*f*	74,65
25. J.A. Loeber, boekbinder	*f*	87,18
26. Dr. Boursse Wils, geneesheer	*f*	94,05
27. A. Jongmans, kledermaker	*f*	130,05
28. Gemeentebelasting sinds 1 januari 1885	*f*	210,82½
29. W. Kok, timmerman	*f*	227,84
30. Personele belasting	*f*	271,52½
31. Van Doesburgh, boekverkoper	*f*	488,00
32. Begrafeniskosten	*f*	514,35
Totaal	*f*	2.443,46

Bron: NA, Memories van Successie, inv.nr. 4209, memorienr. 5/6909.

aan 'toilet' en 'amusement', die kennelijk meer bij het stadse leven hoorden dan bij het platteland. In 1854 betaalde hij *f* 538,51½ aan 'toilet', terwijl dit in 1855 steeg tot *f* 940,18 en in 1856 zelfs tot *f* 1.202,37½, in 1857 tot *f* 1.020,08 en in 1858 tot *f* 1.010,89. Daarna namen deze uitgaven geleidelijk weer wat af. Ook de uitgaven aan 'amusement' namen in deze jaren toe van *f* 211,40 in 1854 naar *f* 463,75 in 1855, *f* 378,90 in 1856 en *f* 582,46½ in 1857. Daarna bleven zij betrekkelijk hoog. Hetzelfde geldt voor 'cadeaux'. Opvallend is ook dat zijn 'aalmoezen' fors stegen. In 1853 betaalde hij *f* 145, in 1854 was dit gestegen tot *f* 203, in 1855 naar *f* 290 en in 1857 gaf hij maar liefst *f* 520 aan 'liefdegiften' uit. Daarna namen zij weer af. Misschien had deze toenemende liefdadigheid omstreeks 1855 te maken met het overlijden van zijn tweede echtgenote. Door deze voor hem uiterst tragische gebeurtenis voelde hij zich wellicht meer verbonden met minderbedeelden en stadgenoten die eveneens door het noodlot waren getroffen.

De uitgaven aan 'persoonlijke verzorging', 'huishouding' en 'ontspanning' mogen in absolute termen ten opzichte van de vorige fase bijna zijn verdubbeld, maar relatief namen zij af ten opzichte van zijn totale inkomen. Vooral de uitgaven 'aan de kinderen' en de belastingen stegen. Zowel de hoogte van de uitgaven als het patroon ervan veranderde dus toen de gezinsvorming was voltooid, de kinderen opgroeiden en het gezin van het platteland naar de stad verhuisde. Het leven in de stad was voor een gezin per saldo duurder dan op het platteland.

In de derde fase spendeerde Jan junior gemiddeld *f* 9.846 per jaar. Deze laatste fase begon in 1875; hij was 62 jaar oud en zijn kinderen waren volwassen. In 1875 liquideerde hij het bedrijf om het rustiger aan te gaan doen. De vrijgekomen middelen uit de verkoop van de onderneming belegde hij in deze jaren. De uitgavenpost 'aan de kinderen' was een aantal jaren uit zijn 'staten van uitgaven' verdwenen, maar in deze jaren verschijnt zij opnieuw in zijn boekhouding. Het lijkt erop dat Jan junior zijn kinderen daarmee al een voorschot op de erfenis gaf. Dat scheelde immers uiteindelijk in de te betalen successierechten. De post 'diverse uitgaven' is in 1875 met bijna *f* 510 tamelijk hoog door de eenmalige kosten voor de aanschaf en aanleg van een gasinrichting. Gaslicht bood Van Heukelom ongetwijfeld 's avonds meer leesgenot. Kenmerkend voor deze laatste levensfase is dat de

uitgaven aan 'mondbehoeften' en 'toilet' verminderen, terwijl de kosten van 'medische verzorging' en de post 'aan de kinderen' stijgen. Met twee dochters met psychische problemen mag dat geen verwondering wekken.

Als we het geheel overzien, is duidelijk dat Jan welgestelder werd. Gemiddeld namen zijn jaarlijkse beleggingen toe, terwijl hij ook meer schuld afloste. Hij ging relatief minder aan primaire zaken uitgeven (persoonlijke verzorging, huishouden), maar zijn uitgaven aan ontspanning en geestelijke verzorging bleven tamelijk constant. Hij spendeerde steeds meer aan zijn kinderen. Zijn levensstijl laat zich op basis van de 'staten van uitgaven' omschrijven als sober, huiselijk en gericht op zijn kinderen, zeker niet als exorbitant of publiekelijk opzichtig.

Openstaande rekeningen en levensstijl

Wordt de levensstijl van Jan van Heukelom junior goed weerspiegeld door de "navorderingen wegens geleverde goederen en gedane werkzaamheden" uit zijn successiememorie? Als we deze openstaande rekeningen uit de successiememorie van Jan van Heukelom junior op dezelfde wijze rubriceren als in de 'staten van uitgaven' blijkt dat zij voornamelijk betrekking hebben op persoonlijke verzorging (*f* 455, ofwel 24 procent), uitgaven aan de huishouding (*f* 327, ofwel 17 procent), ontspanning (*f* 655, ofwel 34 procent) en belastingen (*f* 493, ofwel 26 procent) (zie kadertekst 2).

Een vergelijking met het gemiddelde uitgavenpatroon uit de jaren 1875-1885 (tabel 2) leert dat sommige soorten uitgaven in de successiememorie ontbreken, zoals 'aan de kinderen', 'geestelijke verzorging', in de vorm van kerkbriefjes en aalmoezen, 'contributies' en 'reizen'. Het mag natuurlijk geen verbazing wekken dat de post 'aan de kinderen' in de successiememorie ontbreekt. Hetzelfde geldt voor het ontbreken van reizen, omdat Jan van Heukelom vlak voor zijn overlijden niet meer reisde. De andere openstaande rekeningen, zoals contributies, werden een keer per jaar betaald. Kennelijk was Jan al overleden voordat die rekeningen werden ingediend.

Daarnaast blijkt dat de hoogte van de openstaande rekeningen afwijkt van de 'staten van uitgaven'. Het gaat daarbij met name om de posten 'ontspanning' en 'belastingen'. Als we deze nader bekijken blijkt dat het om belastingaanslagen gaat en rekeningen van boekhandelaren. De belasting-

Jan van Heukelom (1840-1912).
GAL, Archief Van Heukelom.

bedragen waren hoger, omdat ze ook betrekking hadden op 1885, het vorige kalenderjaar. Gelet op de hoogte van de bedragen geldt hetzelfde vermoedelijk voor de rekeningen van de boekhandelaren. Jan van Heukelom wijdde zich immers in zijn laatste levensjaren vrijwel geheel aan zijn "zoo geliefde, welvoorziene boekerij".[71]

Als we het geheel overzien, komt het beeld dat van de erflaters levensstijl oprijst uit de openstaande rekeningen in hoge mate overeen met dat van zijn kasboekhouding uit zijn laatste levensfase. Beide getuigen vooral van matige bestedingen in met name de persoonlijke en de huiselijke sfeer.

Laten we ten slotte proberen om tot een waardering van deze bron te komen. Openstaande schulden lijken veelbelovend voor elitehistorisch on-

derzoek (zie ook bijlage 2). Er zijn beslist veel meer successiememories bewaard gebleven dan kasboekhoudingen, want vanaf 1806 zijn duizenden negentiende- en twintigste-eeuwse erfenisaangiften voor wetenschappelijk onderzoek beschikbaar, en elk jaar komen er meer bij.[72] Zo valt van veel mensen iets van hun uitgavenpatroon te achterhalen. Eventueel kunnen op deze manier min of meer representatieve sociale groepen worden bestudeerd. Vooral in de successiememories van welgestelden komen vaak tientallen, en soms zelfs honderden, openstaande rekeningen voor. Kortom, via systematisch verzamelde openstaande schulden uit successiememories kan op een efficiënte manier informatie worden verkregen over de levensstijl van Leidse elites in de negentiende- en twintigste eeuw.

Besluit: *bescheiden, voorzichtig en sober*

Jan van Heukelom junior was in de tweede helft van de negentiende eeuw een notabele Leidenaar. Hij stamde uit een doopsgezinde familie die in het eerste kwart van de negentiende eeuw valt te rekenen tot de in sociaal opzicht stijgende burgerij, die in tal van maatschappelijke functies naar voren trad. De gevestigde sociale positie werd doorgegeven van de ene generatie op de andere. Via zijn familie maakte Jan junior tevens deel uit van een netwerk van vooraanstaande geslachten uit andere steden als Amsterdam en Rotterdam. Door zijn persoonlijke contacten was hij bovendien verbonden met de nationale elites. Toen het na 1848 niet meer vanzelfsprekend was dat maatschappelijke functies in een familie werden doorgegeven aan een volgende generatie, werd Jan junior gekozen gemeenteraadslid en behoorde hij nog steeds tot de elite in de stad. Hij had echter geen aanzienlijke politieke ambities. Eerder valt zijn bescheidenheid op. Zo sloeg Jan van Heukelom junior het aanbod van minister Thorbecke af om burgemeester van Leiden te worden.

Zijn welstandspositie was volgens zijn aanslagen in de personele belasting zodanig dat wij hem tot de Leidse *upper classes* kunnen rekenen. Na 1855 bereikte hij met een aanslag van meer dan *f* 235 het welstandsniveau de 'zeer welgestelde burgerij' uit de grootste Hollandse steden. Ook de hoogte van zijn begrafeniskosten wijst op een aanzienlijke sociale positie. Aan het einde van zijn leven bezat hij een 'voltooid vermogen' van bijna anderhalve

ton. Daarmee was hij niet buitengewoon rijk, maar zonder meer 'welgesteld'. Als we de samenstelling van zijn vermogen bekijken blijkt dat Jan junior een bezitter van buitenlandse staatsobligaties was. In zijn vermogensbeheer lijkt voorzichtigheid centraal te hebben gestaan. Wat hij had verworven, stelde hij veilig in solide beleggingen, vermoedelijk om zoveel mogelijk aan zijn kinderen door te geven. In zijn laatste jaren gaf hij hen in elk geval steeds meer aan hen uit.

Als we de ontwikkeling van het uitgavenpatroon van Jan van Heukelom junior bezien, vallen de veranderingen goed aan zijn levensloop te relateren. Er is geen sprake van *conspicious consumption*, een exorbitante of opzichtige, naar 'buiten gerichte' levenswijze van deze gemeentebestuurder, zoals die wel bij het achttiende-eeuwse patriciaat in de Sleutelstad is vastgesteld. Eerder was bij Jan junior sprake van een sobere levensstijl. Ook al geven de openstaande rekeningen uit zijn successiememorie slechts een momentopname aan het einde van zijn leven, toch blijken zij die huiselijke, 'naar binnen' gerichte levenswijze goed te weerspiegelen. Het staat nog te bezien of de doopsgezinde Jan van Heukelom junior daarmee ook typerend is voor de rest van de gezeten Leidse elite in de negentiende en de twintigste eeuw. Via enkele andere bewaard gebleven Leidse kasboekhoudingen (zie bijlage 1) en talrijke successiememories met openstaande rekeningen valt dat in de toekomst nader te onderzoeken.

Bijlage 1.
Enkele Leidse privé-boekhoudingen uit de negentiende eeuw.

Deze bijlage is bedoeld als een handreiking voor toekomstig onderzoek naar uitgaven- of consumptiepatronen van de Leidse elite met behulp van particuliere kasboeken of privé-boekhoudingen.

Kas- of huishoudboeken zijn tamelijk schaars. Als particuliere boekhoudingen al zijn gemaakt, kunnen zij worden gevonden in familiearchieven, en soms in archieven van (familie)bedrijven, zoals in die van Krantz of van de Leidsche Katoen Maatschappij. In de regel gaat het om de huishoudingen van gegoeden of welgestelden, en niet of vrijwel nooit om die van mingegoeden, laat staan van armen of behoeftigen. Mijn verkenning in de collecties van het gemeentearchief levert de particuliere boekhouding van een handvol Leidenaren op. Zonder uitputtend te willen zijn, bespreek ik de belangrijkste negentiende-eeuwse kas- en huishoudboeken die in het Gemeentearchief Leiden (GAL) worden bewaard.

1. Privé-kasboek (1843-1859) van S.J. le Poole. (GAL, Archief Le Poole, inv.nr. 707 en 704). Zie ook: P.U. van der Laaken en B.N. Leverland, *Inventaris van het archief van de firma Jacob en Abraham Le Poole en van het archief van de familie Le Poole 1680-1936 (1959)* (Leiden 1992).

2. Persoonlijke boekhouding van B.F. Krantz (van 1840 tot 1878) (GAL, Archief Krantz, inv.nr. 47-78).[73] Zie ook A.B. Hendriks, *Inventaris van de persoonlijke archieven van de firmanten en eigenaren van het bedrijf J.J. Krantz & Zoon te Leiden (1591) 1797-1970, waarin opgenomen de stukken betreffende het beheer van de bedrijven de stoffenhandel 'fa. Krantz & Zoon te Leiden', de 'Wollengarenfabriek' te Leiden en de Volksbadhuizen te Leiden* (Leiden 1991[2]).
   – inv.nrs. 59-63: Kasboeken van uitgaven, maandelijks ingeschreven, 1840-1878 (vijf delen); inv.nr. 59 betreft de jaren 1840-1854; inv.nr. 61 betreft 1862-1868; inv.nr. 62 betreft 1869-1873; inv.nr. 63 betreft 1874-oktober 1878.

   In het Krantz-archief bevinden zich ook andere interessante archivalia die nader inzicht bieden in bestedingspatronen. Bijvoorbeeld:

– inv.nr. 64, Aantekeningen van uitgaven in november 1878;
– inv.nr. 65, Jaarstaten met opgave van maandelijkse totalen van uitgaven van B.F. Krantz, 1860-september 1876;
– inv.nr. 66, Register houdende maandstaten van uitgaven t.b.v. de stal, 1859-april 1881;
– inv.nr. 67, Jaarstaatjes met overzicht van t.b.v. de stal ingekochte haver en gerst, m.i.v. 1867 tevens opgave van prijs per mud, juli 1863-juli 1879;
– inv.nr. 68, Kasboek van contante uitgaven, oktober 1870-1875;
– inv.nr. 69, Register houdende aantekeningen betreffende kleermakerskosten, 1874-juni 1878;
– inv.nr. 1174d, Kasboek betreffende het beheer van het landgoed Warmond, 1925-1931.

3. Registers van uitgaven van C.H. Krantz en zijn echtgenote (1883-1931) (GAL, Archief Krantz, inv.nr. 95A-D).

4. Kasboek van mr. P.G. Hubrecht, 1838-1843 (GAL, Archief Hubrecht, inv.nr. 518, 519, 521, 522, 523). Zie ook: W. Downer, *Inventaris van het Familiearchief Hubrecht annex Van Lelyveld (1550) 1618-1929* (Leiden 1985).

5. Huishoudkasboekje van de familie De Fremery (1874-1888) (GAL, Archief van de Leidsche Katoen Maatschappij, inv. nr. 181). Zie ook P.U. van der Laaken, *Inventaris van het archief van de Leidsche Zoutkeet.*
Dit huishoudkasboekje is tot februari 1879 bijgehouden door Andreas de Fremery (1833-1879). Hij was beherend vennoot van de Leidsche Zoutkeet. Vervolgens hield zijn weduwe Adela Catharina Herkenrath (1826-1885) het kasboek bij tot mei 1885. Ten slotte tot augustus 1888 door hun dochter Virginie Adela de Fremery (1862-1893). De laatste huwde op 4 september 1888 met Felix H.A. Driessen, directeur van de Leidsche Katoen Maatschappij, en dat verklaart waarom dit huishoudkasboekje in het archief van dat bedrijf wordt bewaard.
Blijkens de *Inventaris van de verzameling 'Kleine aanwinsten' van de Vereeniging 'Het Nederlandsch Economisch Historisch Archief' te Amsterdam* door I. Vellekoop in *Economisch- en Historisch Jaarboek* 39 (1976) 347 bezit het NEHA:
– inv.nr. 479, Kasboek en specificatie van de huishoudelijke uitgaven van P.J. de Fremery te Leiden, 1835-1887, 2 delen;
– inv.nr. 480, Huishoudboeken van mw. A.C. de Fremery-Herckenrath te Leiden, na mei 1887 voortgezet door mej. V.A. de Fremery, 1881-1888, 9 delen;
– inv.nr. 481, Huishoudboeken van mw. V.A. Driessen-de Fremery te Leiden, na haar overlijden in juni 1893 voortgezet door F.H.A. Driessen, 1889-1894, 6 delen;
– inv.nr. 482, Huishoudboeken van mw. C.P.M. Driessen-Herckenrath te Leiden, 1895-1936. 42 delen.

6. (Huishoud-)kasboekje van mr. D. van Halteren (1771-1828) en echtgenote A.A. Cau (1777-1836), 1827-1836. 3 delen. Familiearchief Van Halteren.
   – inv.nr. 8a: 1827-1836 (voornamelijk boekhouding van de diverse huishoudboekjes);
   – inv.nr. 8b: 1827-1830;
   – inv.nr. 8c: 1835-1836.

7. Kasboek van de huishouding van J.C. Bucaille, 1836-1866, 1 deel. Familiearchief Bucaille, inv.nr. 10.

Bijlage 2.
Enkele opmerkingen bij erfenisaangiften en openstaande rekeningen als bron voor uitgavenpatronen en levensstijlen.

De 'navorderingen wegens geleverde goederen en gedane werkzaamheden' of openstaande rekeningen op het moment van overlijden van de erflater worden in erfenisaangiften in verband met de successierechten vermeld.[74] De fiscus accepteerde deze openstaande rekeningen als aftrekposten, mits de erfgenamen van elke rekening een bewijs konden overleggen. Deze erfgenamen hadden er belang bij om openstaande rekeningen die in de nalatenschap werden aangetroffen ook in te dienen, want zo zouden zij uiteindelijk minder successiebelasting behoeven te betalen. In dat opzicht zullen deze openstaande rekeningen dus een betrouwbaar beeld van de uitgaven van de erflaters bieden.

Zoals aan elke historische bron kleven echter ook aan deze openstaande schulden beperkingen. Het gaat bijvoorbeeld om een specifieke momentopname van uitgaven aan einde van het leven van een erflater. Verder heeft niet iedereen een successiememorie achtergelaten. Tot 1878 waren verervingen in de rechte lijn van successiebelasting vrijgesteld (bijvoorbeeld kinderen die van hun ouders erfden), zodat alleen van verervingen in de zijlijn zo'n aangifte is gemaakt (bijvoorbeeld partners van kinderloze echtparen die van elkaar erfden, en kinderen die van elkaar erfden). Tot 1878 waren ook de nalatenschappen vrijgesteld waarvan het saldo *f* 300 of minder bedroeg. Voor elitehistorisch onderzoek is dit laatste niet van belang, maar dat kan het natuurlijk wel zijn voor onderzoek naar andere sociale groepen. Na de wetswijziging in 1878 waren alleen nog nalatenschappen in de rechtelijn vrijgesteld waarvan het saldo minder dan *f* 1.000 bedroeg. Een praktische beperking is dat successiememories krachtens de Archiefwet honderd jaar lang niet openbaar zijn, maar voor wetenschappelijk onderzoek kan een ontheffing worden aangevraagd.

Wat het gebruik van de openstaande rekeningen betreft, is lastig dat zowel de soort als de hoogte mede afhankelijk zijn van het moment waarop iemand overleed. Belastingen werden bijvoorbeeld maar een keer per jaar voldaan, terwijl het loon van dienstbodes vermoedelijk elk kwartaal werd uitbetaald. Ook betalingsgewoonten kunnen van invloed zijn: kocht iemand overwegend op krediet om één keer per maand, per kwartaal of zelfs eens per jaar af te rekenen, of leverde hij gewoonlijk boter bij de vis? In het algemeen rekenden vrijwel alle middenstanders slechts één keer per jaar met hun vaste klanten af als die solvabel waren.[75] Zij dienden de jaarrekeningen eind december of begin januari bij

hun klanten in, en gewoonlijk werden die in januari voldaan. Daardoor kan een vertekening optreden tussen de openstaande schulden uit een successiememorie van iemand die in het begin van jaar overleed en die van iemand die bijvoorbeeld in december stierf. Wellicht is het mogelijk om dit probleem voor onderzoek naar een sociale groep te ondervangen door openstaande rekeningen uit een aantal successiememories te verzamelen van mensen die op andere momenten in het jaar waren overleden, zodat althans een statistische populatie wordt verkregen met een zekere spreiding. Ten slotte moet met inflatie rekening worden gehouden als bedragen uit verschillende jaren onderling worden vergeleken, vooral als het interval tussen twee vergelijkingsmomenten groot is. Alles bij elkaar zijn er dus heel wat beperkingen. Zolang we ons deze goed realiseren, hoeven ons er natuurlijk niet door te laten weerhouden om deze bron te gebruiken.

Bijlage 3.
Staten houdende specificaties van de uitgaven van Jan van Heukelom, 1836-1885.

Deze staten zullen op de website van Dirk van Eck-Stichting te raadplegen zijn.

Voor de tabellen in de tekst heb ik de volgende rubrieken van Jan van Heukelom junior samengevoegd:

Persoonlijke verzorging:	Mondbehoeften, Toilet, Badinrichting, Medicijnen
Ontspanning:	Amusement, Amicitia, Boeken en papier
Geestelijke verzorging:	Contributie kerk, Aalmoezen
Huishouding:	Huishouding, Onderhoud huis, Duinwaterleiding, Verlichting, Verwarming, Dienstboden, Naaimachine, Cadeaux, Verhuizing, Huishuur, Kippen, Tuin
Kinderen:	Luyermand, Spaarpot, Educatie kinderen, Bewaarschool, Kosten Jan, Aan de kinderen
Belastingen:	Inkwartiering, Grondbelasting, Personele belasting, Patentbelasting, Lantaarn- en Klapwakergeld, Dorpslasten, Stedelijke belasting, Rijnlands bundergeld
Contributies:	Schutterij, Leesmuseum, MSG, Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Mettray, Maatschappij van Letterkunde, Tractaatgenootschap, Zendelingengenootschap, Doofstommeninstituut, Weduwenfonds, Maatschappij van Nijverheid, Maatschappij van Beeldende Kunsten, Diverse contributies
Reizen naar:	Zutphen, Wiesbaden, Poederoijen, Engeland, langs de Rijn, Brussel, Bergeland, Amsterdam, Wenen, Berlijn, Leiden, Noorthey
Financiële zaken:	Geldbelegging/Effecten, Interest, Aflossing van schuld
Diverse uitgaven:	Provinciale Staten, In verband met Kinderarbeid, Diverse.

Bron: AVH, inv.nr. 107, Staten houdende specificaties van de uitgaven van Jan van Heukelom, 1836-1885.

Noten

1. Gaarne bedank ik Boudien de Vries en Gert-Jan van Rijn voor hun commentaar bij de eerste versie van deze bijdrage, en Piet de Baar daarnaast ook voor zijn waardevolle aanvullingen. Het was voor mij onmogelijk om op het laatste moment in het Gemeentearchief Leiden nog enkele zaken na te gaan; Ed van der Vlist toonde zich daartoe meteen bereid, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben.
2. In chronologische volgorde: F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988); A.J. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites (1420-1510)* (Leuven/Apeldoorn 1996); Sterling A. Lamet, *Men in government: the patriciate of Leiden, 1550-1600* (Massachusetts 1979). Deze studie is helaas niet gepubliceerd, maar het Gemeentearchief Leiden en de Leidse universiteitsbibliotheek bezitten een exemplaar; D.J. Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994); M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (Den Haag 1985). Een nieuwe publicatie onder redactie van D.J. Noordam en de auteur van dit artikel staat op stapel, met als titel *Macht, aanzien en welstand. Nieuwelingen in het Leidse stadsbestuur, 1200-1795.* In *Gezeten burgers* gaat Prak tot 1780. In zijn bijdrage aan *Nieuwelingen op het Leidse pluche* gaat hij echter door tot 1795.
3. Vgl. de definitie van de Werkgroep Elites: "Onder elites worden hier verstaan sociale en/of beroepsgroepen die een hoge positie innemen in enigerlei stratificatie. De criteria van dergelijke stratificatiesystemen kunnen zeer uiteenlopen en betrekking hebben op factoren als aanzien, macht rijkdom etc."; A.J. Looyenga, *Elites. Proeve van een bibliografie. Supplement bulletin Werkgroep Elites* (Leiden 1980) 3.
4. J.A. van Doorn-Beersma en D.J. Faber (ed.), *Het Leidse pluche. 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001). Nu resteert dus nog slechts een lacune van 1780 (1795) tot 1850.
5. Zie voor een goede inleiding: M.G.J. Duijvendak en J.J. de Jong, *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden* (Zutphen 1993). Interessant is ook: Looyenga, *Elites. Proeve van een bibliografie.*
6. Nationaal Archief (NA), Memories van Successie, inv.nr. 4209, memorienr. 5/6909. Zie

tevens kadertekst 2.

7. Voor eerdere periodes worden openstaande rekeningen ook in boedelinventarissen vermeld. Zie Th.F. Wijsenbeek Olthuis, 'Boedelinventarissen' in: *Broncommentaren 2* (Den Haag 1995) 14.
8. Het geslacht Van Heukelom is opgenomen in *Nederland's Patriciaat* 1913, 175-181; 1941, 138-157; 1966, 166-183. Zie ook M. Callahan, *The harbor barons: political and commercial elites and the development of the port of Rotterdam, 1824-1892* (Princeton University 1981) volume II, appendices, 78.
9. Zelf heb ik denkelijk de vader en de grootvader van Jan van Heukelom (1813-1886) al eens met elkaar verward; vgl. J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 126 en M. Lulofs, *Inventaris van het familiearchief (Siegenbeek) Van Heukelom, (1514) 1610-1928. Archiefbescheiden afkomstig van de families (Siegenbeek) Van Heukelom, Luzac – met het archief van de Gazette de Leyde –, Siegenbeek en Valckenaer, alsmede van de families Van Putten, Van Geuns, Stadnitski, Hubrecht, Prouningh van Deventer en Van Kessel (de Beye)* (Leiden 1997) 11. Ook anderen haalden verschillende generaties Jannen door elkaar, zie bijvoorbeeld: de foto in Van Doorn-Beersma en Faber, *Het Leidse pluche*, 129; L. Barendregt, 'De blaasbalg, de dood en het zwarte schaap. Zaanse molens in Zoeterwoude en Leiderdorp', *Leids Jaarboekje* 93 (2001) 152-153.
10. Lulofs, *Inventaris familiearchief Van Heukelom*, XIX-►XII. Zie verder ook: E.H. de Jong, 'Uit het laken in de toga. De familie Van Heukelom in Leiden (± 1690-1900)', *Leids Jaarboekje* 90 (1998) 58-91, met name 86. De Jong maakte een zeer fraai lengteprofiel van deze familie naar het voorbeeld van C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950. Een sociologische benadering* (Amsterdam 1986).
11. De Jong, 'Uit het laken', 64.
12. Ibidem, 66.
13. Gemeentearchief Leiden, Archief Van Heukelom (AVH), inv.nr. 34, Akte, afgegeven door het stadsbestuur van Leiden, betreffende de voltooiing door Jan van Heukelom van zijn leerjaren voor het lakenbereidersgilde, 1779; met aantekening omtrent meesterproef en opname in het gilde, 1779.
14. Dat was de ontploffing van 37.000 pond buskruit, dat geladen was in het aan het Steenschuur gelegen schip van Adam van Schie. Zie H.A. Höweler, 'Wat ooggetuigen over de ramp te Leiden in 1807 vertellen', *Leidsch Jaarboekje* 25 (1932-33) 1-13.
15. AVH, inv.nr. 49, Akte, afgegeven door de schepenen der stad Leiden, betreffende de voltooiing door Jan van Heukelom van zijn leerjaren voor het lakenbereidersgilde, 1809; met aantekening omtrent meesterproef en opname in het gilde, 1810.
16. C.B.A. Smit, 'De asem van Beëlzebub. De modernisering van de Leidse textielindustrie 1800-1865' in: Moes en De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 126, 211 (noot 8). In de Zuidelijke Nederlanden was Lieven Bauwens in Gent al eerder textielfabricage met stoomkracht begonnen. Zie De Jong, 'Uit het laken', 89 (noot 32).

17. S.C.J.B. Loschacoff-de Kanter, 'Het industrie college te Leiden', *Leids Jaarboekje* 62 (1970) 132.
18. Jan van Heukelom senior was van 1843 tot zijn dood in 1847 voorzitter van de Kamer van Koophandel. Zie: A. Koningsveld en J.A. Jacobs, *Een kamer aan de Rijn. 175 jaar geschiedenis van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland* (Leiden 1992) 22-24.
19. In het familiearchief bevindt zich een omslag (groot formaat) met portretten en groepsportretten van familieleden en aanverwante geslachten, en van vrienden en bekenden van Jan van Heukelom (7), bestaande uit litho's en foto's (ca. 1840-1912); AVH, inv.nr. 1069.
20. Lulofs, *Inventaris familiearchief Van Heukelom*, XXIV.
21. Zie: Callahan, *The harbor barons*, volume II, appendices, 197. Voor meer informatie over de hoogstaangeslagenen verwijs ik hier naar J.K.S. Moes, 'De lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal 1848-1917' in: *Broncommentaren 1*, 119-171.
22. Van Doorn-Beersma en Faber, *Het Leidse pluche*, 238.
23. Zie ook Lulofs, *Inventaris familiearchief Van Heukelom*, XX-XXI.
24. *J. Kneppelhout, Opvoeding door vriendschap.* Toegelicht door Marita Mathijsen en Frank Ligtvoet (Amsterdam 1980); P. de Raadt, *Noorthey in 1849* (Amsterdam 1849); idem, *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs, gesticht den 24en junij 1820* (z.p. 1838); W.J.J.C. Bijleveld, 'In memoriam Scholae Noortheyanae, 1820-1907', *Leidsch Jaarboekje* 5 (1908) 70-84; Jacques Dane, '"Meer en meer paedagoog geworden." Opvoeding rondom Johannes Kneppelhout', *De Negentiende Eeuw. De wereld van Klikspaan* 3-4 (2002) 198-218.
25. J.H. Kramers, *De leercursus van Noorthey* (Rotterdam 1864).
26. L.R. Beijnen, *Noorthey in 1870. Herinnering aan de feestelijke bijeenkomst op den 24sten Juni 1870, ter viering van het vijftigjarig bestaan (1820-1870) van Noorthey* ('s-Gravenhage 1870).
27. AVH, inv.nr. 74, Stukken betreffende de inschrijving van Jan van Heukelom als student in de faculteit der letteren en filosofie, 1830-1836.
28. AVH, inv.nr. 75, Stukken betreffende de lidmaatschappen van Jan van Heukelom van diverse studentenverenigingen, 1830-1838.
29. Cor Smit, 'Klikspaan en zijn Student-Leydenaar', *Leids Jaarboekje* 85 (1993) 104-129.
30. De Jong, 'Uit het laken', 72, 78, 81.
31. AVH, inv.nr. 1, Stukken betreffende de vennootschap tussen Jan van Heukelom (4a) en zijn zoon, Jan van Heukelom (6a), in de firma F. van Lelyveld Wzn., 1837-1838.
32. AVH, inv.nr. 139, Stukken betreffende een reis van Jan van Heukelom met de heren Maas en Webster door Engeland, alsmede een bezoek aan James Watt (jr.) te Birmingham en een bezichtiging van diens fabriek van stoommachines, 1833. Jan senior volgde in 1815 in Engeland een spoedcursus stoomwerktuigkunde. Zie C.B.A. Smit, 'De introductie van stoomkracht in Leiden' in: J.W. Marsilje (ed.), *Uit Leidse bron geleverd.*

Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief (Leiden 1989) 534 (noot 4).

33. AVH, inv.nr. 78, Stukken betreffende het huwelijk van Jan van Heukelom en Hermine Anna Petronella Hubrecht, 1838. Zie tevens: W. Downer, *Inventaris van het familie-archief Hubrecht* (Leiden 1985) inv.nrs. 322-323 over deze echtgenote, en over haar vader inv.nrs. 225-306.
34. AVH, inv.nr. 102, Stukken betreffende de huwelijksreis van Jan van Heukelom en Hermine Anna Petronella Hubrecht naar Parijs, 1838.
35. AVH, inv.nr. 115, Inventaris van de nagelaten boedel van Hermine Anna Petronella Hubrecht, ingekomen bij Jan van Heukelom als voogd van de erfgenaam, zijn zoon Jan van Heukelom, 1841; inv.nr. 79, Stukken, ingekomen bij of opgemaakt door Jan van Heukelom, betreffende de geboortes van zijn kinderen, 1840-1855, van zijn zoon Jan van Heukelom (7), 1840; inv.nr. 83, Stukken, ingekomen bij of opgemaakt door Jan van Heukelom, betreffende het overlijden en de begrafenis van diverse familieleden, 1840-1883; van zijn echtgenote Hermine Anna Petronella Hubrecht.
36. AVH, inv.nr. 90, Stukken betreffende het huwelijk van Jan van Heukelom en Octavie Charlotte Adèle Steenlack, 1846.
37. AVH, inv.nr. 104, Stukken betreffende de huwelijksreis van Jan van Heukelom en Octavie Charlotte Adèle Steenlack door Duitsland, 1846.
38. AVH, inv.nr. 84, Stukken, ingekomen bij of opgemaakt door Jan van Heukelom, betreffende het overlijden en de begrafenis van diverse familieleden, 1840-1883, van zijn echtgenote Octavie Charlotte Adèle Steenlack, 1855; inv.nr. 110, Stukken betreffende de afwikkeling van de nalatenschap van Octavie Charlotte Adèle Steenlack ingekomen of opgemaakt door Jan van Heukelom als erfgenaam en als voogd van zijn kinderen, 1855-1878; met retroactum, 1849.
39. De Jong, 'Uit het laken', 79-80.
40. AVH, inv.nr. 58, Stukken betreffende de afwikkeling van de nalatenschap van haar echtgenoot, Jan van Heukelom (4a), ingekomen bij Anna Hillegonda Luzac en haar kinderen als erfgenamen; met inventarissen van de inboedel en voorraden van de fabriek van de firma F. van Lelyveld Wzn. en Cie., 1847-1850; inv.nr. 2, Akten van vennootschap tussen Anna Hillegonda Luzac en haar zoon, Jan van Heukelom (6a), in de firma F. van Lelyveld Wzn. en Cie., 1848; inv.nr. 3, Stukken betreffende de liquidatie van de vennootschap tussen Anna Hillegonda Luzac en haar zoon, Jan van Heukelom (6a), in de firma F. van Lelyveld Wzn. en Cie. en betreffende de overname van de firma door S.A. Meerburg; met bijlagen, 1849.
41. Koningsveld en Jacobs, *Kamer aan de Rijn*, 45.
42. De Jong, 'Uit het laken', 81.
43. AVH, inv.nr. 5, Stukken betreffende de vennootschap tussen Anna Hillegonda Luzac en haar zoon, Jan van Heukelom (6a), in de firma Van Heukelom en Cie., 1854-1855 en 1862.

44. AVH, inv.nr. 107, Staten houdende specificaties van de uitgaven van Jan van Heukelom, 1836-1885.
45. AVH, inv.nr. 6, Stukken betreffende een uitbreiding van het fabrieksgebouw van de wolspinnerij van de firma Van Heukelom en Cie., 1855-1856.
46. AVH, inv.nr. 135, Rapport voor de 'Afdeeling Leiden' van de 'Vereeniging ter Bevordering van Fabrieks- en Handwerknijverheid in Nederland' omtrent de noodzakelijkheid van een wettelijke regeling van kinderarbeid in fabrieken (gedeeltelijk van de hand van Jan van Heukelom); concept, 1855; inv.nr. 136, Stukken, ingekomen bij of opgemaakt door Jan van Heukelom als lid van de commissie van onderzoek omtrent de toestand der fabriekskinderen, 1863-1873. Zie ook: Cor Smit, 'Actie of onderzoek? De activiteiten van de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid en de Hervormde Diaconie tegen kinderarbeid', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1994* (Leiden 1994) 55.
47. Cor Smit, 'Thorbecke en de opvolging van burgemeester Tieboel Siegenbeek', *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 188, 189 (noot 9). Net als Jan junior verliet Thorbecke Leiden in 1849. Hij werd in november van dat jaar minister. Zie R.M. Benata Hengstmengel-Koopmans, 'Waar Thorbecke in zijn Leidse tijd woonde', *Leids Jaarboekje* 90 (1998) 97.
48. AVH, inv.nr. 128, Missiven, ingekomen bij Jan van Heukelom van de minister van Binnenlandse Zaken, Johan Rudolf Thorbecke, en van de secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken, betreffende zijn benoeming tot lid van de commissie van onderzoek omtrent de toestand der fabriekskinderen en betreffende de ontbinding van die commissie, 1863 en 1873.
49. Smit, 'Thorbecke en Tieboel Siegenbeek', 188; idem, 'Fabriekskinderen. Kinderarbeid in de Leidse textielindustrie in de negentiende eeuw', *Textielhistorische Bijdragen* 36 (1996) 61-97.
50. Smit, 'Thorbecke en Tieboel Siegenbeek', 183-189; idem, 'Klikspaan', 104-129; Van Doorn-Beersma en Faber, *Het Leidse pluche*, 129.
51. AVH, inv.nr. 132, Brief, ingekomen bij Jan van Heukelom van de minister van Binnenlandse Zaken, Johan Rudolf Thorbecke, met het verzoek zijn zwager, Daniël Tieboel Siegenbeek op te volgen als burgemeester van Leiden, en een concept van een uitgaande brief met een afwijzend antwoord, 1866. Zie ook: Smit, 'Thorbecke en Tieboel Siegenbeek', 182-189.
52. AVH, inv.nr. 7, Notariële akte van commanditaire vennootschap tussen Jan van Heukelom (6a) en zijn zusters, Elisabeth van Heukelom, Stephanie Louise van Heukelom, Suzette Françoise van Heukelom en Emilie Cornelie van Heukelom, in de firma Van Heukelom en Cie., authentiek afschrift en authentiek uittreksel; met bijlagen, 1870.
53. AVH, inv.nr. 8, Stukken betreffende de scheiding en ontbinding van de commanditaire vennootschap tussen Jan van Heukelom (6a) en zijn zusters, Elisabeth van Heukelom, Stephanie Louise van Heukelom, Suzette Françoise van Heukelom en Emilie Cornelie van Heukelom, in de firma Van Heukelom en Cie., authentiek afschrift en authentiek

uittreksel; met bijlage, 1875. Zie ook: Smit, 'De introductie van stoomkracht', 534 (noot 4).

54. De Jong, 'Uit het laken', 82.
55. AVH, inv.nr. 249, Stukken betreffende de afwikkeling van de nalatenschap van Jan van Heukelom, ingekomen bij of opgemaakt door zijn zoon, Jan van Heukelom, als erfgenaam en als curator van zijn zusters, Elisabeth Maria van Heukelom en Sophie Hermine van Heukelom, waarbij stukken betreffende de verkoop van de door hem nagelaten bibliotheek; met catalogi, 1878-1887.
56. NA, Memories van Successie, inv.nr. 4209, memorienr. 5/6909. Zie tevens kadertekst 2 bij dit artikel. Verder ook: AVH, inv.nr. 199, Stukken, ingekomen bij of opgemaakt door Jan van Heukelom, betreffende het overlijden van diverse familieleden, 1886-1900; van zijn vader Jan van Heukelom (6a); met bijlagen, 1886.
57. Het gaat om een gemetseld graf (klasse 1) nummer 62. Zie Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (ed.), *Groenesteeg. Geschiedenis van een Leidse begraafplaats* (Utrecht 1994) 83. Hij bezat tevens vijf graven op de begraafplaats te Katwijk aan Zee.
58. Deze gegevens zijn afkomstig uit NA, Memories van successie, Krantz: inv. nr. 4219, memorienr. 6/3584; De Kort: inv.nr. 4216, memorienr. 6/1750; Van Leeuwen, inv.nr. 4219, memorienr. 6/4091; Cobet: inv.nr. 4216, memorienr. 6/1946.
59. Zie bijvoorbeeld: Dick van den Bosch, 'De laatste eer aan de eerste stand. Aristocratische begrafenisrituelen in Limburg van de 18e tot de 20e eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 18 (1980) 181-210.
60. Zie noot 57.
61. Bij Koninklijk Besluit van 22 juli 1868, nr. 47 mocht hij voortaan de naamstoevoeging Siegenbeek gebruiken. Zie ook: *Nederland's Patriciaat* 1913, 175-181; 1941, 138-157; 1966, 166-183. De motivatie voor deze naamswijziging is interessant, maar mij helaas niet duidelijk geworden. Cor Smit vergist zich als hij stelt dat "Siegenbeek" feitelijk een van zijn voornamen was. Cor Smit, 'Thorbecke en Tieboel Siegenbeek', 188 (noot 4).
62. Volgens de beschikkingen van de kantonrechter te Leiden op 26 mei 1879 en 8 oktober 1883 werden beide dochters onder curatele gesteld. Zie: AVH, inv.nr. 116-118, Stukken, ingekomen bij of opgemaakt door Jan van Heukelom, betreffende het verblijf van zijn dochter, Elisabeth Maria van Heukelom, in het psychiatrisch ziekenhuis Meerenberg, 1871-1883; inv.nr. 251, Stukken, ingekomen bij of opgemaakt door Jan van Heukelom (7) en zijn vader, Jan van Heukelom (6a), betreffende de ondercuratelestelling van zijn zuster, Elisabeth Maria van Heukelom, en betreffende haar verblijf in het psychiatrisch ziekenhuis Meerenberg; met bijlagen, 1878-1896; inv.nr. 252, Stukken ingekomen bij Jan van Heukelom, betreffende de ondercuratelestelling van zijn zuster Sophie Hermine van Heukelom, 1883 en 1900.
63. De Jong, 'Uit het laken', 82.
64. Ibidem, 81.
65. Boudien de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam*

1850-1895 (Amsterdam 1986) 23 e.v.; idem, 'Amsterdamse ondernemers en hun sociale positie', *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek* v (Utrecht 1988) 110; P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog* (Zwolle 1987) 212-216; H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam 1976) 133; H. van Dijk, 'De beroepsmobiliteit in Rotterdam in de negentiende eeuw' in: J. van Herwaarden (ed.), *Lof der historie* (Rotterdam 1973) 205-206.

66. E. Homburg, 'Personele belastingen en sociale stratificatie: De invloed van de woonplaatsomvang', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14 (1988) 312-320.
67. Omgerekend betaalde iemand die tot deze welstandselite behoorde in Leiden minimaal *f* 235 personele belasting; ibidem, 319-320.
68. Jaap Moes, 'De voltooide fortuinen van Leidse textielfabrikanten aan het einde van de negentiende eeuw', *Textielhistorische Bijdragen* 36 (1996) 97-124.
69. Kennelijk werden niet alle bezittingen en schulden door de belastinginspecteur in aanmerking genomen, want mijn narekening van alle activa en passiva in de successiememorie resulteert in respectievelijk *f* 148.283,35 en *f* 2.443,46, dus een saldo van *f* 145.839,89. Zie ook: Jaap Moes, 'De voltooide fortuinen van Leidse textielfabrikanten', 97-123. De Jong, 'Uit het laken', 82, vermeldt een vermogen van *f* 135.460, maar laat een bronvermelding achterwege.
70. AVH, inv.nr. 107, 'Staten van uitgaven'. Ontbrekende overzichten zijn die van 1840, 1866, 1869 tot en met 1874.
71. Smit, 'Klikspaan', 124.
72. Krachtens de Archiefwet zijn successiememories honderd jaar lang niet openbaar. Zie verder: M. Beekhuis en H.G. Oost, 'Memories van Successie, 1806-1900 (1926). Stukken afkomstig uit de archieven van de instanties belast met de controle op de gequalificeerden en regulateurs, 1806-1811 en 1814-1817. Archieven van de ambtenaren belast met de invordering van de belasting op het recht van successie 1806-1900 (1926)' in: *Rijksarchieven in Holland, Inventarisreeks nr. 38* ('s-Gravenhage 1985) I-XII; zie ook: N. Bos, 'De memories van successie', *Spiegel Historiael* 24 (1989) 120-126; H. van Dijk, 'Wealth and property in the Netherlands in Modern Times', *Mededelingen Centrum voor maatschappijgeschiedenis* VIII (Rotterdam 1980) 1-28.
73. Zie ook: I.W.L. Moerman, 'Uit het dagelijks leven van een Leidse lakenfabrikant. Het kasboek van B.F. Krantz (1840-1854)', *Leids Jaarboekje* 73 (1981) 97 e.v. Dit privékasboek van B.F. Krantz berustte bij drs. R.E.O. Ekkart thuis en is blijkens de genoemde inventaris uit 1991 inmiddels gedeponeerd in het Gemeentearchief Leiden, waar het in het Archief Krantz wordt bewaard onder inv.nr. 59.
74. De Leidse successiememories worden in het Nationaal Archief te 's-Gravenhage bewaard. Zie voor een goede inleiding op deze bron: Beekhuis, 'Memories van Successie, 1806-1900', I-XII; zie ook: Bos, 'De memories van successie'; Van Dijk, 'Wealth and property', 1-28.
75. Met dank aan Piet de Baar voor deze specifieke informatie.

Breien voor het leger

De Leidenaar Dirk Weijers (1784-1857) en zijn geprivatiseerde werkverschaffing aan minvermogenden

FRANK VAN DEIJK

Inleiding

In de marge van ander onderzoek stuitte ik in het najaar van 2001 op een reeks productiecijfers van een Leids bedrijf in gebreide goederen. Afgezien van een enkele hiaat liep de reeks van 1824 tot 1861. Dit soort bedrijfsinformatie uit de eerste helft van de negentiende eeuw is in Nederland uitermate zeldzaam[1] en mijn nieuwsgierigheid was gewekt. Al snel bleek sprake van een bijzonder bedrijf. De doelstelling ervan was namelijk niet louter winstbejag, maar de werkverschaffing aan minvermogenden. Geleidelijk aan kwamen van verschillende plekken puzzelstukjes op tafel die inzicht bieden in het ontstaan van dit bedrijf, de bedrijfsvoering, de producten en de afzet. Dit artikel voegt de puzzelstukjes zo goed en zo kwaad als dat kan samen. De reconstructie die zo ontstaat wordt afgezet tegen het gangbare beeld van de werkverschaffing in Leiden.

De grote lijn van het bestaande beeld – wanneer is werkverschaffing succesvol?

In 1997 verscheen van de hand van Jaap Moes het boek *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795*. In het eerste hoofdstuk van deze uitgave van de Dirk van Eck-Stichting schetst de auteur een beeld van de negentiende-eeuwse pogingen van de kant van de stedelijke overheid om zowel armoede als ledigheid te bestrijden door middel van werkinrichtingen. In kort bestek passeren kenmerkende eigenschappen de revue. De tewerkgestelden zaten buiten hun schuld zonder werk, of het ging om criminelen. De bedrijfshuisvesting werd vaak gratis ter beschikking gesteld. De werkzaamheden waren kapitaalsextensief en arbeidsintensief –

in de praktijk ging het om eenvoudig werk, vaak behorend tot de textielnijverheid (spinnen, breien, weven). Hoewel men streefde naar een bedrijfsmatige werkwijze – vaak leverden vrije ondernemers de grondstoffen en namen zij de producten af – mocht de werkverschaffing eigenlijk geen oneerlijke concurrentie vormen voor zelfstandige ondernemers. Bijkomend ideaal was dat de productie van de werkhuizen buitenlandse import kon vervangen.

Jaap Moes vervolgt deze feitelijke beschrijving met een evaluerende passage over de mate van succes. Zijn oordeel valt niet gunstig uit:

Van de hooggespannen verwachtingen van deze negentiende-eeuwse werkhuizen kwam in de praktijk helaas maar weinig terecht, althans niet op langere termijn. [...] Inefficiënte bedrijfsvoering en traagheid of zelfs onwil van de werkkrachten waren daaraan debet. Het bestuur van werkinrichtingen was minder kostenbewust dan vrije ondernemers, zodat exploitatie vrijwel altijd duurder uitviel dan die van het particuliere bedrijfsleven. Na verloop van tijd, soms al na enkele jaren, verslapte de belangstelling voor de werkinrichtingen en werden ze gesloten. Er zijn geen voorbeelden bekend van werkinrichtingen die daadwerkelijk uitgroeiden tot commerciële ondernemingen.[2]

In algemene zin is deze passage vatbaar voor een kritische kanttekening. Moes hanteert in wezen twee criteria voor het bepalen van het succes van de werkhuizen, namelijk bestaansduur en commerciële efficiëntie. Wat dat laatste betreft, dringt een fundamentele vraag zich op. Is het wel legitiem om commerciële efficiëntie als maatstaf te hanteren voor het succes van een organisatie waarvan het primaire doel – werkverschaffing aan zwakkeren in de samenleving – dat soort efficiëntie juist in de weg staat? Een verminderde efficiëntie – lees: een structureel lagere winst, dan wel een structureel verlies – was (en is) immers de prijs die betaald wordt voor het nastreven van het ideële doel. Een vergelijking met, of, zoals de slotzin van het citaat suggereert, een overgang naar de efficiëntie van het particuliere bedrijfsleven als maatstaf voor succes ontkent de primaire doelstelling van de werkverschaffing en is dus niet zinvol.

Uitgaande van een langdurige behoefte aan ondersteuning van bepaalde groepen, lijkt het andere criterium – de bestaansduur of continuïteit – een zinvoller maatstaf voor succes, hoewel een minimum bestaansduur ter verkrijging van het predikaat 'succesvol' zich lastig laat benoemen. Interessant is wel dat hier, op een secundair niveau, het belang van efficiëntie of winstgevendheid weer om de hoek komt kijken. Het valt logisch te beredeneren dat de marges van de verminderde efficiëntie grote invloed konden (en

kunnen) hebben op de levensvatbaarheid van elke werkverschaffende organisatie. Zolang een organisatie minstens quitte speelt, is het voortbestaan economisch verzekerd. Hoe groter en langduriger eventuele verliezen zijn, des te kwetsbaarder is de werkverschaffing. Het voortbestaan ervan is dan afhankelijk van een langdurig engagement van geldschieters. In wezen tekent zich hier een typologische tweedeling af, met een onderscheid tussen zelfbedruipende en gesubsidieerde werkverschaffing.[3]

Wat betekenen deze bespiegelingen voor het feitelijke beeld dat Jaap Moes geeft van de vroeg-negentiende-eeuwse pogingen tot werkverschaffing? De door hem beschreven werkhuizen lijken allemaal te behoren tot het niet zelfbedruipende, maar op subsidie leunende type, waarbij het ontbrak aan een langdurig engagement tot externe financiële ondersteuning. Van continuïteit zou daardoor geen sprake zijn. Een eventueel streven naar zelfbedruiping werd, zo schijnt het, niet gerealiseerd.

Moes schrijft – en het is onvermijdelijk dat ik die ene zin herhaal: "Er zijn geen voorbeelden bekend van werkinrichtingen die daadwerkelijk uitgroeiden tot commerciële ondernemingen." Bij nadere beschouwing blijkt de situatie in Leiden – en misschien ook elders[4] – niet zo eenduidig te zijn geweest. De mate waarin het bedrijf van Dirk Weijers, waarover dit artikel handelt, daadwerkelijk commercieel was, valt nader te onderzoeken. Maar het was ongetwijfeld een particuliere onderneming, die eind 1820 voortkwam uit de in dat jaar opgeheven Armeninrichting en waarvan het werkverschaffende karakter na de privatisering overeind bleef. Meer dan twintig jaar na de verzelfstandiging droeg Weijers zijn bedrijf over aan een nieuwe eigenaar, die het op bescheiden schaal nog minstens vijftien jaar voortzette. Gesubsidieerd of zelfbedruipend – gezien de continuïteit kan aan dit geprivatiseerde werkverschaffingsproject een zekere mate van succes niet ontzegd worden.

Dirk Weijers en de Armeninrichting van 1807

Met de machtsovername in 1795 door de Patriotten ontstond in politieke kringen een brede discussie over de hervorming van allerlei maatschappelijke structuren. Ook de armenzorg en daarmee de werkverschaffing kwam op deze manier ter discussie. Daarbij speelde de toepassing van het principe van scheiding van kerk en staat een rol – moest armenzorg van een kerkelijke

taak worden omgezet in een overheidsaangelegenheid, of niet? Daarnaast liet de tegenstelling tussen unitarissen (voorstanders van een sterk nationaal bestuur) en federalisten zich gelden, met in dit geval de vraag of de armenzorg op nationaal niveau moest worden bestierd of meer plaatselijk. Het grote aantal bestuurlijke wisselingen, tegenwerking van bestaande armenzorginstellingen, en inhoudelijke verdeeldheid verhinderden een snelle hervorming. Pas in 1800 werd een "Wet voor het Armen-Bestuur over de geheele Republiek" goedgekeurd. Tot uitvoering van de wet kwam het echter niet, mede omdat al in 1801 sprake was van een herstel van stedelijke en provinciale autonomie. In 1802 werd de wet herroepen.[5] Als onderwerp van aandacht verdween de armenzorg niet lang van tafel. In 1804 vormde het Departement Holland een Algemeene Armencommissie die maatregelen zou onderzoeken om behoeftigen "[...] in staat te stellen, zich zelven, althans gedeeltelyk, te onderschragen, zonder dat hieruit eenige nadeelige invloed ontstaa op de overäl standgrypende Fabrieken, of Handwerken."[6] Een later "Berigt" preciseert de doelstelling. Het meldt dat beide instellingen niet streefden naar "winst gevende Armen-Fabrijken", maar naar "eene Algemeene Armen-Voogdij", waarbij de armen door middel van toezicht moesten worden "gebragt tot werkzaamheid, godsdienst, deugd en goede zeden [...] niet door middel van dwang en geweld, maar langs zagte wegen eigen aan den menschlievenden aard van zoo eene inrigting".[7]

Besloten werd tot een stelsel van lokaal coördinerende armencommissies. Al in augustus 1804 rapporteerde een Leidse armencommissie over de lokale toestand.[8] Op 18 mei 1805 kwamen vertegenwoordigers van verschillende lokale Armencommissies bijeen. Vertegenwoordigd waren toen de steden Amsterdam, Den Briel, Delft, Edam, Den Haag, Haarlem, Leiden, Gouda en Monnickendam.[9] Tot een daadwerkelijke ontplooiing van praktische activiteiten kwam het in Leiden pas in 1806. Daarbij werd gehandeld in overeenstemming met "het geprojecteerde en geadopteerde Reglement van de Armen-Inrigting door de [overkoepelende] Algemeene Armencommissie", zoals een eerdere missive van het ministerie van Binnenlandse Zaken voorschreef. (De Leidse commissie was overigens eerder bij de opstelling van dit Reglement betrokken geweest.)[10] De Commissie kreeg een éénmalig budget van een omvang zoals die bij eerdere gelegenheden ook voor armenzorg was vrijgemaakt, dat wil zeggen van enkele honderden guldens.[11]

De Algemene Armencommissie staakte haar werkzaamheden met de vestiging van het Koninkrijk Holland,[12] maar niet omdat het onderwerp armenzorg uit de aandacht verdween. Integendeel, Lodewijk Napoleon bemoeide zich actief met ook dit aspect van het landelijk bestuur.[13] Door toevallige omstandigheden greep de Koning juist binnen de Leidse context op uitzonderlijk directe wijze in. Eén dag na de buskruitramp, op 13 januari 1807, schonk hij de stad een bedrag van *f* 100.000. Ruim een maand later bepaalde hij dat *f* 12.000 hiervan besteed moest worden aan het vestigen van een stedelijke Armeninrichting in de gebouwen van het voormalige Catharinagasthuis aan de Breestraat.

Hoewel de bemoeienis van de Koning dus direct voortvloeide uit het toeval van de Buskruitramp, ging er tegelijk een hoge mate van continuïteit achter schuil: niet alleen werd de uit de Bataafse tijd stammende Hoofdcommissie (zoals de Leidse armencommissie genoemd werd) financieel ondersteund, de aanwijzing van het Catharinagasthuis was bovendien gebaseerd op een rapport van de hand van mr. Lodewijk van Toulon.[14] Van Toulon maakte van begin tot eind deel uit van het bestuur van de Algemeene Armencommissie.[15] Aansluitend daarop was hij lid van de particuliere Commissie van Weldadigheid van Lodewijk Napoleon. Ook later, onder koning Willem I, zou hij zich nog met armenzorg bezighouden.[16]

Hoe dan ook, met de forse financiële injectie van de kant van Lodewijk Napoleon ging de "Armen Inrigting" in het voormalig Catharinagasthuis aan de Breestraat op 3 april 1807 van start.[17] Samenstellende onderdelen waren toen een fabriek van textiele goederen en een gaarkeuken. Gaarkeuken en fabriek functioneerden aanvankelijk in hoge mate onafhankelijk van elkaar, met onderscheiden personeel en specifiek aan de keuken toebedeelde subsidies. In dit artikel blijft de keuken verder buiten beschouwing.

De fabriek daarentegen verdient hier wel aandacht. Deze was gericht op het vervaardigen van kleding voor de armen, het spinnen van wol, katoen en koehaar en het produceren van

> alle soorten van grovere Linnens [...] Dwijle-goed enz; wijders Linnen-bonten, Broekestreep, Tinentijn [bedoeld wordt: tierentijn], grof molton, als mede alle soorten van Karsaai breede en smalle Serge, gekeperde en ongekeperde Flanel [...] wijders worden ook aldaar gefabriceerd militaire Kousen, Sokken en Handschoenen, als mede wollen Kinderborstrokjes, Kousjes &c.[18]

In 1807 werden voor dit alles spinnewielen aangekocht, een scheermolen, een lakengetouw, drie linnengetouwen, twee twijnmolens en een kousenpers. In de drie daaropvolgende jaren kwamen daar elf getouwen en drie droogramen bij.[19] In 1809 zouden, los van breisters en naaisters, twee- tot vierhonderd mensen van werk voorzien zijn (de marge zou de seizoensfluctuatie kunnen aanduiden) en dit getal heette in 1810 "nagenoeg hetzelfde gebleven".[20] Eenvoudig zicht op de financiële resultaten van de bedrijfsvoering valt niet te krijgen. De claim, in 1810, dat het startfonds van *f* 12.000 niet verminderd, maar vermeerderd was, is voor de hedendaagse lezer tamelijk onthullend: in dit gunstige beeld was namelijk alleen al over 1808 voor *f* 16.000 aan aanvullende leningen besloten. Naar moderne maatstaven was het beeld dus drastisch geflatteerd. Waarschijnlijk is het historisch meer verantwoord om vast te stellen dat de besturende Hoofdcommissie vooral geïnteresseerd was in de liquiditeit van de Armeninrichting, meer dan in winst of verlies: zolang er geen *cash-flow problem* ontstond, was het voortbestaan van de inrichting op korte termijn niet in gevaar. In de praktijk bleef externe steun nodig. Door de jaren heen ontving de Armeninrichting duizenden guldens aan stedelijke subsidies.[21]

De alledaagse bedrijfsvoering omvatte dus inpandige werkplaatsen (voor wolwassen, twijnen en weven, maar ook een kamslagerij, voor het maken van weefrieten) en uitbesteed werk, dat door werklieden thuis verricht werd. Werkwilligen werden voor dit laatste op afbetaling voorzien van gereedschappen (vooral kaarden en spinnewielen). Het uitgeven van grondstof en halffabrikaat was een dagelijks ritueel.[22] De hoogwaardige afwerking van stoffen (verven, scheren, persen en opmaken) gebeurde buiten de Armeninrichting. Juist aan de extra stimulans van de lokale economie die op deze manier van de Armeninrichting uitging, werd door de leiding waarde gehecht.[23] Voor de verkoop van eindproducten werd intern winkel gehouden. Het overgrote deel van de producten vond – waarschijnlijk ook via andere verkoopmethoden – zijn weg buiten Leiden, elders in het koninkrijk.

Voor dit alles was natuurlijk leidinggevend en administratief personeel nodig. In 1808 had de armeninrichting, los van het keukenpersoneel, drie opzichters, een boekhouder, een bediende en een winkelknecht in dienst. Een van de werknemers van het eerste uur – en de enige werknemer die gedurende het volledige bestaan van de Armeninrichting in dienst bleef –

'Staande huzaar', naar het leven getekend door D.P.G. Humbert de Superville (1770-1849). Prentenkabinet Universiteit Leiden, PK 1479.

was Dirk Weijers.[24] Bij aanvang van zijn dienstverband in 1807 was hij ruim 22 jaar oud.[25] Hij was toen opgeleid als greinwerker (wever). Het is niet onwaarschijnlijk dat zijn nieuwe 'vaste baan' Weijers in staat stelde om te trouwen. Op 11 juni – pakweg drie maanden na de opening van de Armeninrichting – ging hij in elk geval in ondertrouw met Cunera Goudfrooi. Op dat moment was hij "wonende in 't Catharina Gasthuis". Inwoning was dus bij de opzichtersbaan inbegrepen.[26] Het echtpaar bleef kinderloos. In de boekhouding van de Armeninrichting komt de naam van Weijers' vrouw frequent voor vanwege soms aanzienlijke betalingen aan naailoon.[27] Het ligt voor de hand dat zij ook voor andere klanten dan de Armeninrichting werkte. Samen met de *f* 364 die Weijers tot en met 1816 ieder jaar verdiende, beschikten hij en zijn vrouw dus over relatief riante inkomsten. Verder betaalde de Armeninrichting eventueel medicamenten voor haar fabriekskader.[28]

De stukken van de Algemeene Armencommissie geven een indruk van de werkverhoudingen binnen de gemiddelde Armeninrichting:

> De boekhouder die verstand moet hebben niet alleen van het Boekhouden maar ook van het Werk, slaat en koopt in de ruwe Stof, sorteert dezelve, geeft eene zekere hoeveelheid aan den Meester om te laten verwerken, ontvangt van hem dezelfde hoeveelheid bewerkt terug, sorteert de bewerkte stof. Van het inslaan van de ruwe Stof, van het uitslaan van de Meester, en van het weder inslaan van de bewerkte stof, doet hij weeklyks verslag aan de Commissarissen van de Hoofd-Commissie [...] buiten denzelver last[29] slaat of koopt hij geene ruwe Stof in. Een ijder door wiens handen de ruwe en bewerkte Stof gaat is verantwoordelijk voor het geene hij ontvangt, de Meester en Boekhouder quiteeren elkaar over en weder [...][30]

Binnen de Leidse Armeninrichting gold waarschijnlijk een vergelijkbaar principe van controle over en weer, maar de rol van de boekhouder was er beperkter. Uit een gering aantal bewaard gebleven originele rekeningen blijkt dat het Dirk Weijers was die toezicht had op leveranties (in dit geval van gereedschap): de rekeningen zijn door hem geparafeerd.[31] In 1810 is hij degene die bij Burgemeesters een eed zweert op de herkomst van een in de Armeninrichting vervaardigd product.[32] Het belang van Weijers' rol kan verder worden afgeleid uit het feit dat hij van meet af aan tot de best betaalde krachten behoorde. De boekhouder ontving nog niet een derde van wat Weijers aan inkomen kreeg. In de boekhouding werd Weijers steevast gerekend tot de "opzichters". Ook in een op fondsenwerving gerichte circulaire

van de Hoofdcommissie uit 1811[33] komt hij – naamloos – op die manier voor: men meende dat de bedrijfsvoering van dat moment zonder problemen kon worden voortgezet,

[...] vooral zoo lang de Opziener, daarbij thans geëmploijeerd, en zonder wiens ijver en kunde de Fabrijk en de gehele Armen-Inrigting zeker nooit de tegenwoordige hoogte zoude hebben bereikt, het vermogen en de lust behouden zal, om in zijne werkzaamheden op dezelfde wijze [...] voort te gaan.[34]

Elders in de circulaire wordt gedetailleerder over het reilen en zeilen van de inrichting uitgeweid. Hier figureert – naast de Hoofdcommissie zelf – ook "[...] een Directeur, het bewind voerende over de overige geëmploijeerden [...]". Deze directeur was dus zelf ook een employé. Over hem lezen we verder:

[hij] is bijzonder belast met alles, wat tot de Fabrijk behoort, en heeft tevens de opperdirectie over de overige takken van Administratie, en heeft onder zich een Boekhouder, een Magazijnmeester en een Klerk en nog eenige andere mindere bedienden, gebruikt wordende om te waken, dat de goede orde bewaakt blijft.[35]

De uitgaven voor personeel noemen deze directeur niet apart, en er is eigenlijk geen ruimte voor een andere conclusie dan dat ook hier Weijers bedoeld is. Feitelijke vaststelling dat opzichter en directeur één en dezelfde persoon waren, is alleen voor latere jaren mogelijk.[36]

Mettertijd werd Weijers binnen de Armeninrichting belangrijker. Voor een deel kwam dat door afslanking van de organisatie. Na 1810 verminderde het aantal opzichters drastisch en tussen 1812 en 1816 was er naast Weijers geen andere. Wel kwam er vanaf 1816 weer een – lager betaalde – kracht bij. De winkelknecht verdween in 1814, de boekhouder een jaar later. Er was toen nog wel een kantoorbediende. In latere jaren werd zo af en toe weer een extra kracht in de boeken opgevoerd. De constante factor was evenwel duidelijk de persoon van Dirk Weijers. In 1817 werd dit financieel bevestigd. Dat jaar kreeg hij een loonsverhoging van *f* 100 naar *f* 464 per jaar. Ook voor de jaren na 1817 staat vast dat Weijers en zijn vrouw woonden in het pand van de Armeninrichting. Deze vrije woning bleef dus deel uitmaken van Weijers' inkomen.

Misschien dat deze fluctuaties in het personeelsbestand zeer ten dele zijn toe te schrijven aan een intern streven naar efficiëntie. Zo vond de uitgifte van grondstoffen voor thuisbewerking aanvankelijk dagelijks plaats, later werd dat tweemaal per week.[37] Maar het bestuur zal ook zijn gedicteerd door externe omstandigheden. De boycot, vanaf 1806, van Britse producten

door het Franse regime creëerde een opleving van de continentale textielproductie. In 1811 heet het dan ook: "De productie van serges en flanellen biedt, zeker nu de handel met Engeland stilligt mogelijk perspectieven [...]" In de praktijk liep de productie hiervan inderdaad op, maar deze bloei duurde niet langer dan de protectie. In 1817 stelde een der Hoofdcommissarissen vast: "In de tijden der Fransche Overheersching, hadt de Armen Inrigting een groot debiet in hare gemaakte Serges en Flanellen; thans verkoopt zij geen half stuk [...]."[38] De constante militaire activiteit in de Franse jaren zou in theorie een interessante afzetmarkt hebben kunnen bieden, maar in de praktijk viel dat tegen. Vanaf het startjaar 1807 liep deze afzet terug, van *f* 5.500 naar helemaal niets in 1811, om daar te blijven steken. Een Haarlemse kousenfabriek kwam onder de Bataafse Republiek al in de problemen omdat men aan de Franse troepen niet kon leveren en de Bataafse troepen de voorkeur gaven aan goedkopere, buitenlandse kousen.[39]

De omverwerping van Napoleon maakte dan wel een einde aan de algemene protectie tegen Britse producten, maar daar stond tegenover dat de afname van binnenlandse ("Inlandsche") goederen door het leger nu wel een serieuze zaak werd. Daarbij kwam dat het land – nu met de Zuidelijke Nederlanden herenigd – moest dienen als militaire buffer tegen het nog steeds als gevaarlijk beschouwde Frankrijk. De militaire activiteit bleef dus op een relatief hoog peil. In 1814 verscheen het Departement van Oorlog op de klantenlijst van de Leidse Armeninrichting. Het bestelde karsaai (een vrij grove wollen stof van ongetwijnde garens), hemden (vermoedelijk linnen) en sokken. Een jaar later nam het Departement een belangrijke beslissing ten gunste van de Armeninrichtingen. De legerkorpsen mochten hun wollen sokken in het vervolg alleen nog bij particulieren bestellen, wanneer Armeninrichtingen niet of alleen tegen een hogere prijs konden leveren. In mei 1815 vloeide uit deze maatregel een lijst van instellingen voort die op deze basis tot levering bevoegd waren. Daarop stonden Armeninrichtingen in Zutphen, Arnhem, Kampen, Deventer, Den Haag, Vollenhoven, Harderwijk en Zaltbommel, en verder de wees-, armen- en tuchthuizen van Groningen, de godshuizen van Middelburg en diaconiewerkhuizen van Veendam en "Nieuw Pekel A". Een interessant geval speelde in Zutphen. De firma Kretschmer en Com. protesteerde tegen de gang van zaken, daar zij nu als

particuliere onderneming achter het net dreigde te vissen. Het bedrijf was echter ten tijde van de inlijving bij Frankrijk uit vrees voor ongunstig optreden van de nieuwe machthebbers afgesplitst van de Zutphense Armeninrichting. Werkverschaffing aan de armen was nog steeds het doel, aldus de fabrikant. Het protest was waarschijnlijk niet effectief: op de lijst van bevoegde leveranciers kwam de firma uiteindelijk niet voor.[40]

De Leidse Armeninrichting stond wel op de lijst en dat had zijn gevolgen. In 1817 heette het: "[...] ons eenig debiet zijn thans militaire sokken [...]".[41] Naar nog zal blijken was dit een beetje overdreven, maar sokken waren inderdaad het belangrijkste product geworden. Door de jaren was een toenemend aandeel van de leveranties bestemd voor legeronderdelen in de Zuidelijke Nederlanden.[42] Wat betreft aantallen zou 1818 een topjaar blijken.

Het jaar ging van start met een verhuizing. De boeken melden een post van *f* 642,46½ "zijnde deze Uitgave veroorzaakt door het *verplaatsen der Fabryk* in het St Catharina Gasthuis, voor het Oude Mannen en Vrouwenhuis en uit het St Catharina Gasthuis naar den Nieuwen Rijn." Elders blijkt de nieuwe locatie te bestaan uit twee panden (thans Nieuwe Rijn 70 en 71) die werden gehuurd van J. van Wensen.[43] Een ander huurpand, aan de Middelstegracht, huisvestte de nog altijd bestaande kamslagerij. Vanaf 1818 werd dit hele bedrijfsonderdeel verhuurd – geleast, dus eigenlijk.[44] Het stopzetten van de voedselverstrekking, eveneens in 1818, betekende een verdere versimpeling van de organisatie.[45]

Met de jaarproductie van 1818 zijn we goed bekend dankzij vrij gedetailleerde analyses van zowel de kosten als de hoeveelheid verschafte arbeid. Veel van de details worden later in dit artikel onder de loep genomen, maar wat betreft de grote lijn schreef Weijers erover:

> het tegenwoordig debiet in de Armen Inrigting kan 's jaarlijks worden gerekend op 34 à 38000 paar sokken en 5 à 6000 Ellen karsaai [...] tot het fabriceeren der sokken kunnen geëmployeerd worden 77 persoonen, en tot de karsaai 12 persoonen, dus in 't geheel 89 persoonen.

Dit aantal is aan de lage kant, want, zo merkt Weijers op: "Dubbelen, twijnen, wasschen, bobijnen [voor het sokkengaren] etc. door het volk in vast weekgeld verrigt wordende komt dus in geen aamerking". Elders blijkt dat hiervoor *f* 884 aan loonkosten werd uitgegeven, ofwel *f* 17 per week. Gezien het feit dat het zeer eenvoudige werkzaamheden betrof, kan uit het

loonbedrag onder voorbehoud worden afgeleid dat hier ongeveer tien personen mee belast waren. In totaal zouden er dan honderd mensen met de jaarproductie gemoeid zijn. Een niet onbelangrijk feit is verder dat zowel de sokken- als de karsaaiproductie verliesgevend was.[46] De Armeninrichting leunde dus nog altijd op externe financiering. Deze situatie had zijn langste tijd gehad. Op 30 november 1819 besloot het stadsbestuur namelijk de Armeninrichting geen subsidies meer te verstrekken.

De doorstart

Nadat de stedelijke overheid had besloten de Armeninrichting niet langer financieel te ondersteunen, leek het lot ervan bezegeld. Voordat het tot een daadwerkelijke sluiting kwam, ontstonden echter plannen om sommige activiteiten voort te zetten. Het initiatief daartoe zou zijn uitgegaan van de Hoofdcommissie zelf. Enkele jaren nadien schreef Weijers hierover:

De Hoofd Commissie [...] proponeerde aan den directeur en boekhouder van meergem-[eld]e Inrigting [kortom: aan Weijers zelf], de werkzaamheden daarvan op zich te nemen, en geheel voor eigen rekening voorttezetten, die [Directeur] ofschoon eenige zwarigheden daarin vindende, niet aarzelde dit aanbod te accepteeren; uit hoofde hij toch bij het eindigen der Armen Inrigting ten eenemaal van alle middelen van bestaan was verstoken, en te meer daar een der leden van de Hoofd Commissie de grootste zwarigheid oplostte en de generositeit had, hem eene niet onaanzienelijke som gelds tot dat einde voorteschieten.[47]

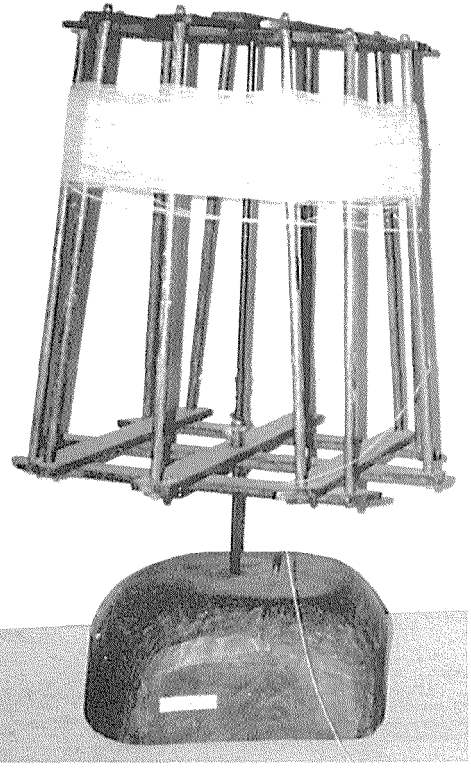
De identiteit van Weijers' geldschieter staat niet vast. Een latere vermelding duidt op een lening ter grootte van *f* 14.000.[48]

Een memorie uit 1819 schetst een scenario voor de doorstart: "Met den 31 December 1819," zo heet het,

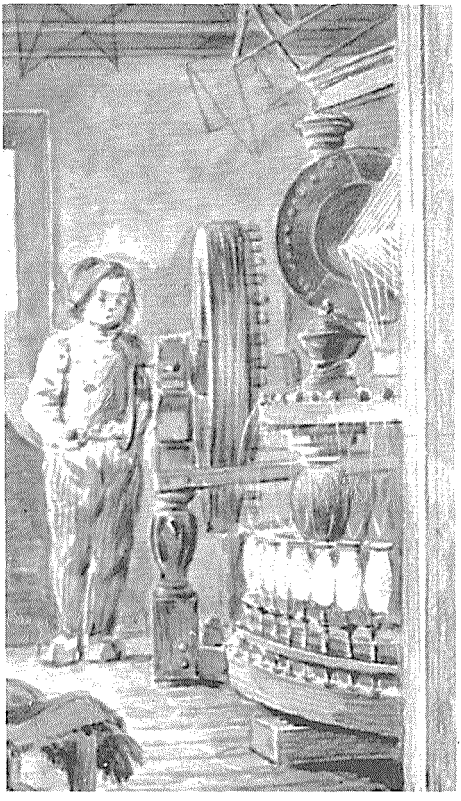
zal de de ArmenInrigting geheel ophouden voor eige rekening te fabriceeren, en zal te dien tijd worden overgenomen en geheel voor rekening zijn van D:W. Hij zal handelen op de firma van D:W directeur en boekhouder der Armen Inrigting te Leyden.

Ten behoeve van de overdracht zou op 31 december 1819 een allesomvattende balans worden opgemaakt. Grondstoffen en eindproducten zouden worden opgevoerd tegen 90 procent van de courante prijzen. Waar sprake was van gebrekkige grondstoffen of producten gold 95 procent van de door een externe taxateur vastgestelde waarde. Gereedschappen bleven ter beschikking van de Hoofdcommissarissen der Armeninrichting, met uitzondering

Kroon en kroonblok, gebruikt bij het haspelen van wol van strengen naar klossen. Nederlands Textielmuseum.

Jongen aan een twijnmolen, 1800. Atlas van Stolk inv. nr. 5670.

van wat door Weijers tegen 90 procent van de opgevoerde waarde zou worden overgenomen. Kasgelden, schulden en aanspraken bij derden maakten deel uit van zowel balans als overdracht. Weijers werd geacht de schulden uiterlijk in 1821 te hebben afbetaald. Een eventueel batig saldo zou in 1822 aan het stadsbestuur worden overgedragen.

Dit alles wekt de indruk van een overdracht met zuiver commerciële doeleinden, maar daarvan was geen sprake. Er waren namelijk aanvullende voorwaarden:

Hij [D.W.] zal nimmer deze firma mogen veranderen of vernietigen, of eene Compagnieschap met meerdere persoonen aangaan onder deze firma, ook zal hij dezelve niet mogen afleggen, dan alles met voorkennis en goedvinden van de Stedelijke Regering. [...] Hij zal

gehouden zijn, alle fabrijkswerk zoo veel immers mogelijk is binnen deze stad te doen verrigten, en nimmer de wol machinaal te laten spinnen. Ook zal hij weekelijks eenen lijst met de namen en verdiensten van al het werkvolk aan den Secretaris van het Armenhuis inleveren [...].

Werkverschaffing aan minvermogenden bleef dus een essentieel onderdeel van de bedrijfsvoering. Overigens is de memorie die dit vermeldt gesteld in het handschrift van Dirk Weijers zelf.

Tot een overdracht aan het eind van het boekjaar 1819 kwam het evenwel niet, misschien wel omdat de voorbereidingstijd te kort was. Een verzoek van de Hoofdcommissie om de Armeninrichting in 1820 voor eigen rekening open te mogen houden werd gehonoreerd. Het was uitstel van de sluiting, geen afstel. De jaarrekening van 1820 is nog langs normale lijnen opgesteld, die van 1821 bestaat uit een eindafrekening zoals de eerder genoemde memorie die voorstelt en de boedelscheiding die er uit voortvloeide. Ook de volledige inventaris – in de hand van Weijers – is bewaard. Ergens in het eerste kwartaal van 1821 schreef hij bovendien een "Plan ter overneming van de Armen Inrigting volgens de Staat van den 31 December 1820". Volgens dit plan zou Weijers alle "goederen Ingredienten en Gereedschappen" overnemen, en ook de openstaande creditrekeningen (voor zover niet afgeschreven). Tegenover al deze creditposten stonden nog door de Armeninrichting te betalen rekeningen en een lening van *f* 2.000 die moest worden terugbetaald aan een der Hoofdcommissarissen van de inrichting, mr. P. Luzac. Per saldo restte een bedrag van *f* 219:11:12.[49] De praktijk verliep anders: de schulden van en aan de Armeninrichting werden buiten de overname gehouden.

De bagage waarmee Dirk Weijers zijn bestaan als zelfstandig fabrikant begon, werd daarmee een stuk overzichtelijker. Een groot deel van de voorraad aan textiele goederen (grondstof, halffabrikaat en eindproduct) kwam in zijn bezit – in totaal voor *f* 345,50 – maar juist de meest kostbare kavels (zoals 3.000 paar sokken voor *f* 1.350 en voor *f* 527 aan sokkengaren) nam hij niet over. Voor de langere termijn relevanter waren de gereedschappen. Weijers besteedde hier *f* 180 aan en nam daarmee nagenoeg de hele inventaris over, hetgeen wel iets zegt over de eenvoud van zijn onderneming. Het gaat, naast wat meubels, schrijf- en meetgerei, hoofdzakelijk om spullen voor het vervoeren, wegen, wassen, drogen, smouten (vetmaken) en kaarden van wol,

en voor het dubbelen en twijnen van garens. Een precies overzicht is te vinden in bijlage 1.[50] Twee onderdelen van de erfenis van de Armeninrichting blijven bij dit alles buiten beeld. Op het moment van de doorstart waren er, zo blijkt uit een latere memorie, lopende opdrachten die alleen aan arbeidsloon uitgaven van *f* 6.000 met zich brachten,[51] ofwel voor pakweg 26.000 paar sokken.[52] Dirk Weijers begon zijn bedrijf dus niet met een lege orderportefeuille. Het tweede, belangrijkste onderdeel bestond natuurlijk uit de goodwill die Weijers in de loop der jaren bij de afnemende korpsen had opgebouwd.

Na de verzelfstandiging

Weijers' bedrijf werd zelfstandig op 1 april 1821.[53] Er is reden om aan te nemen dat hij zich vestigde aan de Nieuwstraat 5 en 7. Op 23 december 1822 kocht hij deze twee aaneengesloten huizen nabij de Hooglandsekerk voor *f* 1.800. Blijkens de notariële akte woonde Weijers, omschreven als "Winkelier en fabrikeur", op het moment van aankoop al in een van beide panden.[54] Hij moet dat dus hebben gehuurd. Slechts een van beide panden werd bewoond, door Weijers zelf, zijn vrouw en een dienstbode.[55] Het andere zal als bedrijfspand hebben gefunctioneerd. Op 25 juli 1829 volgde meer onroerend goed, dat, gezien de ligging, eveneens om bedrijfsredenen zal zijn aangeschaft. Het ging om het pand Beschuitsteeg 27, dat tot 15 augustus daaraanvolgende in gebruik bleef als tapperij. Weijers, inmiddels alleen nog "Fabrikeur in wolle goederen", betaalde *f* 1.100. Dit bedrag werd op 28 juli in één keer voldaan.[56]

Dit alles wekt de indruk dat de zaak floreerde en de cijfers die de aanleiding voor dit artikel vormen spreken dat voor deze periode niet tegen (zie grafiek 1 en de cijfers in bijlage 2). Er blijkt uit dat de zelfstandig werkende Weijers zijn product diversifieerde: behalve sokken, leverde hij ook slaapmutsen en handschoenen, en naast wollen sokken behoorden ook "garen" sokken tot het assortiment. Blijkens een latere vermelding was dit garen van linnen. Daarmee staat ook meteen vast dat Weijers in ieder geval vanaf 1828 niet alleen aan het nationale leger leverde. Dat gebruikte namelijk alleen sokken van wol. Wat betreft de aantallen laten vooral de eerste jaren een pijlsnelle groei zien: in drie jaar een verdriedubbeling van de productie. 1828 en 1829

vertonen enige terugval, maar in 1830 en 1831 – niet toevallig de tijd van de Belgische Opstand – zijn met een totale productie van bijna 70.000, respectievelijk ruim 90.000 absolute piekjaren.[57]

Toch was de periode van 1821 tot en met 1831 niet onbezorgd. In zeker twee kwesties kreeg onze fabrikant het aan de stok met zijn belangrijkste afnemer: het Departement van Oorlog. Allebei werpen ze meer licht op de bedrijfsvoering van Weijers. In het eerste geval kwam Weijers bij zijn belangrijkste afnemer bijna op een zwarte lijst. In de hoofdstad Brussel had men eind juni 1823 lucht gekregen van de opheffing van de Armeninrichting, hetgeen op gespannen voet leek te staan met het feit dat Weijers zich nog altijd afficheerde als "Directeur en Boekhouder van dat Institut". Weijers maakte – zo vreesde Commissaris Generaal Alexandre d'Aubremé[58] –

gevoeglijk misbruik [...] van eene benaming, op welke hij weet, dat hij alleen zich van leverancien kan verzekeren, vermits hij zonder dezelve daarvan uitgesloten zoude wezen.

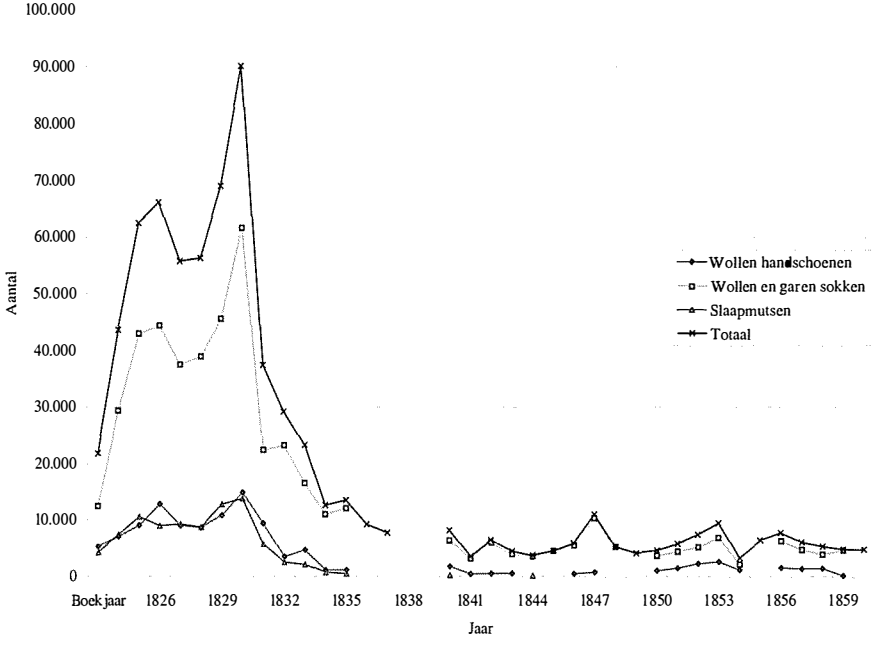
En:

Indien zulks het geval is, zoude het oogmerk, om arme menschen door handenarbeid, levensonderhoud te verschaffen, verijdelt zijn, vermits volgens de geruchten een gedeelte der bewerking door werktuigen geschiedt en de *handschoenen* elders dan te Leyden worden vervaardigd.

Via de gouverneur van Holland werd aan Leidse burgemeesteren om nadere informatie gevraagd.[59]

De burgemeesters informeerden bij Weijers, die de gang van zaken in grote lijnen bevestigde. Zijn gedrag bleek mede ingegeven door een vermeend verschil in regelgeving dat zou bestaan tussen de Zuidelijke Nederlanden en de Noordelijke. In 1819 had de fabrikant I. Tilman uit Visé (gelegen tussen Luik en Maastricht) protest aangetekend tegen de bevoordeling van de armeninrichtingen in de leveranties van sokken. In de Zuidelijke Nederlanden bestonden volgens deze fabrikant geen armeninrichtingen die sokken produceerden, zodat de principiële regel in de praktijk smaakte naar geografische bevoordeling van het noorden boven het zuiden. Haalde de particulier Kretschmer in 1815 bakzeil, in 1819 trok de particulier Tilman aan het langste eind: het Departement kwam tot de conclusie dat de Zuid-Nederlandse 'Classe' die in het eigen onderhoud voorzag door het breien van sokken eveneens steun verdiende. Particulieren mochten dus aan het leger leveren, maar alleen op voorwaarde dat de lokale autoriteiten aan de geleverde

Grafiek 1. Jaarlijkse productie in paren (sokken, handschoenen) en stuks (mutsen).

goederen een certificaat toevoegden, waarin verklaard werd dat de sokken werkelijk door de armen van de plaats van vestiging van de fabrikant vervaardigd waren.[60] Hoewel de nieuwe regeling in neutrale bewoordingen was opgesteld, kwam het verschil tussen Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden er wel in ter sprake. Misschien dat men de regeling om die reden in de praktijk alleen op het zuiden van toepassing achtte. In ieder geval was dat de opvatting die in Leidse kringen leefde. Omdat het Departement van Oorlog in de Noordelijke Nederlanden stond op leverantie door Armeninrichtingen, zo stelde Dirk Weijers in zijn toelichting aan de Leidse burgemeesters, maakte de voormalige Hoofdcommissie

[...] gene zwarigheid, ter verzekering en voortduring van het werk voor de Arme werklieden in deze stad, hem [Dirk Weijers] de correspondentie [...] te doen blijven voeren Namens de Hoofd Commissie, en zich te doen teekenen als directeur en boekhouder der Armen Inrigting [...].

Weijers wees met voldoening op het resultaat. In 1822 was *f* 5.316,82 aan loon voor handwerk betaald. Sterker nog, met de aankoop van handgesponnen garens bij verschillende Leidse fabrikanten – nodig omdat het anders niet goed mogelijk was leveranties binnen de vereiste termijn te doen – verdienden reguliere arbeiders samen ook nog eens een bedrag van *f* 3.000. Weijers was bovendien trots op zijn product: "Het zij ook zonder eenige grootspraak gezegd dat de Armee van Zijne Majesteit door niemand beter wordt bediend, of betere objecten van dien aard worden geleverd [...]."[61] Over de herkomst van de handschoenen sprak hij zich niet uit. De burgemeesters zonden Weijers' memorie ter beantwoording van het verzoek om informatie aan de gouverneur van Holland, die het stuk doorstuurde naar Brussel.[62] De reactie van het Departement van Oorlog loog er niet om. Weijers gaf toe gesponnen garens te hebben ingekocht. Daarmee had hij

[...] de intentie en bevelen *dat de bewerking der bedoelde objecten Van de bereiding der wol af, tot de volle confectie toe wel uitdrukkelijk het spinnen der wol daaronder begrepen, door handenarbeid van behoeftigen en zonder het gebruik van eenig ander machine, dan die als gereedschappen gerekend worden geschieden moet* verijdeld [...].

Alle contracten werden ontbonden en te leveren goederen zouden elders worden besteld.

Weijers liet het er niet bij zitten. Hij richtte een verzoek aan het Departement van Oorlog

[...] om hetzelfde voorregt, dat aan de Ingezetenen der Zuidelijke Provincien, alwaar geene dusdanige Inrigtingen bestaan; verleend is te genieten, en Vrijheid te bekomen van de leverancie vandie goederen, welke [...] in de Noordelijke provincien speciaal aan de Armen Inrichtingen Zijn toegekend, te mogen contracteren.

Om te bewijzen dat zijn wijze van productie in de toekomst conform de wetgeving – en dus geheel handmatig en door minvermogenden – was, beriep hij zich op getuigenis van het Leidse college van burgemeesters. Weijers was, gezien zijn verwijzing naar de situatie in het zuiden, zeer goed geïnformeerd. Hoe dan ook, het Departement reageerde met een hernieuwd verzoek aan burgemeesters om informatie.[63]

Het college reageerde doortastend. Het schakelde meteen de Directie van de Halle van Manufactuur in – de instelling die aan Leidse textielfabrikanten desgewenst een bewijs van Nederlands fabrikaat verschafte.[64] Men vroeg nader advies over de vraag

[...] of de fabrijk van gemelde Dirk Weijers, onder zoodanig toezigt te brengen is, dat

Burgemeesteren veilig certificaten van oorsprong van de daarin gemaakte goederen, des vereischt wordende, zouden kunnen afgeven.[65]

Men spiegelde zich dus duidelijk aan het in 1819 ingestelde, zuidelijke systeem. Een week later was er een rapport van het bestuur van de Halle van Manufacturen dat – hoe kan het anders – informatie had gevraagd bij Dirk Weijers. De directie benadrukte, na het zien van "hiervan overgelegde bewijzen", het grote belang van Weijers' onderneming. Men meende tot afspraken te kunnen komen die zouden garanderen dat in de bedrijfsvoering voortaan alleen sprake was van handarbeid door minvermogenden. De "hoofdpoincten" hiervan waren dat Weijers voortaan zelf alle wol zou inkopen en doen schrobbelen en spinnen. Er zou een vast lokaal worden gebruikt voor uitgave en ontvangst van grondstof, halffabrikaat en eindproduct. Dagelijks op een vast uur vond hier de uitbesteding van het werk plaats. De Directie van de Halle van Manufactuur zou een lijst ontvangen van wie werkzaam was voor Weijers en een weekopgave van het gewicht aan gesponnen garens en aantallen gebreide goederen. De directeuren en hun personeel kregen vrije toegang tot de bedrijfslokalen en mochten ook bij de werkers zelf controleren. In ruil daarvoor zou de Directie aan Weijers de vereiste "Declaratoiren" afgeven, zodat het stadsbestuur certificaten van handmatige productie door armlastigen kon afgeven. Over details, zoals een vergoeding van Weijers aan de Halle van Manufacturen, zou nader overlegd worden.[66]

Op 18 september besloot het college van burgemeesters zich te scharen achter Weijers' verzoek om opnieuw aan het Departement van Oorlog te mogen leveren.[67] Negen dagen later kwam bericht van het Departement. Commissaris Generaal d'Aubremé verleende

[...] aan de Korpsen der Armee de vrijheid [...] om met den persoon van Dirk Weijers [...] te contracteren, onder beding dat bij elke toezending de certificaten door UEAchtb of door HH Directeuren der laken-Halle [worden] afgegeven [...].[68]

Op 2 oktober keurden de burgemeesters afgifte van dergelijke certificaten, naar het voorgelegde concept, door de directie van de Halle van Manufactuur goed.[69] Het bedrijf van Weijers was niet langer lamgelegd. De hele affaire kreeg nog een klein staartje: op 9 december viel een koninklijk besluit met

[...] bepaling dat ook in de Noordelijke provincien voor de leverancie van *wollen sokken, slaapmutsen* en *handschoenen* met particulieren dien aan *armen werk* verschaffen, zal mogen werden gecontracteerd.[70]

Daarmee is gelijk bevestigd dat de regeling uit 1819 tot dit moment inderdaad alleen in het zuiden effectief was.

Al met al biedt de hele correspondentie een aardig inkijkje in het functioneren van het bedrijf, dat in grote lijnen werkte volgens het patroon van uitbesteding, waarbij arbeiders de diverse onderdelen van het productieproces thuis ten uitvoer brachten. Van de door de Halle van Manufacturen bijgehouden lijsten van werknemers lijkt niets te zijn bewaard. Wel biedt het door Weijers genoemde bedrag van *f* 5.316,82 aan breilonen[71] meer inzicht. Binnen dit bedrag specificeerde hij namelijk een som van *f* 836,30 voor het "H:G: of Armen Weeshuis" en *f* 826,87 voor "'s Gravestein" ofwel de gevangenis. Van het Heilige Geesthuis staat vast dat in de eerste decennia van de negentiende eeuw zowel jongens als meisjes er leerden breien. Een verder tipje van de sluier rond hun werkzaamheden wordt opgelicht in de reactie van regenten op een regeringsenquête naar instellingen van armenzorg. Het antwoord, uit 1822, noemt "Kinderwinsten" (ofwel opbrengst aan kinderlonen) van *f* 4.900 over in totaal 350 kinderen. Het breien was hiervan slechts een onderdeel: aan "breysters" waren er vijftig in huis – op dat moment dus geen jongens. Natuurlijk werkten niet alle breisters per se voor Weijers. De meisjes brachten ongetwijfeld minder in dan de jongens, en ze hielden er zelf ook minder aan over. De jongens kregen ¼ weekloon aan drinkgeld, terwijl voor de meisjes alleen gold dat zij "in hun speeluuren voor haar zelve mogen werken".[72]

In kwantitatief opzicht blijft de werkverschaffing aan gevangenen in het Gravensteen onduidelijk, maar over de organisatie van het werk valt iets meer te zeggen. Eind 1826 wist de administrateur aan de Gouverneur van Zuid-Holland (onder wiens bevoegdheid de gevangenis viel) namelijk te melden dat zijn voorganger had gewild "dat de gevangen *op 's Gravenstein* niet meer [...] op hunne gewone kamers werkzaam waren maar dat zij gezamenlijk in een beneden locaal aldaar (de Vierschaar genoemd) zouden werken". Dit leverde klachten op van omwonenden, die nu vol zicht hadden op de gevangenen en dat blijkbaar aanstootgevend vonden. De situatie zou ook minder veilig zijn. De gouverneur vroeg om terugkeer naar de oude toestand, ook omdat de vierschaar de enige plek was waar men een forse hoeveelheid wol kon opslaan. Een brief van enkele maanden later hekelde andere recente hervormingen. Er deden zich onregelmatigheden in de werk-

verdeling voor: meesterknechten zouden daarbij steekpenningen van werkbazen krijgen. Het gebruik van deze termen suggereert dat binnen de gevangenis dezelfde bedrijfshiërarchie gehanteerd werd die in de gewone buitenwereld gebruikelijk was. De genoemde misbruiken werden voordien volgens de Gouverneur beteugeld door "Kamerpresidenten", een soort vertegenwoordigers, "door de Gevangene zelve uit hun midden gekozen", met daardoor "een zeker gezag". Meer nog, "door middel van deze Presidenten droeg de Heer Commandant kennis van al wat er onder de Gevangenen omging" en zij hielden toezicht op de "netheid van zaken" en de omgang tussen groepen gevangenen. Het kamerpresidentschap was recentelijk afgeschaft.[73] Of al deze vernieuwingen uiteindelijk werden teruggedraaid, staat niet vast.

Hoeveel werklieden in 1822 gezamenlijk de overige *f* 3.653,65 aan "handenwerk" ontvingen, is onbekend, maar in september 1823 werkten er, los van weeshuis en gevang, ongeveer 300 personen voor Weijers. Tot aan 2 augustus 1823 produceerden zij voor het leger (exclusief het deel garen dat werd ingekocht) 18.000 paar sokken, 3.660 mutsen en 400 paar handschoenen. Omgerekend naar een heel jaar (en eventuele seizoensinvloeden dus negerend) komt dat neer op 30.857 paar sokken, 6.274 mutsen en 686 paar handschoenen, ofwel een totaalproductie van 37.817. Per persoon betekent dat een jaarproductie van iets meer dan 126 paar/stuks.[74]

Het extreme jaar 1831 – Weijers en de Armeninrichting vergeleken

Voor de jaren na 1823 beschikken we slechts over de productiecijfers, die zoals gezegd globaal gesproken een opgaande lijn vertoonden. Kwalitatieve informatie is pas weer bekend voor de jaren 1830 en 1831. In dit laatste jaar speelde een tweede kwestie met het Departement van Oorlog. Ditmaal was het de fabrikant die aan de bel trok: Weijers was namelijk niet tevreden met de prijs die voor zijn producten betaald werd.

Hoewel de fabrikanten hun leverantiecontracten direct afsloten met de individuele legerkorpsen, hadden de betrokken partijen – in ieder geval formeel – geen vrijheid van onderhandelen. Sinds jaar en dag werden de prijzen voor de uitrustingsonderdelen centraal vastgesteld door het Departement. De prijzen fluctueerden wel[75] – per slot van rekening kon de overheid bijvoorbeeld schommelingen in de grondstoffenprijzen niet geheel negeren –

maar van een vrije marktwerking was geen sprake. De positie van Weijers als vrijgevestigd fabrikant werd er bovendien niet eenvoudiger op door het feit dat hij moest concurreren met gesubsidieerde armeninrichtingen: dit gegeven kon immers in haar prijsstelling door de overheid worden uitgebuit.

Weijers beschikte in ieder geval over goede kennis van het bureaucratisch proces. Vooruitlopend op de vaststelling van de prijzen van het nieuwe jaar schreef hij de Directeur Generaal van het Departement van Oorlog op 4 januari 1831:

> Dat het Uwe Excellentie moge behagen de prijzen der Wollen Sokken, Slaapmutsen en Handschoenen voor dit Jaar evenredig met die der wol te verhoogen, alzoo dit product door de buitengewone Consumtie en de geringe voorraad van week tot week duurder wordt, terwijl de ontzettende sterfte onder de schapen het vooruitzigt nog ongunstiger maakt.[76]

Weijers loofde zelfs een premie van *f* 100 uit voor degene die hem een jaarvoorraad wol bezorgde voor *f* 1,50 per kilo. Op 31 januari maakte het Departement de officiële prijzen bekend. De prijs van de sokken werd verhoogd van 42 naar 44 cent per paar, die van handschoenen en slaapmutsen ongewijzigd vastgesteld op respectievelijk 42 en 40 cent. Op 2 februari – dus direct na ontvangst van het prijzenbesluit – stelde Weijers in een reactie een gedetailleerde kosten- en batenanalyse op met betrekking tot de sokkenproductie. Met deze analyse in de hand pleitte hij opnieuw voor hogere prijzen, namelijk voor ieder artikel vijf cent meer dan werd geboden. Dit was precies het bedrag dat hij een jaar eerder aan verlies had geleden. Daarmee staat vast dat Weijers een zelfbedruipende vorm van werkverschaffing nastreefde. Het feit dat Weijers het bestuur van de Halle van Manufactuur bij zijn lobby betrok, had als bijverschijnsel dat een van de bestuursleden ervan een vergelijkbare kostenanalyse maakte van het product van een Haarlemse concurrent.[77]

Weijers' eigen analyse blijkt zeer informatief. Om te beginnen zijn er de details over het product zelf, waarvan voor zover bekend geen voorbeelden bewaard zijn gebleven.[78] Uit de kostenopgave blijkt dat de wol ongewassen werd gekaard, vervolgens met raapolie gesmout (vet gemaakt) en daarna vet gesponnen. Het garen werd gedubbeld en vervolgens getwijnd. De sokken waren dus gemaakt van breigaren bestaand uit drie ineengedraaide draden, die elk op hun beurt weer uit twee draden bestonden. Voor het wassen en

Tabel 1. Kosten en baten van het produceren van 1.000 paar sokken, in guldens. (Herkomst: zie noten 46 en 77.)

kostenpost	Leiden 1818	Leiden 1831	Haarlem 1831
wol	253,29	209,79	
olie	8,11	9,09	
schrobbelen	14,61	13,99	
spinnen	43,42	38,46	
dubbelen en twijnen	23,26		
zeep en brandstoffen	11,84	38,46	
garen (totaal)	354,53	309,79	345,73
breien	150,00	87,50	100,00
productiekosten totaal	504,53	397,29	44,573
directieloon/administratie	25,21	25,00	10,00
porti/verpakking	10,53	13,20	13,15
leveringskosten	540,26	435,49	468,88
officiële prijs	550,00	440,00	440,00
kortingen / heffingen	27,50	47,73	35,20
effectieve prijs	522,50	392,27	404,80
verlies	17,76 –	43,22 –	64,08 –

drogen waren zeep en turf nodig, maar ook zwavel. Het zwavelen diende om de wol goed wit te krijgen. Hoewel alle fabrikanten zogenaamde 'standmodellen' ter beschikking gesteld kregen – voorbeelden dus, die zo nauwkeurig mogelijk nagemaakt dienden te worden – blijkt uit de vergelijking met het Haarlemse product dat standaardisering in deze tijd zijn grenzen had: de sokken van Weijers hadden een gewicht van "het paar 1 ons 2 lood 3 wigjes Nederlandsch. De sokken uit haarlem wegen het paar 1 ons 4 lood 4 wigjes Nederlandsch", ofwel 123 tegen 144 gram.[79] Het verschil werd veroorzaakt door het gebruik van fijner garen in Haarlem.

In tabel 1 is Weijers' kostenanalyse per 715 paar sokken bewerkt tot een weergave per duizend paar. Op die manier is, behalve een vergelijking met het Haarlemse product, ook een vergelijking mogelijk met de eerdergenoemde kostenanalyse die Weijers maakte voor de jaarproductie van 38.000 paar sokken die de Armeninrichting in 1818 vervaardigde. De vergelijking

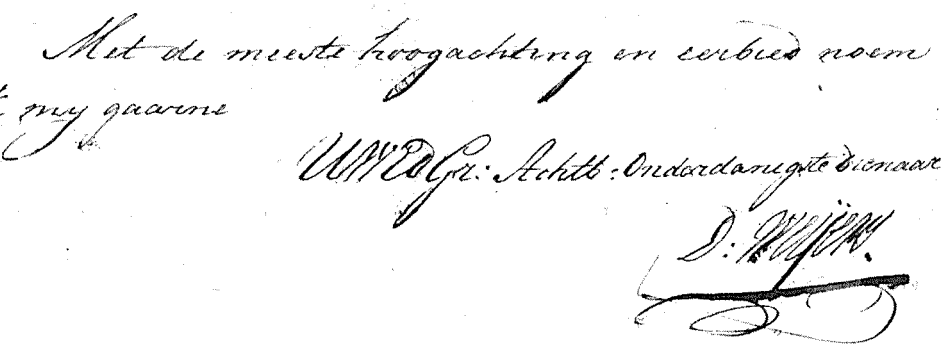
van de drie situaties wordt beperkt door het feit dat er geen informatie is over het Haarlemse breigaren, dat volgens het Directie-stuk in winkels werd ingekocht. De Leidse vergelijking van 1818 en 1831 maakt duidelijk dat in het eerste jaar het per duizend paar sokken verwerkte bedrag aan wol 20 procent hoger was dan in 1831. Gezien de hoge, door de regering vastgestelde sokkenprijs van dat jaar (*f* 0,55 per paar) kwam dit door de schaarste, niet door een groter wolverbruik. Voor dit stadium van het productieproces waren de loonkosten bij de Armeninrichting zowel voor het schrobbelen als het spinnen hoger (4 en 12 procent). Dit laat zich niet eenduidig verklaren: het werk kan er over de hele lijn beter betaald zijn geweest, of de samenstelling van het personeel pakte er financieel ongunstiger uit (meer 'dure' mannen, minder 'goedkope' vrouwen en kinderen).

Bij de kostenvergelijking van het breigaren komt ook Haarlem in beeld. De armeninrichting is in absolute termen het duurst, maar compensatie voor de hoge wolprijs van 1818[80] verandert dat beeld. Het garen kostte dan bij Armeninrichting, Weijers en in Haarlem respectievelijk *f* 311,03; *f* 309,79 en *f* 345,73. Voor het garen in Haarlem hanteert Weijers daarbij dan nog de ondermarge van de volgens hem gangbare prijs. De bovenmarge lag ruim 8 procent hoger.

Een veel dramatischer verschil doet zich voor bij de breilonen. De Armeninrichting betaalde volgens de kostenanalyse omgerekend 15 cent per paar. Misschien is dat aan de hoge kant, want aan een berekening – ook door Weijers – van de hoeveelheid personeel die voor het maken van 34 à 38.000 paar sokken nodig is, valt een breiloon van rond de 12½ cent af te leiden. Een "Arme Koussen Fabryk" in Heusden betaalde in 1807 10 cent.[81] Hetzelfde bedrag werd in Haarlem in 1831 neergeteld. In dat jaar betaalde de kleine zelfstandige Weijers 8¾ cent, dus 43 tot 70 procent minder dan de Armeninrichting. Het is het contrast in breiloon dat de Armeninrichting uiteindelijk de hoogste productiekosten bezorgde, en Weijers het goedkoopst maakte.

De administratiekosten van de drie instellingen zijn niet geheel vergelijkbaar. Voor de Armeninrichting is deze post niet nader gespecificeerd, maar Weijers voert hier een post op "Voor de Directie- en andere fabrykswerkzaamheden, benevens de kosten van het houden der Administratie". In Haarlem gaat het weer wel zuiver om administratiekosten.

Ondertekening door Dirk Weijers van een brief uit 1823. SA III inv.nr. 43, *Besluiten van burgemeesters deel Y*, bijlage 104.

Intrigerend is de post kortingen. Voor Haarlem wordt hier gesproken van "8% kosten welke nog van de [de vastgestelde prijs] af moeten ten gevolge van de Contracten Welke de Leveranciers met de Corpsen moeten sluiten." Weijers is zelf, bij zijn eigen product, specifieker. Het ging om een half procent (plus 35 opcenten) aan registratiekosten, en 2 procent voor het "fonds van B&O". (Ik heb dit fonds niet kunnen identificeren.) Bij het grootste onderdeel, 5 procent, plaatst Weijers de noot: "Men gelieve indachtig te zijn, dat men om deze post bij het Departement van Oorlog geen gebruik van deze berekening kan worden gemaakt. Vertrouwende dat deze ook geheim zal blijven." Ook bij de Armeninrichting komen we de kortingspost van 5 procent tegen, zowel bij de sokken als de karsaai. De geheimhouding wordt begrijpelijk in het licht van overheidsmaatregelen "tegen het nemen van kortingen" door legeronderdelen. Willem I verordonneerde die in 1819, mede naar aanleiding van concrete gevallen waarbij aan de Haagse Armeninrichting een korting werd gevraagd van "5 per Cent op betalingen van linnen en Kleine Equipementstukken".[82]

Het ziet ernaar uit dat de maatregelen weinig effectief waren. Weijers voerde deze illegale post zonder gêne op ten overstaan van de directie van de Halle van Manufactuur, een directie die zelf bijna geheel bestond uit leveranciers van het Departement. In de Haarlemse kostenanalyse nam een directielid, weliswaar onder een verhullender formulering, dezelfde korting op. Dit kan alleen maar worden opgevat als een bewijs dat zo'n kortingen-

of smeergeldenpraktijk in 1831 nog steeds algemeen geaccepteerd was.

Verder komen in Weijers' kostenbeschrijving nog twee algemene posten voor, namelijk *f* 700 aan jaarlijkse rente (5 procent) voor de lening van *f* 14.000 (van aflossing was dus geen sprake) en *f* 400 "Voor het onderhoud der Fabryk Gereedschappen en Localen [...]". Tot slot biedt een los briefje bij al deze paperassen inzicht in het aantal arbeiders. Weijers liet J.C. Bucaille, lid van de directie van de Halle van Manufactuur, weten dat het ging om:

Zoo mannen, Vrouwen als Kinderen 486 persoonen. Welker nog, uit hoofde de menigvuldige aanschrijvingen, daar mijne Objecten bij de Armee algemeene voldoening geven aanmerkelijk staan te worden vermeerderd.

Wanneer we dit getal relateren aan de jaarproductie van 1830 (68.915) en dit leggen naast de arbeidsopgave uit 1818 van 87 personen voor de productie van 34 tot 38.000 paar sokken, dan ontstaat een opmerkelijk contrast. In Weijers' bedrijf produceerde een persoon gemiddeld slechts 141 stuks/paren, tegen 390 per persoon per jaar in de Armeninrichting. Dat is nog altijd meer dan de vermoedelijke 126 uit 1823. De enig mogelijke conclusie lijkt te zijn dat Weijers' werknemers structureel 'in deeltijd' werkten. Voor Weijers had dit wellicht het voordeel dat hij beschikte over een reservecapaciteit waarmee hij pieken in de vraag kon opvangen. Dit patroon van spreiding van arbeid kwam in Leiden algemener voor.[83]

Daarmee is alle informatie die het conflict met het Departement van Oorlog ons oplevert uitputtend bekeken. Vraag is dan nog of Weijers uiteindelijk zijn zin kreeg en de prijzen verhoogd werden. In zijn herhaalde verzoek had Weijers zijn verlies en de consequenties ervan breed uitgemeten.

[...] ik [zie] mij [...] in de onaangename noodzakelijkheid [...] gebragt mijne fabryk te sluiten en alle mijne werklieden aftedanken; tot welke noodlottige stap ik nogthans heb gemeend niet te mogen overgaan na alvoorens U Ed, als den grondslag gelegd hebbende dezer fabryk, met den waren staat derzelver te hebben bekendgemaakt.

In het antwoord aan Burgemeester en Wethouders merkte het Departement koeltjes op dat van geen andere leverancier, Armeninrichting of particulier, klachten waren gekomen over de prijsstelling. "Ik moet", aldus de Directeur Generaal,

voorts U Ed. Achtb. ook doen opmerken dat genoemde fabrikeur vroeger de Sokken tegen 37½ en 38 Cents het paar leverde waarvoor thans en voor het gehele Jaar 44 Cents wordt betaald, zoo dat, voor eene *momentaneele* duurte der wol, reeds tamelijke verhooging toegekend is [...].[84]

Inhoudelijk was dit argument niet sterk – per slot van rekening had het Departement ooit 55 cent per paar betaald.[85] Het machtswoord gaf hier de doorslag en Weijers kreeg zijn prijsverhoging niet. Hier en elders werd het gedrag van de staat door de crisissituatie gestuurd: 1831 was ook het jaar waarin de regering de wettige verplichting om het leger uit te rusten met inlandse goederen tijdelijk terzijde schoof.[86]

Vanuit welke gedachte Weijers de bedrijfsvoering in 1831 voortzette, staat niet vast. Wellicht verwachtte hij dat de wolschaarste niet zou aanhouden en wilde hij niet overgaan tot een weigering te leveren uit vrees zo zijn belangrijkste afnemer te schofferen. In ieder geval nam hij zijn verlies en produceerde in 1831 de grootste hoeveelheid gebreide goederen in de geschiedenis van zijn bedrijf.

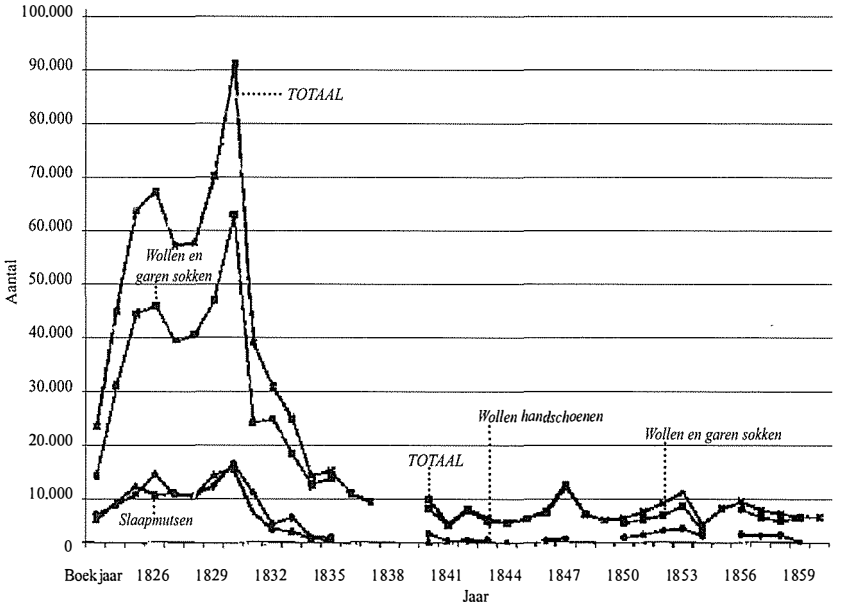
De jaren na 1831: krimp en overdracht

Leidde de Belgische afscheiding in eerste instantie tot een hausse (maar dan toch een zonder winst), de terugslag die erop volgde was dubbel. Op den duur nam de militaire activiteit in verband ermee af en bovendien ging het verlies aan territorium gepaard met een verlies aan legeronderdelen. Ten tijde van de Armeninrichting werd veelvuldig aan 'Belgische' legeronderdelen geleverd – die markt viel nu weg. Na 1831 zakten Weijers' totale productiecijfers dan ook gestaag.

De ironie wil dat er juist met ingang van 1832 inzicht te krijgen is in individuele bestellingen van het Departement van Oorlog (grafiek 2). Vanaf 1832 werden deze bestellingen namelijk aan de gemeente toegestuurd, die op haar beurt zorgde dat de missive van bestelling bij Dirk Weijers terechtkwam. Van de brief werd een afschrift of samenvatting in de gemeentelijke administratie bewaard. Vanaf 1839 ontbreekt in deze samenvattingen helaas in toenemende mate de precieze inhoud van de bestelling, terwijl die ook in het departementaal archief niet meer aanwezig is.[87] Voor de jaren 1841-1842 en de jaren na 1844 is de informatie dan ook minder betrouwbaar.

Een grafische vergelijking met de totale productie biedt een vergroot inzicht in Weijers' mate van afhankelijkheid van het Departement van Oorlog. In grote lijnen lopen de curven van totale en militaire afzet parallel. Afwijkend zijn de toenemende militaire bestellingen in 1833 waar de totale

Grafiek 2. Door het Departement van Oorlog afgenomen paren sokken en handschoenen en stuks slaapmutsen per jaar.

afzet in dat jaar verder afkalft, en een gering verschil in het moment waarop de terugval stokt. Een directe confrontatie van de beide cijferreeksen (tabel 2) maakt duidelijk dat het Departement van Oorlog voor Weijers vooral aanvankelijk een zeer belangrijke afnemer was, maar dat dat belang afnam. Het door het Departement afgenomen percentage van de totale afzet tussen 1832 en 1848 varieerde van 9,45 in 1841 tot 85,61 in 1835, bij een gemiddelde van ruim 43. In zes van de zeven jaren vóór 1839 lag het percentage boven dit gemiddelde, terwijl het gemiddelde na 1840 niet meer bereikt werd. Een groot deel van de terugval in het bedrijf zal dus te maken hebben gehad met structureel afnemende defensieorders. De overige klanten die Weijers bediende, ook in piekjaren van militaire orders, bleken dus relatief standvastiger. De nadruk moet hier liggen op het woord relatief. In absolute aantallen werden ook in niet-militaire leveranties de topjaren 1832 en 1834, met bijna 23.000 en ruim 13.000 stuks/paren later niet gehaald. Bij afwezigheid

Tabel 2. Absoluut (in stuks/paren) en relatief aandeel (in procenten) van het Departement van Oorlog (DvO) en overige afnemers, 1832-1850. De aankoop door derden is het verschil tussen totaalproductie en aankopen door het DvO. (Herkomst: zie noten 57 en 87.)

boekjaar	aankoop DvO	percentage DvO	aankoop derden	percentage derden
1832	14.430	38,63	22.920	61,37
1833	22.691	77,81	6.470	22,19
1834	10.162	43,64	13.124	56,36
1835	10.725	85,61	1.803	14,39
1836	8.332	62,01	5.104	37,99
1837	6.255	68,00	2.944	32,00
1838	4.451	57,69	3.265	42,31
1839	2.056	–	–	–
1840	1.392	–	–	–
1841	765	9,45	7.334	90,55
1842	900	25,71	2.600	74,29
1843	2.130	33,38	4.251	66,62
1844	1.035	23,28	3.410	76,72
1845	1.509	40,91	2.180	59,09
1846	510	11,49	3.927	88,51
1847	2.078	35,47	3.780	64,53
1848	3.430	31,27	7.540	68,73

van informatie over de aard van deze overige afnemers valt over een verklaring van deze daling natuurlijk niets te zeggen.

In 1844 besloot Weijers het bedrijf over te dragen. Over de motieven voor dit besluit heb ik niets kunnen vinden. Het staat niet eens vast of Weijers zijn verplichting om het stadsbestuur van enige verandering in de bedrijfsvoering te informeren is nagekomen.[88] In november 1844 verkocht hij in elk geval de panden die hij in bezit had. Dat gebeurde niet in het kader van de bedrijfsoverdracht: de nieuwe eigenaar van het bedrijf, J.J. Hoogeboom, was niet de nieuwe eigenaar van de panden.[89] Een maand eerder had Weijers het pand Hogewoerd 179 aangekocht.[90] In 1849 woonde hij daar nog altijd, met vrouw en dienstbode, en zonder beroep. Het lijkt er dus op dat hij welvarend genoeg was om te rentenieren. Op 12 januari 1857 overleed de inmiddels weduwnaar geworden Dirk Weijers.[91]

De nieuwe eigenaar van Weijers' bedrijf, de eerder genoemde J.J. Hoogeboom, valt niet met zekerheid te identificeren, omdat de bedrijfsoverdracht niet notarieel en misschien zelfs niet schriftelijk werd vastgelegd.[92] Na de overdracht bleef de productie stabiel, met geringe pieken in 1848 (vanwege militaire paraatheid in verband met de revolutionaire onrust in Europa) en 1854. In 1862 werd de Halle van Manufactuur opgeheven. De registratie van de producten van het eens door Dirk Weijers opgezette bedrijf kwam daarmee ten einde.

Conclusie

De figuur van Dirk Weijers verbindt op een bijzondere manier twee werkverschaffingsinitiatieven. De Leidse Armeninrichting werd opgestart en instandgehouden met subsidie van de overheid. De bedrijfsvoering maakte in die dertien jaar een merkbare ontwikkeling door. Aanvankelijk was er relatief veel kaderpersoneel. Aan het hoofd daarvan stond Dirk Weijers. De productie van textiele goederen was in ieder geval qua volume succesvol binnen de protectie van het Continentaal stelsel, dat Britse concurrentie buiten de deur hield. In latere jaren slankte de organisatie merkbaar af en verschoof het werkterrein naar een andere, eveneens beschermde markt: die van de militaire (gebreide) goederen. De productiestructuur bleef daarbij traditioneel: het grootste deel van de werkzaamheden werd uitbesteed en door de werkers thuis verricht. Ook, en waarschijnlijk: vooral, in deze nieuwe situatie speelde Dirk Weijers een prominente rol. Maar de afhankelijkheid van subsidies bleef: één jaar nadat de stedelijke overheid haar financiële steun introk, sloot de Inrichting haar deuren.

Een lening van een van de Hoofdcommissarissen van de sluitende Armeninrichting maakte het Dirk Weijers mogelijk de productie van handmatig vervaardigde, gebreide goederen voor het leger voort te zetten. De traditionele structuur van het bedrijf veranderde niet: het werk werd opnieuw grotendeels uitbesteed, deels aan wezen en gevangenen. Wat betreft productievolume (en dus werkverschaffing) was deze doorstart in de eerste tien jaar succesvol. Dit succes had een prijs, die door de werknemers werd betaald. Vooral de breilonen die Weijers betaalde waren aanzienlijk lager dan ten tijde van de Armeninrichting. De enige informatie over de financiële resultaten toont een verliessituatie, maar het betreft hier de crisisperiode rond de Belgische

afscheiding. Een extreme vraag van de kant van de nationale overheid (gepaard aan wolschaarste) stuwde de kostprijs van de producten op, terwijl juist diezelfde crisis de overheid minder geneigd maakte markt-conforme prijzen te betalen. Weijers' verzet hiertegen en zijn onderbouwing daarvan in de vorm van een kostenanalyse maken duidelijk dat zelfbedruiping het drijvend principe van zijn onderneming was. De afloop van de Belgische crisis deed de door het moment opgedreven vraag terugvallen. Daarbovenop kwam het structurele verlies van het Belgische deel van de militaire afzetmarkt. Ook de andere, in de jaren 1820 door Weijers opgebouwde, niet-militaire klantenkring nam in de jaren dertig minder goederen af, maar deze terugval was minder sterk. Het bedrijf steunde daardoor in hogere mate op juist deze markt, die zich na 1840 stabiliseerde. Eind 1844, op zestigjarige leeftijd, droeg Weijers zijn bedrijf over. Het lijkt erop dat hij toen welvarend genoeg was om te gaan rentenieren. Zijn opvolger, J.J. Hoogeboom, zette het bedrijf nog minstens achttien jaar voort. Het productieniveau bleef in die tijd nagenoeg ongewijzigd. Over de bedrijfsvoering in deze periode is vooralsnog geen informatie beschikbaar.

Zelfbedruipende, bedrijfsmatige werkverschaffing kwam, zo blijkt uit het beschreven voorbeeld, wel degelijk voor, maar is bij gebrek aan zelfstandige archiefvorming voor de historicus niet makkelijk te traceren. Over de mate van commercialiteit moet nadrukkelijk worden opgemerkt dat Weijers' bedrijf floreerde binnen een door overheidsprotectie ontstane niche-markt. Maar deze relativering dient zelf gerelativeerd te worden: de hele Leidse wolverwerkende industrie profiteerde toentertijd van deze markt. Het Department kocht immers op dezelfde basis Leidse dekens en uniformstoffen. De grens tussen commerciële bedrijfsvoering en werkverschaffing vervaagde hier. Een relativering van andere aard weegt zwaarder: uit het feit dat de overheid in 1823 bij de erkenning van Weijers als rechtmatig leverancier moest overgaan tot wijziging van de regelgeving kan worden geconcludeerd dat zijn geprivatiseerde werkverschaffing op het gebied van de gebreide goederen in de Noordelijke Nederlanden van dat moment tot de uitzonderingen moet hebben behoord. Het beeld dat Jaap Moes in *Van bedelstaf tot marktwapen* schetste van Leidse werkverschaffingsprojecten in de vroege negentiende eeuw wordt door kennis van het geval Weijers dus eerder genuanceerd, dan op losse schroeven gezet.

Bijlage 1.
Door Dirk Weijers van de Armeninrichting overgenomen gereedschappen (inventarisnummer, omschrijving, waarde).

Herkomst: zie noot 50.

34. Een twynmolen van 30 spillen met Zyn toebehoren	*f* 30:—
35. twee balansen met houten schalen	*f* 24:—
36. een kleine dito met dito	*f* 1:10
38. Een Wasch-bank en ton	*f* 12:—
39. 6 Dubbel wielen	*f* 4:10
40. 4 Dubbel galgen	*f* 1:4
41. 11 kroonen	*f* 2:4
42. 6 kroonblokken	*f* 1:16
43. 8 Zitbankjes	*f* 1:12
44. 150 Dubbelklossen	*f* 2:16
45. 2 klossenbakken	*f* —:12
46. 26 Droogstokken	*f* 5:4
47. 5 Droogpaarden	*f* 7:10
48. 1 tweewielde wagen	*f* 13:—
49. 1 handwagen	*f* 6:—
50. 2 helmzeelen [=draagbanden]	*f* —:8
51. 1 Olybak	*f* 30:—
54. 24 oude kleine wolmanden	*f* 6:—
57. 2 IJzeren kagchels /defect/	*f* 8:—
58. 2 merkyzers	*f* 1:—
59. 2 bylen	*f* 1:10
60. 1 IJzeren vyzel	*f* 1:10
61. eenige oude kammen en rieten	*f* 5:10
62. 17 stof stroo kaarden /oude/	*f* 8:10
63. 3 kaarde zakken	*f* 1:4
64. 1 Rouwpers	*f* 3:3
65. 2 houten ellen	*f* —:10
66. 3 houten bakjes	*f* —:6
67. 1 Looden Inktkoker en 2 Inktglaasjes	*f* —:8
68. 2 Liniaalen	*f* —:8
70. 2 stoelen met trijpte Zittingen	*f* 3:—
71. 1 Loquet kastje	*f* 3:—

Bijlage 2.
De productiecijfers van de firma Weijers (1824-1861).

Herkomst: zie noot 57.

kjaar	Wollen handschoenen	Wollen en garen sokken	Slaapmutsen	Totaal	Wollen sokken	Garen sokken
4	5.233	12.335	4.190	21.758		
5	6.954	29.250	7.325	43.529		
6	9.000	42.895	10.510	62.405		
7	12.787	44.323	8.953	66.063		
8	8.978	37.473	9.254	55.705	30.973	6.500
9	8.630	38.910	8.730	56.270	29.710	9.200
0	10.745	45.470	12.700	68.915	43.570	1.900
1	14.800	61.550	13.700	90.050	60.750	800
2	9.350	22.350	5.650	37.350	22.350	
3	3.480	23.191	2.490	29.161	23.191	
4	4.676	16.519	2.091	23.286	16.519	
5	1.000	10.904	624	12.528	10.904	
6	1.069	11.991	376	13.436	11.991	
7				9.199		
8				7.716		
9						
0						
1	1.700	6.274	125	8.099		
2	350	3.150		3.500		
3	450	5.931		6.381		
4	500	3.945		4.445		
5		3.539	150	3.689	348	3.191
6		4.437		4.437		
7	400	5.458		5.858	2.478	2.980
8	700	10.270		10.970	4.810	5.460
9		5.240		5.240		
0				4.135		
1	950	3.587		4.537		

Boekjaar	Wollen handschoenen	Wollen en garen sokken	Slaapmutsen	Totaal	Wollen sokken	Gare sokk
1852	1.400	4.334		5.734		
1853	2.250	5.142		7.392		
1854	2.600	6.838		9.438		
1855	1.150	2.150		3.300		
1856				6.330		
1857	1.480	6.210		7.690		
1858	1.335	4.700		6.035		
1859	1.420	3.900		5.320		
1860	150	4.650		4.800		
1861				4.735		

Noten

1. Het beste archievenoverzicht voor de textiel: *Historische bedrijfsarchieven. Textiel-, kleding-, leder-, schoen- en andere lederwarenindustrie. Een geschiedenis en bronnenoverzicht* (Amsterdam 1993). De schaarste aan materiaal blijkt alleen al uit het feit dat hierin het historisch overzicht ter behandeling van de textielindustrie, door A.L. van Schelven, aanvangt in 1850.
2. Jaap Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795* (Leiden 1997) 18-20 (citaat: 19-20).
3. Een en ander komt snel in een ideologisch daglicht te staan. Vanuit het Angelsaksisch economisch denken is het onderscheid tussen bedrijfsleven (alleen gericht op winstmaximalisatie en share-holder value) en werkverschaffing (met een andere primaire doelstelling) niet mis te verstaan. Binnen het Rijnlandse model ligt het genuanceerder. Een bedrijf wordt hierin niet alleen gezien als een economisch, maar ook als een maatschappelijk verschijnsel, met meerdere doeleinden. Het maken van winst, maar ook het vervaardigen van een product en het verschaffen van werk zijn vanuit dit perspectief maatschappelijke functies van een bedrijf. Toch blijft naar mijn idee ook hier een kwalitatief verschil tussen een 'echt' bedrijf en een werkverschaffende organisatie: in een bedrijf blijft efficiëntie het sturend mechanisme en werkverschaffing is niet het primaire doel.
4. Henri Willem Methorst, *Werkinrichtingen voor Behoeftigen* (Utrecht 1895) 186-189, spreekt van de oprichting in Zutphen in 1807 van een "Stads Wolspinnerij en Breierei". Een in de vijf jaar vóór 1812 tot stand gekomen uitbreiding in de vorm van weverij en ververij van wollen stoffen werd in het genoemde jaar verzelfstandigd tot de firma H. Kretschmer en Comp. In 1815 was deze firma nog actief, nu ook op ander gebied: zie noot 40 en bijbehorende tekst.
5. P.B.A. Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen/Djakarta 1955) 10-73.
6. Citaat: Melief, *De strijd om de armenzorg*, 74. Voor de activiteit van deze commissie, zie: *Voornaamste stukken, getrokken uit de handelingen van de algemeene armencommissie, over het departement van Holland*. 3 delen (Den Haag 1805-1807) (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag).

7. *Voornaamste stukken* II, 257-258 (datering (6 mei 1806): 302).
8. *Voornaamste stukken* I, 264-270.
9. Ibidem, 230. Later kwamen Enkhuizen, Heusden, Hoorn en Naarden hier nog bij. Zie: Melief, *De strijd om de armenzorg*, 76-77. Tot een effectieve coördinatie met de kerkelijke armenzorg kwam het echter nergens.
10. *Voornaamste stukken* I, 228.
11. Gemeentearchief Leiden (GAL), Stadsarchief 1574-1816 (SA II), inv. nr. 564, Notulen van de raad (11 november 1805 - 7 november 1806), f. 130v-131 (vergadering van 23 september 1806) en f. 151v (vergadering van 21 oktober 1806). Exemplaren van het genoemde reglement bevinden zich in: GAL, Kleine archieven 5, Hoofdcommissie der Armeninrichting (HA), inv. nr. 2, Reglement betreffende de inrichting en taken der Armeninrichting. De datering in de inventaris (1806) klopt niet. Vergelijk: *Voornaamste stukken* I, 205 en volgende, waar een datering blijkt van april of mei 1805.
12. *Voornaamste stukken* III, 213 (Tiende (en laatste) Rapport van de Algemeene Armencommissie van 25 mei 1807).
13. Hij stelde opnieuw een adviescommissie in. Besluitvorming volgde – nog voor advies was uitgebracht – in 1808. Zie: Melief, *De strijd om de armenzorg*, 78, 81.
14. SA II, inv. nr. 565, Notulen van de raad (10 november 1806 - 2 februari 1806), f. 25v, vergadering van 21 februari 1807, met daarbij bijlage 61.
15. *Voornaamste stukken* I, 45, Eerste rapport van 27 juli 1804 (datering, p. 41). Van Toulon werd op 18 november 1806 herbenoemd. Zie: *Voornaamste stukken* III, 74.
16. *Auto-biographie van Mr. L. van Toulon, in leven staatsraad, gouverneur der provincie Utrecht en aldaar overleden den 5 January 1840* (z.p., z.j.) (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag).
17. HA, inv. nr. 3, circulaire aan de ingezetenen van Leiden met informatie over de Armeninrichting en een oproep om donaties, 1812, p. 9.
18. HA, inv. nr. 1, A. verslag van de oprichting, gedateerd 30 bloeimaand [mei] 1809. De textielsoorten: Dwijle-goed = dweilengoed; Linnen-bonten=linnen stof met ingeweven gekleurde strepen of ruiten; Broekestreep = gestreepte stof voor (onder)broeken; tierentijn = stof van linnen ketting met een inslag van Nederlandse wol, die gevold, geruwd en geschoren werd; Karsaai = stof, in dit geval van kortharige Nederlandse wol, waarschijnlijk in keperbinding. De stof werd gevold en geruwd, maar niet geschoren. Gebruikt voor onder- en bovenkleding. Serge = kamgaren stof in keperbinding. Voor de aard van textieltechnische processen, zie: Els de Baan, *Goed garen. Termen en begrippen van de textielnijverheid uit heden en verleden* (Leiden/Rijswijk [1994]).
19. HA, inv. nr. 9, rekeningen en borderellen, Rekeningen: 1807: f. 10v. In 1808: twee getouwen (f. 8); in 1809 acht (f. 9v); in 1810 één, met de drie droogramen (f. 9v).
20. HA, inv. nr. 1, A. verslag van de oprichting, gedateerd 30 bloeimaand [mei] 1809 en B. Verslag van de 1e van de hooimaand [juli] 1809, p. 2.
21. HA, inv. nr. 9, rekeningen en borderellen, 1807-1821. Na de *f* 12.000 van Lodewijk Napoleon ontving de Inrichting tot en met 1820 voor ruim *f* 33.700 aan subsidies

en particuliere giften (zie de rekeningen: 1809: f. 3v; 1810-1813 steeds: f. 4; 1814: f. 3; 1815: p. 4; 1816: f. 3; 1817-1818: f. 5; 1819: f. 3; 1820 f. 3v – vanaf 1811 zijn de subsidies voor de keuken niet meer gescheiden opgegeven en in het genoemde totaalbedrag opgenomen).

De hele administratie werd opgesteld in de vorm van saldorekeningen. Naar hedendaagse normen vormt deze administratie een curieuze mengvorm van kasregister, balans en jaarrekening. Een balansachtige kant van de wijze van administreren is de gewoonte het kassaldo van het voorgaande jaar op te nemen bij de inkomsten (indien positief) of uitgaven (indien negatief). Ermee in strijd is dan weer dat voorraden aan grondstoffen en producten buiten de boeken bleven. Leningen – zowel van derden aan de Inrichting als omgekeerd! – duiken soms pas op wanneer ze worden afbetaald.

22. Voor dit detail: HA, inv. nr. 5, stukken betreffende de opheffing der Armeninrichting, 1819-1820 [omschrijving te beperkt, datering 1812-1821 FvD], opmerking in tabellarisch overzicht (met bijlagen) van het functioneren van de Armeninrichting tot en met 1817.
23. HA, inv. nr. 4, ingekomen stukken en minuten van uitgaande stukken, 1817-1819. Brief van een lid der Hoofdcommissie aan Burgemeester J.G. de Mey, 14 juni 1817, ongepagineerd [pagina 6], waar juist laatdunkend over de productie van sokken wordt gesproken: "[...] dit artikel is weinig beduidend, voor de algemeene behoeften, omdat aan het fabriceeren van die goederen geene wevers, persers, volders &c te pas komen, waardoor het voordeel, of nut, daarvan genoten wordende zeer gering is."
24. HA, inv. nr. 9, jaarrekening over 1807, f. 7v, noemt voor Weijers behalve loon ook een klein bedrag voor "eerdere diensten".
25. De ouders Andries Weijers en Johanna Opgeenent (ondertrouw 21 april 1780 – register WW, f. 61v) lieten hun oudste zoon Andries op 27 februari 1781 in de Marekerk dopen. Daarna werden in de Hooglandse kerk gedoopt: Johanna (8 januari 1783); Dirk (4 november 1784); Pieter (16 juli 1786); Hermanus (7 september 1788); Hendrik (25 juli 1790); Johanna (7 november 1793) en Maria (7 augustus 1796).
26. Ondertrouw- en trouwboeken voor het college van schepenen 1795-1811, deel D, f. 99. Weijers' aanstaande komt hier voor als "Kniera Goudfrooy" (de klapper geeft: "Kniena"), wonend aan de Middelstegracht.
27. HA, inv. nr. 9, jaarrekeningen, 1807, f. 9 (*f* 5); 1808, f. 7 (*f* 76:15:12); 1809, f. 8v (per abuis als "Cornelia") (*f* 432:15:2); 1810, f. 8 (*f* 139:18); 1811, f. 8v (*f* 299:9:8); 1812, f. 8v (*f* 142:18:8); 1813, f. 7v (*f* 167:9:8); 1815, p. 11 (*f* 65:6); 1816, f. 7 (*f* 11:14); 1820, f. 6 (*f* 292). Voor ontbrekende jaren bestaat de mogelijkheid dat het naailoon onder een meer algemene post is opgevoerd.
28. HA, inv. nr. 9, jaarrekening over 1808, f. 10 (*f* 15:9:8); 1809, f. 13v (*f* 29:2:8, over 1808); 1820, f. 10 (*f* 131,80 over 1809-1819).
29. Het begrip 'last' moet hier in formeel-juridische zin worden opgevat. Via lastgeving (mandaat) kon aan derden een naar wens ingeperkt recht worden verleend namens een persoon of instelling rechtsgeldige overeenkomsten (zoals koop en verkoop) aan

te gaan (vgl. *Wetboek Napoleon* artt. 1984-2010).

30. *Voornaamste stukken* II, 23 – bijlage bij een rapport van 27 juni 1805.
31. HA, inv. nr. 10, bijlagen bij de rekeningen – gereedschappen 1809.
32. SAII, inv. nr. 684, Burgemeestersdagboek 1808-1817, p. 91, eed afgenomen: 13 zomermaand [juni] 1810.
33. Deze gedrukte uitgave noemt het jaar 1812, maar de weergave van de personeelssamenstelling (met name de aanwezigheid van een magazijnmeester) kan gezien de jaarrekening over 1812 niet op dit jaar (of het volgende) slaan. Vergelijk deze en volgende alinea.
34. HA, inv. nr. 3, circulaire aan de ingezetenen van Leiden met informatie over de Armeninrichting en een oproep om donaties, 1812, p. 3.
35. Ibidem, p. 15-16.
36. HA, inv. nr. 5, stukken betreffende de opheffing der Armeninrichting, 1819-1820 [omschrijving te beperkt, datering 1812-1821 FvD], tabellarisch overzicht (met bijlagen) van het functioneren van de Armeninrichting met gegevens tot met 1817. Hierin wordt gesproken over "de opziener of directeur met zijn huisgezin". Voor latere voorbeelden van de aanduiding van Weijers als directeur, zie de sectie van dit artikel over de verzelfstandiging van Weijers' activiteiten.
37. Ibidem.
38. HA, inv. nr. 4, ingekomen stukken en minuten van uitgaande stukken, 1817-1819, brief van een lid der Hoofdcommissie aan burgemeester J.G. de Mey, 14 juni 1817, ongepagineerd [pagina 6].
39. *Voornaamste stukken* I, 236, missive van de Haarlemse Hoofdcommissie van 23 augustus 1804.
40. Nationaal Archief, Den Haag (NA), Gewoon verbaalarchief van het Ministerie van Oorlog (toegang 2.13.01), inv. nr. 116, 7 januari 1815, nr. 49, order aan de administrateurs van alle corpsen, (artikel 2); inv. nr. 155, 19 mei 1815, nr. 59 (het derde stuk) brief van de firma N. Kretschmer en Com. aan de Commissaris Generaal van het Departement van Oorlog d.d. 25 februari 1815; (het vijfde stuk) circulaire van 19 mei 1855.
41. HA, inv. nr. 4, ingekomen stukken en minuten van uitgaande stukken, 1817-1819, brief van een lid der Hoofdcommissie aan burgemeester J.G. de Mey, 14 juni 1817, ongepagineerd [pagina 6].
42. In 1817 nog slechts vier van elf. Daarna: 1818 acht van de zeventien; 1819 acht van de twaalf; 1820 negen van de veertien; 1821 vier van de zes.
43. HA, inv. nr. 9, jaarrekening 1818, f. 9, 12. De genoemde huizen zijn: wijk VIII, nrs. 75 en 76. Moderne nummering: GAL, Bibliotheek van Leiden en omgeving (BLO) 15617, *Huisnommerboek van de gemeente Leiden* (Leiden 1871) 88.
44. HA, inv. nr. 9, jaarrekening 1820, f. 5v.
45. HA, inv. nr. 9, jaarrekening 1818, f. 10; 1819, f. 8v; 1820, f. 9.
46. HA, inv. nr. 5, stukken betreffende de opheffing der Armeninrichting, 1819-1820 [omschrijving te beperkt, datering 1812-1821 FvD], losse, ongedateerde stukken, één

beginnend: "Het tegenwoordig debiet in de Armen Inrigting [...]", een tweede: "Ontvang van den Verkoop". Beide stukken tonen onmiskenbaar samenhang (bijvoorbeeld in de aantallen sokken). Het tweede stuk kan 1818-1820 gedateerd worden omdat het de *f* 500 huurkosten voor de panden aan de Nieuwe Rijn noemt. Het bedrag aan inkomsten uit de sokken komt bovendien in grote lijnen overeen met de inkomsten uit dat product in de jaarrekening over 1818 (HA, inv. nr. 9, jaarrekening 1818, f. 3-3v). De samenhang met een derde los stuk ("Uitgave tot het fabriceeren van 2600 El donker blaauwe Karsaai 4/4 [el] breed") is onduidelijker. Het verlies blijkt uit het tweede en derde stuk.

47. GAL, Stadsarchief 1816-1929 (SA III), inv. nr. 43, Besluiten van burgemeesters tussen 1 mei en 31 augustus 1823, bijlage 104, ongedateerde memorie van Dirk Weijers aan de Burgemeesters van Leiden. Weijers reageert mede op een brief van Commissaris Generaal van Oorlog d'Aubremé aan de gouverneur van Holland van 23 juni 1823 terwijl zijn memorie een bijlage is bij een besluit van 7 juli daaropvolgend – daarmee zijn de tijdsgrenzen van ontstaan vastgesteld.
48. GAL, Hallenarchief (archief nummer 510), inv. nr. 253-I, Bijlagen tot de notulen van de Halle van Manufacturen, 1819-1835, "Prijs-Berekening der Wollen Sokken" door Dirk Weijers, gedateerd 2 februari 1831, noemt als onderdeel van de bedrijfskosten "*f* 14000 tegen den Interest van 5 pCo 's Jaars". In de inventaris: J.C. Overvoorde, *Archieven van de Leidsche hallen* (Leiden 1928) is nr. 253 formeel niet gesplitst, in de praktijk omvat nr. 253-I de jaren tot en met het 1835 en nr. 253-II de jaren erna.
49. HA, inv. nr. 5, stukken betreffende de opheffing der Armeninrichting, 1819-1820 [omschrijving te beperkt, datering 1812-1821 FvD], "Plan ter overneming van de Armen Inrigting volgens de Staat van den 31 December 1820".
50. SA III, inv. nr. 3301, omschreven als "rekeningen van de Hoofdcommissie van de Armeninrichting, met als bijlage rekening wegens de inkoop en uitdeling van aardappelen in de winter 1816/17 en stukken betreffende de sluiting, 1816-1821". Op pagina 3 van de jaarrekening van 1821 staat vermeld dat Dirk Weijers *f* 345:50 betaalde voor overname van de nummers 1, 2, 4, 6-14, 16-18, 21-32; en *f* 180 voor de nummers 34-36, 38-52, 54, 57-68, 70 en 71. Deze nummers verwijzen naar de "Bijlagen behoorende bij de Rekening en Verantwoording van de Hoofdcommissie der Armen Inrigting te Leyden A° 1820 ter finale sluiting der rekening en afloop der Inrigting". In de omslag met deze titel bevinden zich de bijlagen A tot en met H. De genoemde nummers maken deel uit van bijlage A "Inventaris der voorhande zijnde Goederen en Gereedschappen bij de Armen Inrigting te Leyden, op den 31 December 1820".
HA, inv. nr. 9, rekeningen en borderellen 1807-1821, heeft de eindrekeningen borderel, maar hier ontbreken de bijlagen.
Gezien het feit dat het gehele archief van de Hoofdcommissie bij herinventarisatie is onttrokken aan SA II, had het voor de hand gelegen dat SA III, inv. nr. 3301 bij de recente herinventarisatie aan het SA III onttrokken was en bij het archief van de Hoofdcommissie was gevoegd.

51. SA III, inv. nr. 43, Besluiten van burgemeesters tussen 1 mei en 31 augustus 1823, bijlage 104, ongedateerde memorie [ontstaan tussen 23 juni en 7 juli 1823, vgl. noot 47] van Dirk Weijers aan de Burgemeesters van Leiden.
52. Een berekening van Weijers uit 1818 (HA, inv. nr. 5, stukken betreffende de opheffing der Armeninrichting, 1819-1820 [omschrijving te beperkt, datering 1812-1821 FvD], ongedateerd stuk beginnend: "Ontvang van den Verkoop van 38000 paar Militaire Sokken") geeft voor de productie van 38.000 paar arbeidsloonkosten van *f* 8.789. Gedeeld 38.000 = arbeidsloon per paar sokken = *f* 0,2312894. *f* 6.000 gedeeld door *f* 0,2312894 = 25.941,5 paar sokken.
53. SA III, inv. nr. 43, Besluiten van burgemeesters tussen 1 mei en 31 augustus 1823, bijlage 104, ongedateerde memorie [ontstaan tussen 23 juni en 7 juli 1823, vgl. noot 47] van Dirk Weijers aan de Burgemeesters van Leiden. Weijers noemt de datum in deze memorie.
54. GAL, Nieuw Notarieel Archief (NNA), inv. nr. 402, notaris Valk, akte nummer 156, akte van 23 december 1822, verkoop door Nicolaas Jacobus Sanders van de panden nummer 929 en 930 in wijk VII aan Dirk Weijers. Voor de omzetting naar hedendaagse huisnummers: BLO 15617, *Huisnommerboek van de gemeente Leiden* (Leiden 1871) 90.
55. Over 1839: SA III, inv. nr. 1091, f. 178. Voor 1829 zijn de gegevens van wijk VII niet bewaard gebleven.
56. NNA, inv. nr. 409-A , notaris Valk, akte nr. 190 van 15 juli 1829, Verkoop uit de nalatenschap van Maartje Fonteijn, door Maarten Vogelenzang (schoonvader en voogd van haar kinderen) van het pand nr. 910 in wijk VII aan Dirk Weijers. Het moderne adres: BLO 15617, *Huisnommerboek van de gemeente Leiden* (Leiden 1871) 90.
57. Hallenarchief, inv. nr. 253, Bijlagen tot de notulen van de Halle van Manufacturen, 1819-1866 – jaaroverzichten van geviseerde stukken en verstrekte certificaten, 1824-1861 (zie noot 48). Bij de jaarstaten over 1828-1832 is een aparte opgave van garen sokken van respectievelijk 6.500, 9.200, 1.900 en 800 paren. Uit een detail bij de jaaropgave van 1849 blijkt dat de garen sokken van linnen werden gemaakt.
Een uittreksel van de jaaroverzichten uit het Hallenarchief over de jaren 1823-1851 is verschenen in: *Verslag gedaan door Burgemeester en Wethouders aan den Gemeente-Raad van Leiden* (Leiden [1851]) 106 – bijlage KK – De getallen van de Hal van Manufacturen. Weijers' productiecijfers maken hier geen deel van uit.
58. Over de persoon van Alexandre Charles Joseph Ghislain, graaf d'Aubremé, zie: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IX (Leiden 1933) 34.
59. SA III, inv. nr. 43, Besluiten van burgemeesters tussen 1 mei en 31 augustus 1823, bijlage 104, brief van Commissaris Generaal van Oorlog d'Aubremé aan de gouverneur van Holland, 23 juni 1823.
60. NA, Gewoon verbaalarchief van het Ministerie van Oorlog, inv. nr. 620, Resolutie van de Commissaris Generaal van het Departement van Oorlog van 30 augustus 1819, nr. 106.
61. SA III, inv. nr. 43, Besluiten van burgemeesters tussen 1 mei en 31 augustus 1823,

bijlage 104, ongedateerde memorie [ontstaan tussen 23 juni en 7 juli 1823, vgl. noot 47] van Dirk Weijers aan de Burgemeesters van Leiden. Dat het om handgesponnen garen ging, blijkt uit: SA III, inv. nr. 44, Besluiten van burgemeesters tussen 1 september 1823 en 8 maart 1824, bijlage 32, missive van W.H. Dozy, namens de Directie van de Halle van Manufacturen aan het college van burgemeesters van Leiden, 15 september 1823.

62. SA III, inv. nr. 368, *Missivenboek AAA* (register van uitgaande stukken der burgemeesters, 1823-1824), nr. 138.
63. SA III, inv. nr. 44, Besluiten van burgemeesters tussen 1 september 1823 en 8 maart 1824, bijlage 12, brief van Commissaris Generaal van Oorlog d'Aubremé aan Burgemeesters van Leiden, 3 september 1823.
64. Zie: *Nederlandsche Staatscourant* – zaterdag 17 junij 1820 – Koninklijk besluit betreffende Inlandsche Manufacturen No. 14 – n.a.v. Rapport Staatscommissie d.d. 8 april 1818 (no. 54). Hierin werd bepaald dat leger, hof en armeninrichtingen alleen stoffen van Nederlands fabrikaat mochten gebruiken en de procedure voor het verkrijgen van een bewijs of 'etiquette' van Nederlands fabrikaat. In Leiden werd het keuren aanvankelijk aan de nog bestaande neringen toebedeeld. Na klachten werden zij volgens besluit van 9 december 1822 per 1 januari 1823 samengevoegd tot de Halle van Manufactuur, die gevestigd was in het gebouw van de Lakenhal (zie: Hallenarchief, inv. nr. 254, Resolutie van burgemeesters van Leiden tot oprichting van de Halle van Inlandsche Manufacturen, met opheffing van de bestaande hallen, 1822).
65. SA III, inv. nr. 44, Besluiten van burgemeesters tussen 1 september 1823 en 8 maart 1824, f. 4, besluit van 8 september 1823.
66. Ibidem, bijlage 32, missive van W.H. Dozy, namens de Directie van de Halle van Manufacturen aan het college van burgemeesters van Leiden, 15 september 1823.
67. Ibidem, f. 9, besluit van 18 september 1823.
68. Ibidem, bijlage 57, missive van Commissaris Generaal d'Aubremé van het Departement van Oorlog aan het college van burgemeesters van Leiden, 27 september 1823.
69. Idem, f. 16, besluit van 2 oktober 1823, en bijlage 61, concept-certificaat. De tekst van het certificaat luidt:
"Wij Directeuren des Hallen van Manufacturen geheel of gedeeltelijk van Wolle samengesteld, verklaren dat de [in te vullen goederen] in de fabriek van [in te vullen naam] alhier gevestigt, vervaardigt zijn, en dat van dezelve zoo wel het spinnen der Wolle, als derzelver verdere en geheele bereiding door handen arbeid van behoeftigen, zonder gebruik van Machines, als de zodanigen welke als noodwendig gereedschap moeten beschouwt worden, geschied is.
En hebben hetzelve met onze naamteekening, en het zegel der Halle bekrachtigd.
Leyden den [datum]
Gezien en goedgekeurd en alzoo van het Rijks Wapen voorzien, ter administratie van Heeren Burgemeesteren der Stad Leyden.
Leyden den [datum]."

70. NA, Gewoon verbaalarchief van het ministerie van oorlog, inv. nr. 13828, klapper op onderwerp over 1823, letters H-L, p. 2065, verwijzend naar verbaal van 17 december 1823, nrs. 4 en 5.
71. Dat het om breilonen ging blijkt uit: SA III, inv. nr. 44, Besluiten van burgemeesters tussen 1 september 1823 en 8 maart 1824, bijlage 32, missive van W.H. Dozy, namens de Directie van de Halle van Manufacturen aan het college van burgemeesters van Leiden, 15 september 1823.
72. Vergelijk: GAL, Archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis (archief nummer 519), inv. nr. 2573, Register van inkomsten van de linnen- en breikamer, 1828-1846, respectievelijk inv. nr. 3831, Breikamer der jongens – register van verdiensten (1813). Beide bieden geen verder inzicht; inv. nr. 63, notulen (met bijlagen) van de regenten over 1822, bijlage letter M (kinderwinsten, aantal breisters); letter O, vraag D (verdiensten der wezen).
73. NA, Archief van de Strafinstellingen te Leiden (toegang 3.05.05), plaatsingslijst nr. 18, Missiveboek van de commissie van administrateur over de gevangenhuizen te Leiden, 2 januari 1826 tot en met 3 december 1827, brief nr. 1524 van 11 oktober 1826, respectievelijk brief nr. 1829 van 23 maart 1827.
74. Het aantal werknemers genoemd in: SA III, inv. nr. 368, *Missivenboek AAA* (register van uitgaande stukken der burgemeesters, 1823-1824), nr. 190 d.d. 18 september 1823: de productiecijfers tot 2 augustus: SA III, inv. nr. 44, Besluiten van burgemeesters tussen 1 september 1823 en 8 maart 1824, bijlage 32, missive van W.H. Dozy, namens de Directie van de Halle van Manufacturen aan het college van burgemeesters van Leiden, 15 september 1823. De jaarcijfers zijn 1⅔ maal de aantallen tot 2 augustus.
75. Prijs per paar sokken: 1818 *f* 0,55 (kostenanalyse door Dirk Weijers, vgl. noot 46); 1820 *f* 0,50 (vgl. noot 50, "Inventaris der voorhande zijnde Goederen en Gereedschappen bij de Armen Inrigting te Leyden, op den 31 December 1820". Nummer 20 geeft 3.000 sokken à 9 stuivers, waarbij bedacht moet worden dat de inventaris eindproducten opvoert voor 90 procent van de waarde. De eigenlijke prijs was dus 10 stuivers per paar.); 1821 *f* 0,50 (NA, Gewoon verbaalarchief van het ministerie van oorlog, inv. nr. 832, 8 augustus 1821 nr. 1, Bepaling van uitrusting en prijzen – bijlage A.); 1823 circa *f* 0,44 (vgl. noot 47, Memorie van Dirk Weijers, waarin hij meldt dat de prijzen sedert 1821 met 12 procent zijn verminderd); hierna ongenoemde jaren met prijzen van 37½ en 38 cent per paar (vgl. noot 84); 1830 *f* 0,42 en 1831 *f* 0,44 (vgl. noot 77).
76. Hallenarchief, inv. nr. 253-I, Bijlagen tot de notulen van de Halle van Manufacturen, 1819-1835, Afschrift van een brief van Dirk Weijers aan het Departement van Oorlog d.d. 4 januari 1831, gemerkt: "Copie no. 3" door Weijers verstrekt aan J.C. Bucaille.
77. Ibidem, afschrift van de officiële prijsopgave van de "Hoofd Administratie van het 3e Bataillon Artillerie Nat. Militie te Delft" d.d. 31 januari 1831; "Prijs-Berekening der Wollen Sokken" door Dirk Weijers (noemt het verlies in 1830 en de premie voor de wol); vergelijking van het product van Weijers met dat van een Haarlemse concurrent,

anoniem, beginnend: "De Sokken van Weijers wegen het paar 1 ons 2 lood 3 wigjes [123 gram]".

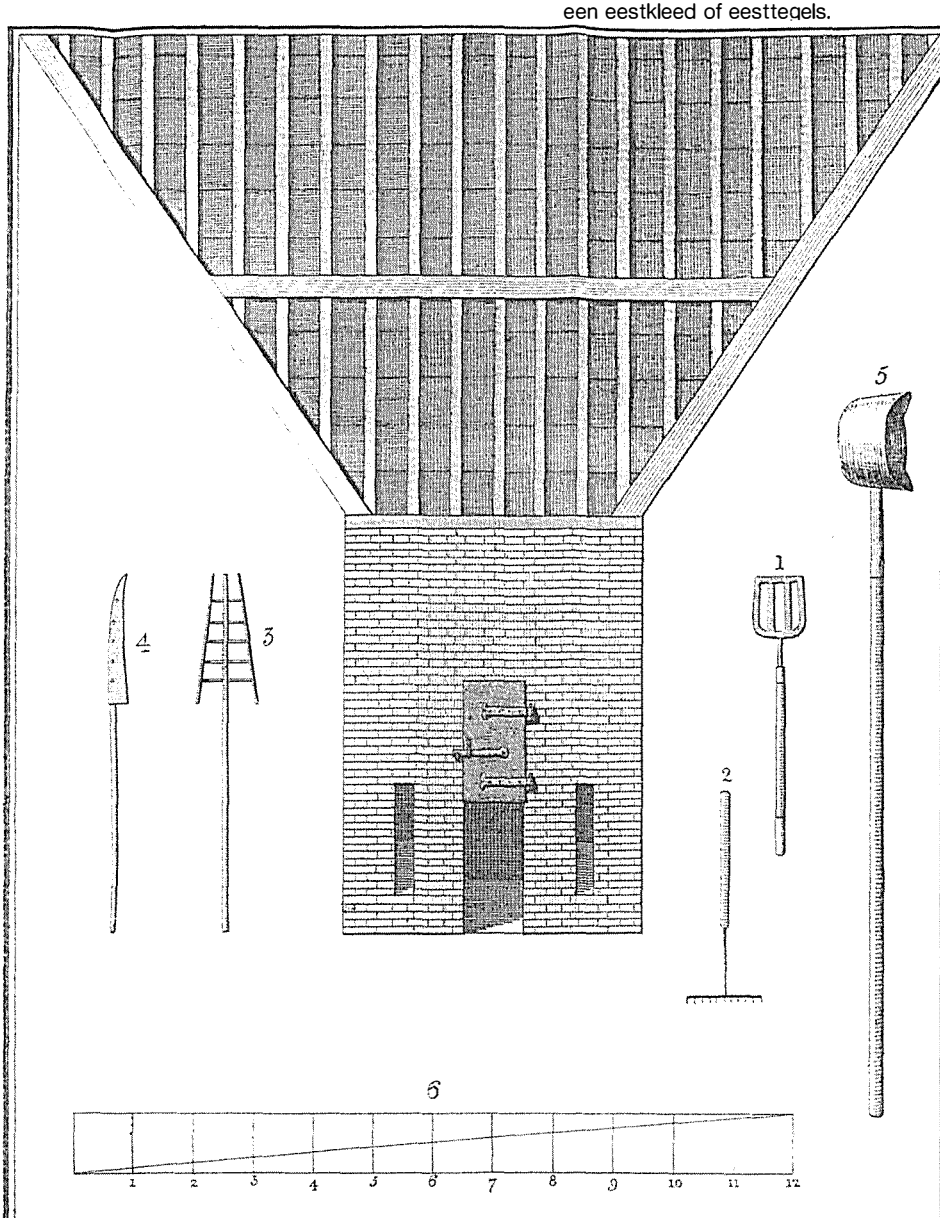
78. Sokken, slaapmutsen of gebreide handschoenen uit deze periode bevinden zich in ieder geval niet in de standmodellencollecties van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis (Brussel) en van het Legermuseum (Delft).
79. Achter de nostalgische benamingen gaat dus het moderne decimale stelsel schuil, dat in 1820 van kracht werd. Zie: G.J.C. Nipper, *Meten & Wegen. Een omwenteling. 1820: de inwoering van het metrieke stelsel in Nederland* (Delft 1995) 21-23.
80. Uitgaand van een gelijke hoeveelheid wol per 1.000 paar, door het in Leiden in 1818 aan wol uitgegeven bedrag in de garenprijs te vervangen door het in 1831 betaalde bedrag aan wol.
81. *Voornaamste stukken* III, 204/205.
82. NA, Gewoon verbaalarchief van het ministerie van oorlog/defensie, inv. nr. 532, 5 januari 1819 nr. 4 – Besluit van Z.M. tegen het nemen van kortingen door legeronderdelen – met daarbij stukken van 16 december 1818, nr. 8.
83. In 1804 werd door de Leidse armencommissie gerapporteerd, dat de toestand der armen werd bepaald door het kwijnen van de nijverheid, "Waar door veele, die gaarne bezig zoude zijn, of in het geheel niet, of niet meer dan voor twee à drie dagen in de week, werk kunnen vinden" (*Voornaamste stukken* I, 269, rapport van 20 augustus 1804).
84. Hallenarchief, inv. nr. 253-I, Bijlagen tot de notulen van de Halle van Manufacturen, 1819-1835, bijlage XX, afschrift van een brief van de Directeur Generaal van het Departement van Oorlog aan B&W van Leiden, d.d. 13 maart 1831.
85. Vgl. noot 75.
86. Hallenarchief, inv. nr. 253-I, Bijlagen tot de notulen van de Halle van Manufacturen, 1819-1835, Bijlage ZZ, mei 1831 (gedrukt stuk).
87. De eerste keer dat een bestelling op deze wijze totstandkwam, kwam die ter tafel binnen het college van B&W (SA III, inv. nr. 59, Besluiten van Burgemeester en Wethouders van jan.-juni 1832, deel PP, p. 17, en Bijlage 29 (de bestellingsbrief)). De overige afschriften bevinden zich bij de Ingekomen stukken van Burgemeester & Wethouders (SA III, inv. nrs. 253 en volgende, vanaf juli 1832). De stukken zijn te achterhalen via de Agenda's op de ingekomen stukken (SA III, inv. nrs. 355 en volgende, vanaf 1828). Bij gebrek aan een index zijn deze in hun geheel doorgenomen. Bij de agendering werden de ingekomen stukken in volgorde van binnenkomst genummerd en zijn (vanaf 1833 per jaar) in de genummerde volgorde ingebonden. Van 1848 tot 1855 komen details omtrent de bestelling nog slechts bij hoge uitzondering voor. Om die reden zijn de jaren na 1855 niet onderzocht.
    Binnen de Ingekomen stukken van Burgemeester & Wethouders zijn dit de afschriften of samenvattingen van de bestelbrieven (de nummers met een * bevatten geen informatie omtrent de bestelling): SA III, inv. nr. 253 (tweede helft 1832) nrs. 978; 995; 1037. SA III, inv. nr. 254 (1833) nrs. 1097; 1128; 1135; 1145; 1165; 1171; 1193; 1249;

1311. SA III, inv. nr. 255 (1834) nrs. 1385;1459; 1523; 1595. SA III, inv. nr. 256 (1835) nrs. 16; 79; 144; 210; 252. SA III, inv. nr. 257 (1836) nrs. 279; 349; 411, 474. SA III, inv. nr. 258 (1837) nrs. 538; 593; 668; 731. SA III, inv. nr. 259 (1838) nrs.: 792; 860; 938; 1008. SA III, inv. nr. 260 (1839) nrs. 1076; 1092; 1140*; 1274; 1380. SA III, inv. nr. 261 (1840) 32; 148; 230*; 343. SA III, inv. nr. 262 (1841) nrs. 433*; 515*; 618*; 735. SA III, inv. nr. 263 (1842) nrs. 828*; 925*; 1028. SA III, inv. nr. 263 (1843) nrs. 24; 163*; 264; 377. SA III, inv. nr. 265 (1844) nrs. 544; 630; 720. SA III, inv. nr. 266 (1845) nrs. 938; 1012. SA III, inv. nr. 267 nrs. 1093; 1182; 1258*; 1351*. SA III, inv. nr. 268 (1847) nrs. 10; 91; 149; 237. SA III, inv. nr. 269 (1848) nrs. 317; 357*; 367; 401; 422*. SA III, inv. nr. 270 (1849) nrs. 700*; 836*; 908*; 986*. SA III, inv. nr. 271 (1850) nrs. 1077*; 1141 (zending van voorbeeldmodellen aan de producent); 1160*; 1248*; 1375*. SA III, inv. nr. 272 (1851) nrs. 13*; 103*; 185*; 262*. SA III, inv. nr. 273 (1852) nrs. 345; 491*; 703*. SA III, inv. nr. 274 (1853) 788*; 911*; 988*; 995; 1055; 1094*. SA III, inv. nr. 275 (1854) 1182*; 1294*; 1394*; 1430*; 1462*; 1493*. SA III, inv. nr. 276 (1855) nrs. 22*; 51*; 114*; 146*; 227*; 312*.
Het archief van het Departement van Oorlog van na 1832 werd later in de negentiende eeuw geschoond. Omdat de Leidse afschriften voorzien zijn van de departementale verbaalnummering (datum, met per dag een stuknummer), was het eenvoudig mogelijk na te gaan of de in Leiden ontbrekende informatie nog wel te vinden was in Den Haag. Uit een proef over de jaren 1839-1843 blijken deze verbalen voor 100 procent te zijn verwijderd. NA, *Inventaris van het gewoon verbaalarchief van het ministerie van oorlog/defensie en daarbij gedeponeerde bescheiden 1813-1913*, II: 73. De gecontroleerde en verwijderde verbalen zijn: (Leids nummer = datum, stuknummer (paginanummer van de inventaris)) 1140 = 12-3-1839, nr. 97 (II, 104); 230 = 14-7-1840, nr. 129 (II, 109); 433 = 22-1-1841, nr. 108 (II, 111); 515 = 20-4-1841, nr. 43 (II, 112); 618 = 9-7-1841, nr. 101 B (II, 113); 735 = 16-10-1841, nr. 2 B (II, 114); 823 = 17-1-1842, nr. 80 B (II, 116); 925 = 14-4-1842, nr. 27 B (II, 117); 1028 = 15-7-1842, nr. 2 B (II, 119); 24 = 13-1-1843, nr. 2 B (II, 122); 163 = 14-4-1843, nr. 23 B (II, 123); 264 = 11-7-1843, nr. 1 B (II, 125).

88. In: SA III inv. nr. 357, agenda op de ingekomen stukken van Burgemeester & Wethouders, 1843-1850, komt Weijers als afzender niet voor.
89. De panden (Korte) Nieuwstraat 5 en 7 werden op 2 november 1844 na veiling verkocht aan Petrus Ramakers en Abram Jacob Groen, het pand in de Beschuitsteeg aan Abraham Stokhuizen: NNA, notaris Zuurdeeg, 1844, akte nr. 99 d.d. 2 november. In het laatstgenoemde pand bevond zich toen een "fournuis en koperen ketel". Een en ander bracht *f* 3.800 op.
90. Ofwel wijk III, nr. 316 en 246 – via nr. 246 liep het perceel door tot aan het Levendaal (vgl. BLO 15617, *Huisnommerboek van de gemeente Leiden* (Leiden 1871) 75). De akte: NNA, notaris Zuurdeeg, 1844, akte nr. 92 van 3 oktober. Weijers betaalde *f* 1.400.
91. Burgelijke Stand nr. 44, register van aangegeven lijken, 1855-1859, f. 50, d.d. 12 november 1857.

92. De meest waarschijnlijke kandidaat is Jacobus Johannes Hoogeboom, in de jaren 1820 actief als dekenfabrikeur (vgl. SA III, 39, Besluiten B&W 1 januari - 30 april 1822, f. 1v, Hoogebooms benoeming tot commissaris van de dekenfabrikeurs, d.d. 3 januari 1822). Tussen 1815 en 1844 kocht hij onder meer de twee nabijgelegen panden aan de Langestraat (Wijk VIII, nr. 725 op 27 februari 1817 verkocht door Lena Pieterse (NNA, inv. nr. 425, notaris Zuurdeeg) en wijk VIII, nr. 728 op 29 augustus 1817 verkocht door Jan van Lelyveld (NNA, inv. nr. 425, notaris Zuurdeeg)) en drie eveneens vlakbij elkaar gelegen panden aan de Herengracht (Wijk VIII, nr. 806 op 28 februari 1815 verkocht door Hendrik Willem Tieleman (GAL, Archieven van Leiderdorp, inv. nr. 5267e, notaris Zuurdeeg); Wijk VIII, nr. 804 op 6 november 1823 verkocht door Isaac Montagne (NNA, inv. nr. 441, notaris Zuurdeeg); Wijk VIII, nr. 814 op 30 maart 1833 verkocht door Levy Israel Themans (NNA, inv. nr. 4, notaris Barkey)). Bij het ter perse gaan van dit artikel werd de overdracht van een deel van de aktes van notaris Zuurdeeg van het Nationaal Archief aan het Gemeentearchief Leiden juist in gang gezet.
Vanaf 1852 is de firma J.J. Hoogeboom en Zn. terug te vinden in de jaarlijkse gemeenteverslagen. De bedrijfsinformatie is er tamelijk constant. Jarenlang werkten er 29 werklieden. Men produceerde er "Wollen stoffen, saaijetten en wollen garens [...] gebreide kousen en borstrokken" (beschrijving van 1853). In 1854 varieerden de lonen er van *f* 0,75 tot *f* 10,00. In 1861 ligt het aantal werknemers "beneden 29", in 1863 "beneden 22". Zie: GAL, studiezaal: *Verslag gedaan door Burgemeester en Wethouders aan de Gemeente-Raad van Leyden.* [1852: bijlage XXXII; 1853: bijlage LX; 1854: bijlage XXXI; 1861: bijlage 46; 1863, bijlage 48]. Deze gemeenteverslagen zijn niet voorzien van signatuur.

Doorsnede van een eest, afgebeeld in 1798. Boven de oven is een trechtervormige ruimte, van boven gedekt met een eestkleed of eesttegels.

Werklust en De Nijverheid

De pottenbakkers van Hazerswoude in de negentiende eeuw

ADRI VAN DER MEULEN EN PAUL SMEELE

Inleiding

De Rijnstreek, zowel ten oosten als ten westen van Leiden, is eeuwenlang een aantrekkelijk gebied geweest voor de keramische nijverheid, met name voor steen- en pannenbakkerijen. In Hazerswoude wordt de herinnering aan deze bedrijfstak – althans wat de dakpannen betreft – tot op de dag van vandaag levend gehouden door een aan de Rijndijk gelegen fabriekscomplex. Het is een wirwar van gebouwen, kromme schoorsteenpijpen, schuren en loodsen, waar op een van de daken de naam van de onderneming in rode pannen goed zichtbaar is aangebracht: 'Nieuw Werklust'. Het geheel is thans rijksmonument, maar een bestemming is nog niet gevonden.

Niet alleen om die reden hebben wij ons verdiept in de geschiedenis van deze pannenbakkerij en bloempottenfabriek. 'Nieuw Werklust' – de naam is overigens van 1926 en dus van tamelijk recente datum – is namelijk geen doorsnee-pannenbakkerij, zoals er zo veel zijn geweest langs de Oude Rijn in plaatsen als Katwijk, Valkenburg, Alphen, Oudshoorn en Woerden. Vooral in de negentiende eeuw hebben hier bijzondere mensen gewoond en gewerkt, die door het ontwikkelen van nieuwe fabrikaten geprobeerd hebben zich te onderscheiden. Deze studie gaat dan ook niet over de dakpannen en vloertegels, de traditionele producten van een pan- en estrikbakkerij, maar over eesttegels, suikervormen en bloempotten, die de pannenbakkerij het aanzien van een aardewerkfabriek met een veelzijdig assortiment hebben gegeven.

Deze ontwikkeling, die in 1804 in gang was gezet door de komst van Adriaan van Diemen als nieuwe eigenaar van het Hazerswoudse 'pan- en estrikwerk', werd na 1832 versterkt door de vestiging van een gloednieuw bedrijf in de onmiddellijke nabijheid dat de naam 'De Nijverheid' kreeg,

en door de eigenaar, Petrus Jacobus Runckel, als aardewerkfabriek was opgezet. In die tijd kreeg ook de oude pannenbakkerij van de Van Diemens een naam: 'Werklust'.

Na een beknopte weergave van de voorgeschiedenis van 'Werklust', die teruggaat tot in de zeventiende eeuw, komen we met Adriaan van Diemen en zijn experimenten met de vervaardiging van eesttegels in de negentiende eeuw, het tijdperk dat in dit verslag centraal zal staan. Van Diemen overleed in 1824, en zijn dochter Maria zette het bedrijf voort. De vernieuwingen die zij vervolgens heeft geïnitieerd, zijn onlosmakelijk verbonden met de oprichting van de nieuwe fabriek. We bespreken dan ook eerst de beginjaren van 'De Nijverheid', die veruit het meest interessant zijn, waarna de geschiedenis van 'Werklust' vervolgd wordt tot in de jaren '90, wanneer beide bedrijven in handen komen van één eigenaar, Cornelis Filippo. Met een wat vluchtiger blik op de twintigste eeuw, waarin nieuwe eigenaren zijn gekomen en 'De Nijverheid' weer enige tijd zelfstandig werd en vervolgens verdween, wordt deze studie afgerond.

De thematische beperking, waarbij het aardewerk en de pottenbakkers centraal staan, en de beperking tot de negentiende eeuw, maken het mogelijk ons te concentreren op dat wat Werklust en De Nijverheid zo interessant maakt. Ze vertegenwoordigen een nieuw en zeldzaam bedrijfstype: een traditionele pannenfabriek in combinatie met een nieuw soort pottenbakkerij, die opvalt door een hoger investeringsniveau dan gebruikelijk en een op bedrijven in plaats van op huishoudens gericht assortiment. Het bleek een bruikbare bedrijfsstrategie, die ertoe leidde dat men minder gevoelig was voor de sterk afnemende vraag naar huishoudelijk aardewerk, die zo veel traditionele pottenbakkerijen fataal werd.

De voorgeschiedenis van Werklust

EEN PUBLIEKE VERKOPING IN 1800

Op 10 februari in het jaar 1800 vond in de Hazerswoudse lokaliteit 'De Posthoorn' aan de Hoge Rijndijk de publieke verkoop plaats van "een zeer wel gesitueerde pan, en extric [lees: estrik] bakkerije, met deszelfs huisinge, knegtswoninge, erve, barge, schuuren en verdere getimmerten, ovens en lootsen [...], waarin sedert een onheugelijke tijd, zoodanige affaire met goed

succes is geëxerceerd [...]"[1] Dat gesuggereerde zakelijke succes valt, althans wat de laatste eigenaar betreft, te betwijfelen. Deze Jan van der Mark uit Koudekerk had namelijk "sedert een geruime tijd met veelerhande teegenspoeden en disfortuinen geworsteld", en zich genoodzaakt gezien zijn boedel, inclusief de pannenbakkerij, over te geven aan zijn schuldeisers. Zo kwam zijn bedrijf, dat op dat moment verhuurd was aan Jacob van Rhijn, in bezit van Pieter Reijnaard. Hij betaalde er *f* 2.320 voor, een koopje vergeleken met de som van *f* 9.000 die Van der Mark er in 1781 voor had neergeteld.[2]

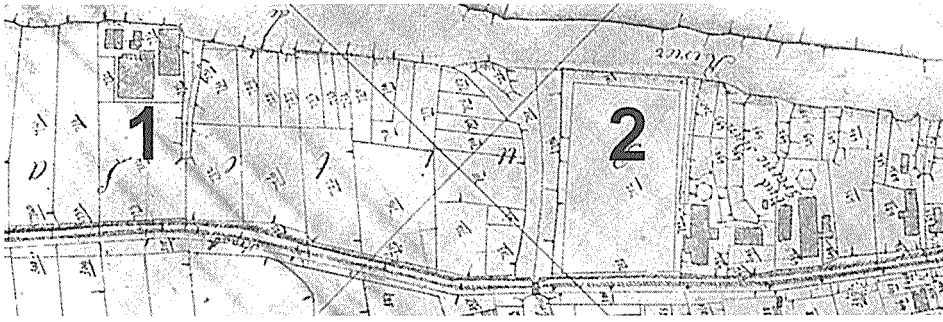
De aankondiging van deze publieke veiling bevat nog een paar aardige details. Zo worden de namen genoemd van de meesterknecht Jan van der Kolk en de panvormer Harmen Veldman, die respectievelijk 6 gulden per week en 14 stuivers per dag verdienen, terwijl de gebruikte klei niet ver uit de buurt blijkt te komen, namelijk uit Koudekerk. Andere stukken met betrekking tot het faillissement van Jan van der Mark – er is een inventaris bewaard d.d. 31 december 1799 – geven inzicht in het fabrikaat, dat uit zowel rode als blauwe pannen en tegels bestond. Als gereedschap gebruikte men onder andere estrikvormen, panvormen en -ramen, klop- en snijborden, een gootsteenvorm en veel kruiwagens en manden.

Dat er bij zo'n publieke verkoping veel onkosten werden gemaakt, blijkt uit de eindafrekening van 30 december 1801. De betrokkenen hadden zich rijkelijk van eten en drinken laten voorzien, en de ambtenaren van het gerecht moesten voor hun werk worden beloond. Met dit alles was ruim een derde van de opbrengst gemoeid.[3]

SINDS ONHEUGLIJKE TIJDEN

Wanneer in 1800 de bestaansduur van de pannenbakkerij al aangeduid wordt met "sedert een onheugelijke tijd", dan moet ze toch ten minste uit de zeventiende eeuw stammen. Met behulp van de Protocolboeken van Vaste Goederen van Hazerswoude kon een aantal transacties worden teruggevonden.

In 1781 kocht de reeds genoemde Jan van der Mark uit Koudekerk voor *f* 9.000 de pannenbakkerij, huis, erf, ovens en ovenhuizen, estrikwerk, bloksdelen en een weiland dat in 1768 bij de pannenbakkerij gevoegd was van Gerrit van Rijn. Leden van de familie Van Rijn, die ook onderling transacties uitvoerden, hadden de pannenbakkerij tussen 1725 en 1781 in hun bezit.[4]

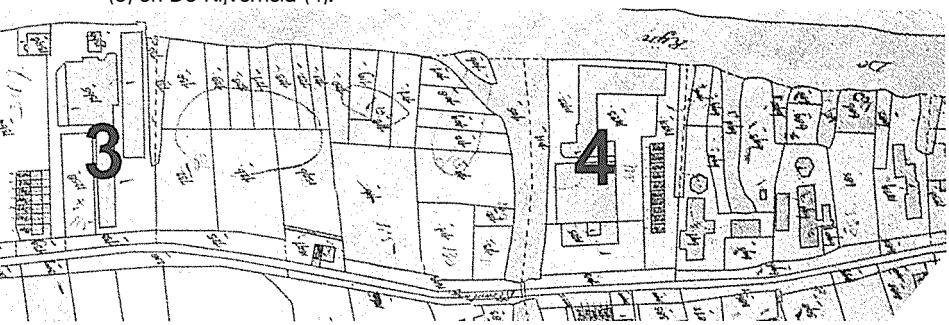
In 1725 verkochten de erven van Klaas Koole aan Cornelis van Rijn "een pannebakkerij, bestaande in woonhuyzinge, oven, panhuys, mitsgaders estrikwerk en schuren [...] gelegen aan de Hogen Rijndijk onder de Heerlijkheyt van Haserswoude".[5]

Op zoek naar de aankoop van Klaas Koole (of Claes Coole) vonden we in 1688 de publieke verkoop door de erfgenamen van Willem Huyberts van Arckel aan Claes Coole en Coenraedt van Nes van de helft van de eigendom van "een pannebakkerij, huis, erve, estrikwerk, panhuys, schuren en al hetgeen ertoe behoort, zoals 109 tweeduims balkplanken, 1600 blockplanken, 6000 blokjes, 2 molens, vormtafels en kruiwagen". Een en ander betekent dat Koole in 1688 slechts voor een kwart eigenaar werd.[6]

Nog verder terug in de tijd is er een aankoop van de genoemde Van Arckel, samen met Jacob Wolbrantsz. Verhagen op 27 januari 1677 van een uiterdijk, gelegen buiten de Hoge Rijndijk in de heerlijkheid Hazerswoude. Dit stukje grond, gekocht van Maritge Willems, weduwe van Dirck Claesz. Rijnenburgh, is mogelijk het begin geweest van de pannenbakkerij.[7] Het feit dat er naast Van Arckel een tweede eigenaar was, verklaart de verkoop van een halve pannenbakkerij aan Coole en Van Nes in 1688.

Deze hypothese wordt versterkt door een verkoopakte uit het jaar 1711, waarin leden van de familie Verhagen een vierde deel van de pannenbakkerij aan elkaar verkopen.[8] Uiteindelijk, in 1725, is het pan- en estrikwerk volledig in bezit van (de erven) Koole. Tussenliggende transacties – de verkoop van een kwart van Van Nes aan Koole, en na 1711, van de ontbrekende helft van de familie Verhagen aan Koole – hebben we in de Protocolboeken niet aangetroffen.

Links kadastrale kaart uit 1830 met Werklust (1) en een boomgaard (2); onder de situatie in 1880 met Werklust (3) en De Nijverheid (4).

Samengevat blijkt de Hazerswoudse pannenbakkerij in ieder geval terug te gaan tot 1688, en is zij mogelijk tussen 1677 en 1688 gesticht door Willem Huyberts van Arckel en Jacob Wolbrantsz. Verhagen. In het oud-rechterlijk archief van Hazerswoude zijn over de stichting van het bedrijf geen gegevens gevonden.

Adriaan van Diemen en de eesttegels 1794-1824

Toen Pieter Reijnaard in februari 1800 de pannenbakkerij aan de Groenendijk kocht uit de failliete boedel van Jan van der Mark zal hij dat gedaan hebben uit speculatieve overwegingen. Hij was een welvarende boer die aan de overkant van de Rijn op de – nog bestaande – boerderij Hoogkraan woonde en meer bezittingen had in de omgeving. De lage prijs die hem lokte had ook zijn keerzijde: die weerspiegelde de slechte perspectieven voor handel en nijverheid, en zeker de bouwnijverheid, in de Franse tijd. Ruim vier jaar heeft Pieter Reijnaard het bedrijf geëxploiteerd; in oktober 1804 verkocht hij het pan- en estrikwerk aan Adrianus van Diemen, panbakker van origine, maar op dat moment grutter te Noordwijk-Binnen.[9] Het leverde Reijnaard een bescheiden winst op van *f* 80. Van Diemen sloeg nieuwe wegen in met het bedrijf. Om die te kunnen volgen, moeten we aandacht besteden aan het begin van zijn loopbaan.

ADRIAAN VAN DIEMEN, IN PANNEN, ESTRIKEN, EESTTEGELS EN GRUTTEN

Adriaan van Diemen werd in 1754 in Alphen aan den Rijn geboren als zoon van Nicolaas van Diemen en Dirkje de Graaf. We komen hem voor

het eerst tegen wanneer hij op 6 februari 1778 een pan- en estrikwerk koopt in Katwijk aan den Rijn in de heerlijkheid 't Zand. De koopprijs bedroeg *f* 5.261 en 5 stuivers. Hij kocht het bedrijf niet voor zichzelf, maar voor een opdrachtgever: L.N.L. baron van Lynden tot Blitterswijk, rechter des ambts Overbetuwe, wonende bij Nijmegen.[10] Het kwam vaker voor dat vermogende stedelingen – vooral uit Leiden – investeerden in pan- en steenfabrieken langs de Rijn en de Hollandse IJssel. Een zetbaas had dan de dagelijkse leiding van het bedrijf; in dit geval zal Van Diemen als zodanig zijn opgetreden. Later heeft hij het bedrijf van de baron overgenomen, maar die transactie hebben we niet kunnen achterhalen.

Adriaan van Diemen moet een burger van enig aanzien zijn geweest; in de jaren 1785-1788 was hij schepen van Katwijk. Ook op zijn vakgebied deed hij van zich spreken. In juli 1794 richtte hij een rekest aan de Staten van Holland met het verzoek om een octrooi op door hem ontwikkelde eesttegels. Hij maakte er geen geheim van dat het geen originele uitvinding betrof, maar namaak van geïmporteerde Engelse tegels, die, zo beweerde hij, de vergelijking met het oorspronkelijke product glansrijk kunnen doorstaan. Als beloning voor zijn inspanningen en de daarmee gepaard gaande investeringen vroeg hij om het alleenrecht om in het gewest Holland eesttegels te vervaardigen en te verhandelen, en een importverbod, dit alles voor vijftig jaar.

Voor we de bureaucratische lotgevallen van zijn concessieaanvraag bespreken – Van Diemen is er tot 1816 met zeven verschillende autoriteiten mee in de weer geweest – komt eerst een andere vraag aan de orde. Wat zijn eesttegels, en waarom wilde een pannenbakker daarmee op dat moment de markt veroveren?

Een eest is een drooginrichting. Daarin kan graan worden gedroogd, mout (gekiemd graan), cichorei, meekrap, tabak of een ander plantaardig product. Een gedetailleerde beschrijving van een eest uit Van Diemens tijd is te vinden in *De bierbrouwer* van Jacob Buys uit 1798.[11] Kern van de inrichting is de stenen (later ook wel ijzeren) oven. De warmte van het vuur stijgt op binnen vier vanaf de oven wijd uitlopende wanden die met elkaar een grote vierkante of rechthoekige trechter vormen. Van boven wordt die trechter afgesloten door een vloer, de droogvloer, waarop de te drogen

artikelen liggen, en die tegelijk warme lucht moet kunnen doorlaten. Als regel bestond die vloer uit houten of ijzeren balken, met daarover een eestkleed, dat meestal van gevlochten paardenhaar was gemaakt. Dat gold als beter dan koeienhaar, en gelijkwaardig aan het veel duurdere kamelenhaar. Het moest luchtig gevlochten zijn, om de warme lucht door te laten, maar niet te luchtig, opdat de graankorrels er niet door konden vallen. Het ligt voor de hand om de balken van de vloer van ijzer te maken om het brandgevaar te reduceren, maar bierbrouwers dachten daar anders over. IJzer kan ook bij een matig vuur makkelijk te heet worden, waardoor het haren kleed snel slijt en de mout gaat schroeien, die daardoor een lelijke bijsmaak krijgt. Liever houten balken en het vuur goed in de gaten houden, dan ijzeren balken en bedorven mout. Buys schrijft in zijn boek enthousiast over een bezoek dat hij in 1792 bracht aan een brouwerij in Rotterdam, met een eest die volgens een nieuw Engels systeem gebouwd was: de vloer bestond uit plavuizen, voorzien van kleine gaatjes. Ze lagen niet op ijzeren of houten balken, maar "deeze vloeren rusten op pilasters en boogen van estriksteenen van dezelfde aarde, even vernuftig geschapen". Buys vond dit de ideale eest, maar hoewel ook Rotterdamse eestbouwers met geïmporteerd materiaal deze zouden kunnen maken leken hem de kosten te hoog om de gebruikelijke eesten te verdringen. Het waren zulke eesttegels waarvoor Adriaan van Diemen zijn octrooi vroeg, al rustten ze bij hem niet op een gemetselde constructie, maar op ijzeren balken. Of hij de eerste was die er in Nederland mee aan de markt kwam is onduidelijk. Johanna Hollestelle toont aan dat in 1732 in Nijmegen al een eest met geperforeerde tegels in gebruik was.[12] Misschien waren ze niet erg algemeen en verklaart dat het feit dat een goed ingevoerd vakman als Jacob Buys enige decennia later de Rotterdamse eest als een uniek nieuwtje presenteert.

Hoe dan ook, eesttegels werden populair en ze zijn er in soorten en maten: vierkant, rechthoekig, in verschillende dikten, met veel of weinig, grotere of kleine gaatjes. Er werden aan één zijde, de onderkant, kegelvormige of cilindrische holletjes ingedrukt, en in die holletjes werden met een prikker een of meer doorlopende gaatjes geprikt. Het aantal gaatjes per tegel kon variëren van tien à twintig tot enkele honderden, met kleine gaatjes voor een graan- of mouteest, en grotere voor cichorei of meekrap; er werden dus verschillende modellen ontwikkeld.

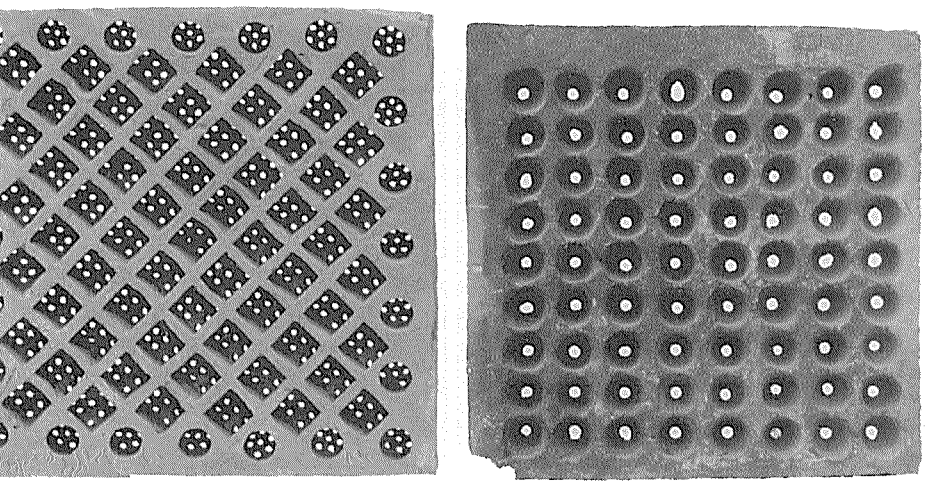
De eenvoudigste wijze van vervaardiging is deze: in een simpel houten raampje wordt een homp klei gladgestreken zodat een plavuis ontstaat; daarin worden met de hand met behulp van een malletje de holletjes aangebracht, en daarin met een prikker de doorlopende gaatjes. Wanneer men honderden gaatjes wil maken werkt dit niet, omdat de holletjes dan zeer dicht bij elkaar moeten worden geplaatst. Daarom ging men er toe over mallen te vervaardigen waarin de cilindrische of vierkante holletjes al waren voorgevormd.

Terug nu naar Adriaan van Diemen. Hij leidt zijn octrooiaanvraag in met een dramatische schets van het brandgevaar dat de traditionele paardenharen eestkleden opleveren: "Dat vermits alle brouwerijen, mouterijen en verdere diergelijke trafieken absolut nodig zijn en ook in dezelve altoos werden gebruijkt eesten tot welke werden gebezigt paerdenhairen kleeden door welke niet zelden zeer veele ongelukken van brand zijn ontstaan, welke veeltijds de ruïne van zodanige trafiq hebben na zig gesleept en de ongelukkige eijgenaars tot armoede hebben gebragt."[13]

Vervolgens wijst hij op de zegeningen die de Engelse eesttegels hebben gebracht en de geweldige opofferingen die hij zich heeft getroost om die tenminste te kunnen evenaren. Hij vermeldt de aanschaf van machines, een wat weidse benaming voor de zojuist besproken houten vormen waarmee hij zal hebben gewerkt.

Hoewel werd afgesproken dat de afgevaardigden van Delft de tegels op deugdelijkheid zouden onderzoeken, hebben de Staten geen besluit genomen over de aanvraag. Toen Van Diemen een jaar later ongeduldig werd, bestonden de Staten van Holland niet meer en richtte hij een nieuw rekest aan het nieuwe provinciale bestuur, de Provisionele Representanten van het Volk van Holland.[14] Die gingen voortvarender te werk. Het 'Committé voor Algemeen Welzijn' bracht een positief advies uit: "[...] dat het ons onder verbeetering voorkomt, dat 's mans uitvinding en onderneming wel waardig is door u te worden geencourageerd, dewijl het maken van even goede eeststeenen als de Engelsche, hier te lande niet alleen strekt tot afbraak onzer erfvijanden, maar ook tot een groot gerief en beveiliging onzer trafijcquen, waar in dezelve ten minsten gedurende den oorlog zouden moeten worden gemist en weder vervangen door het oude en zoo gevaarlijke gebruik van

De onderzijde van twee eesttegels.

haire eestekleeden." Zelfs voor een importverbod was men wel te vinden, maar dat ging de Provisionele Representanten te ver. Van Diemen kreeg zijn octrooi, dat wil zeggen het alleenrecht om eesttegels te maken en er in te handelen, niet voor vijftig jaar, maar voor de gebruikelijke periode van vijftien jaar. In plaats van een invoerverbod, waarmee Van Diemen vermoedelijk eerder de concurrentie uit andere provincies dan die uit Engeland hoopte te treffen, kwam er een importheffing van tien procent. Al met al leek dat een aanzienlijke bescherming van deze nieuwe tak van zijn bedrijf.

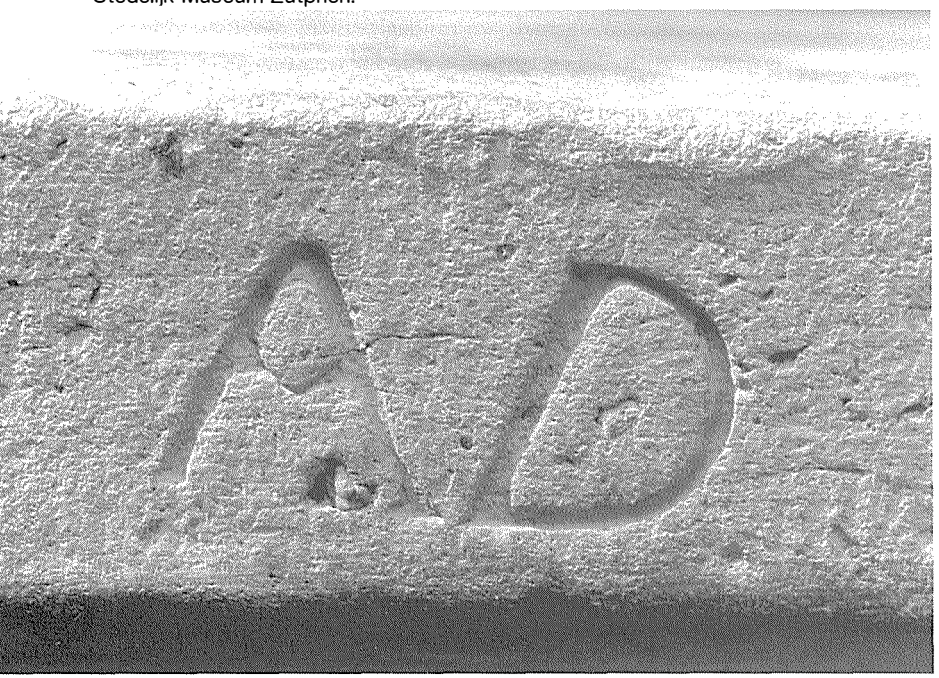
Korte tijd later, in mei 1796, nam Van Diemen wederom de pen ter hand. De Provisionele Representanten waren inmiddels vervangen door het Provinciaal Bestuur. Hij beklaagt zich bitter over het feit dat hij wel een octrooi heeft gekregen en dat in krantenadvertenties kenbaar heeft gemaakt, maar dat allerlei lieden – die hij helaas niet met name noemt – er niet van weerhouden worden om toch eesttegels te maken en te verhandelen. De oorzaak is volgens hem simpel: in het betreffende decreet wordt geen enkele sanctie genoemd, dus staat hij machteloos tegenover de overtreders. Het Provintiaal Committé bracht al op 7 juni advies uit in deze zaak en gaf Van Diemen op belangrijke punten gelijk. Voorgesteld werd om het octrooi te bevestigen en een boetebepaling toe te voegen van *f* 3.000 per overtreding.

Van Diemens herhaalde verzoek om een importverbod werd in beraad gehouden; men voelde er kennelijk niet voor, maar zei dat niet met zoveel woorden.[15]

Ook op een ander front heeft Van Diemen geprobeerd waardering voor zijn werk en een financiële compensatie voor zijn inspanningen te verkrijgen. De Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen – de latere Maatschappij van Nijverheid en Handel – stimuleerde de inventiviteit van ondernemers door het uitschrijven van talrijke prijsvragen, waarbij medailles en aanzienlijke geldbedragen werden uitgeloofd. Toen een prijsvraag werd uitgeschreven voor het maken van eesttegels haastte Van Diemen zich in 1794 om enkele monsters in te zenden; een jaar later stuurde hij nog enkele verbeterde exemplaren. In Rotterdam, Schiedam en Delfshaven waren al eesten met zijn tegels ingericht; in Dordrecht was er een in aanbouw. Zijn inzendingen werden door de Departementen Delft en Rotterdam aanvankelijk positief beoordeeld: de tegels waren deugdelijk, zij het niet zo fijn afgewerkt als de Engelse. Er zouden zeker een medaille en een aantal dukaten in gezeten hebben, als Van Diemen niet een fatale vergissing had begaan. Bij zijn tweede zending stuurde hij vol trots zijn verkregen octrooi mee, en met name het Departement Rotterdam ontstak hierover in hevige woede. De inzender werd gezien als iemand die niet het algemeen belang, maar alleen zijn eigen belang diende. Men was vóór openheid en vrije concurrentie, en tegen de willekeurige bevoordeling van één fabrikant. Geen medaille dus, en geen dukaten.[16]

Waarom deed de pannenbakker Adriaan van Diemen zoveel moeite om eesttegels te ontwikkelen en als nieuw en exclusief product te beschermen? De belangrijkste factor was ongetwijfeld de algemene malaise waarin handel en nijverheid in de Franse tijd verkeerden. De bouwactiviteiten stagneerden, de afzet van dakpannen eveneens; dat de situatie tien jaar later dramatisch slechter zou zijn, viel nog niet te voorzien. Een product waarmee een nieuwe markt kon worden aangeboord was dus bijzonder welkom. De Engelse eesttegels hadden inmiddels een goede naam. Of Van Diemen de eerste was die ze namaakte is niet na te gaan; in het gewest Holland moet hij toch een van de pioniers zijn geweest, anders had hij zijn octrooi niet gekregen. Technisch moet hij, als ervaren pan- en estrikbakker, niet al te veel problemen met de eesttegels gehad hebben: het blijven plavuizen, zij het met gaatjes.

Zijkant van een eesttegel met het monogram AVD van Adriaan van Diemen. Stedelijk Museum Zutphen.

Drie jaar later bleken de zaken toch niet zo voorspoedig te gaan, ondanks de sterk verbeterde condities van het octrooi en de stagnerende importen uit Engeland. In 1799 verkocht Van Diemen zijn bedrijf aan een Leidse koopman voor *f* 6.000 en kocht hij voor *f* 3.000 een grutterij in Noordwijk-Binnen.[17] Was hij door de aankoop van het bedrijf van de baron op te hoge lasten geraakt, of leken de perspectieven van het grutterswezen op termijn gunstiger? Wellicht is de eerste verklaring de juiste. Want toen Pieter Reijnaard in 1804 van het pan- en estrikwerk aan de Hoge Rijndijk te Hazerswoude afwilde, pakte Van Diemen de draad weer op. De grutterij hield hij nog tot 1807 aan; voor alle zekerheid?

VAN DIEMEN IN HAZERSWOUDE

Toen Adriaan van Diemen zich weer aan de Rijn vestigde – nu iets verder stroomopwaarts – ging hij zich vooral toeleggen op de productie van eesttegels. In 1808 werd in Utrecht de eerste nationale nijverheidstentoonstelling

gehouden. Van Diemen had daaraan willen deelnemen, maar meldde zich te laat aan. In datzelfde jaar schreef hij zijn volgende rekest, nu aan koning Lodewijk Napoleon.[18] Omstandig zet hij daarin uiteen dat onverlaten slechte imitaties van zijn eesttegels op de markt brengen, waardoor zijn afzet in gevaar komt, zodat hij nog met een onverkochte voorraad van 11.000 stuks zit opgescheept. Hij is onaangenaam getroffen door de inzending van de weduwe Brands uit Lathum in de Achterhoek naar de Utrechtse tentoonstelling, die daar nota bene een eervolle vermelding voor kreeg: onbruikbare, veel te dikke en te zware eesttegels, waarvan de gaatjes meteen verstopt raken. Hij vraagt om vernieuwing van het octrooi en uitbreiding tot het hele rijk.[19] Ditmaal kreeg hij letterlijk nul op het rekest: het octrooi behield zijn oorspronkelijke geldigheidsduur, dus tot 1810, en bleef beperkt tot het voormalige gewest Holland.

In 1809 was er opnieuw een nationale nijverheidstentoonstelling, ditmaal in Amsterdam, en Van Diemen was er deze keer op tijd bij. Hij exposeerde er verschillende eesttegels, miniatuureesten om de werking te demonstreren, en ook een nieuwe uitvinding: balkjes van aardewerk waar de eesttegels in rusten. Ze vervingen de ijzeren roeden die tussen de ijzeren balken werden gelegd om de tegels te dragen. Het was een stap in de richting van het door Buys beschreven Engelse systeem, waarbij de ijzeren binten werden vervangen door een gemetselde constructie.

In een begeleidende brief vermeldde Van Diemen dat zijn artikelen zijn gemerkt met AVD. Dat voert ons weer naar het artikel van Johanna Hollestelle, die twee eesttegels signaleert die op de zijkant dit monogram dragen.[20] De ene is afkomstig uit een Brabantse verzameling en is opgegraven in Vught; de andere bevindt zich in het Stedelijk Museum te Zutphen en is gevonden te Warnsveld. Hollestelle noemt wel Van Diemen als eesttegelbakker, maar legt niet de relatie met het monogram. Het lijkt ons echter niet al te gewaagd deze tegels aan hem toe te schrijven. Ze zullen in Hazerswoude zijn gemaakt, of nog uit zijn Katwijkse periode dateren. Onlangs bleek dat ook de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort een AVD-eesttegel bezit; deze werd gevonden in Dordrecht op de plaats waar een brouwerij heeft gestaan.[21] Dat er tal van soorten eesttegels werden gemaakt blijkt uit het feit dat de Zutphense 658 kleine gaatjes bevat, de Brabantse 564, terwijl Van Diemen in zijn brief een aantal van 256 noemt.

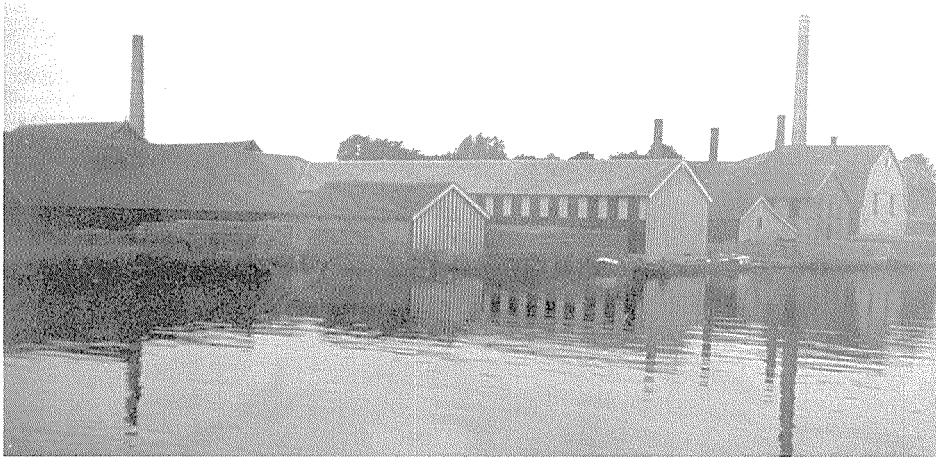
Het plaatsen van een merk op een eesttegel is niet ongewoon. Sommige Engelse producenten deden dat ook, en zelfs gewone plavuizenbakkers voorzagen een deel van hun waren wel van hun naam of merk. Juist aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw ontstaat de neiging om keramische producten van een merk te voorzien. Sommigen, zoals de pottenbakkers in Bergen op Zoom en Oosterhout, deden dat om een traditioneel kwaliteitsproduct te onderscheiden van namaak. Anderen, zoals een aantal fabrikanten van Frankforter aardewerk, om een nieuw artikel voor de klant herkenbaar te maken.[22]

In 1810 was het octrooi van Van Diemen afgelopen; uit latere correspondentie blijkt dat hij toen heeft geprobeerd het te vernieuwen, maar deze aanvraag, noch de reactie erop, is teruggevonden. Toen de Franse tijd ten einde was ging Van Diemen weer met dubbele energie aan de slag. In mei 1814 richtte hij een rekest aan koning Willem I; in februari 1815 schakelde hij de minister van Binnenlandse Zaken in.[23] Hij vroeg om een nieuw octrooi, zowel op zijn eesttegels als op de stenen balkjes die de ijzeren roeden tussen de ijzeren balken vervingen. De afhandeling van deze verzoeken duurde eindeloos. Uit de stukken blijkt dat adviserende instanties van mening waren dat eesttegels inmiddels zo'n algemeen gebruikt en alom geproduceerd artikel waren geworden, dat het niet redelijk was om één fabrikant opnieuw voor vijftien jaar het exclusieve recht op handel en vervaardiging te geven. Een octrooi op de balkjes leek hun wel zinvol. Ondanks het feit dat de Koning zelf intervenieerde en het dossier ter inzage vroeg, werd geen octrooi verleend. In oktober 1816 droeg de minister van Binnenlandse Zaken het dossier over aan de kersverse Secretaris-Generaal van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waarna de zaak volledig verzandde en Van Diemen de strijd staakte.[24]

We horen pas in 1820 weer van hem, toen hij deelnam aan de Nationale Nijverheidstentoonstelling te Gent. Zijn inzending laat zien waar hij mee bezig was:[25]

2 losse eestegels;
6 stoofdeksels van steen gebakken ijder met over de 300 klijne gaatjes daer de warmte doortrekt;
een stoof met het deksel tot model;
2 int klijn uijtgevonden eesten om te droogen soo als deselve int groot moeten wesen.
eenige nagemaekte Engelse bloem potten in soorten;

Nieuw Werklust vanaf de Rijnzijde, vóór de Tweede Wereldoorlog. Collectie Historisch Museum Hazerswoude.

2 uijtgevonden steenen balken daer de eesttegels op rusten in de plaets van boven eijsers; nog een int klijn uijtgevonden mekrap stoof eest soo als int groot moet wesen om de mekrap beter en voordeliger te droogen kan door de onderget. aangetoond en bewesen worden.

Van Diemen was kennelijk nog steeds aan het experimenteren met eesten en eesttegels, nu voor het drogen van meekrap. Curieus zijn de deksels voor voetstoven; op de houten stoven werd een aardewerken tegel gelegd, niet met de traditionele vijf gaten, maar met 300 kleine gaatjes. Die tegel is beter bestand tegen de hitte van het kooltje vuur in de stooftest en geleidt die ook beter dan een houten bovenkant. Een groot artikel kunnen deze stoofdeksels niet geweest zijn. Nieuw zijn de bloempotten; ze vormen het eerste teken van de richting die het bedrijf later zou uitgaan: inspelen op de behoeften van de intensieve tuinbouw die in deze streek steeds belangrijker werd. Van Diemen kreeg voor zijn inzending ter aanmoediging een bronzen medaille. Het toeval wil dat deze medaille in 1963 in een tuin in Delft is teruggevonden.[26]

Het kostte Van Diemen, zoals zovelen in de sectoren handel en nijverheid, moeite om het hoofd boven water te houden. Dat blijkt uit een brief die hij in 1821 schreef aan de minister van Binnenlandse Zaken, waarin hij argeloos vraagt of er niet een fonds bestaat ter ondersteuning van noodlijdende bedrijven. Van Diemen wijst erop dat hij om te overleven zijn assorti-

Bedrijfswoningen van Werklust, gebouwd in 1917.

ment moet verbreden, maar dat een en ander investeringen vergt waarvoor hij het geld niet heeft, terwijl pogingen om het te lenen zijn mislukt.[27] Het antwoord dat hij krijgt is voorspelbaar: zo'n fonds bestaat niet.

In 1824 overleed Adriaan van Diemen, 70 jaar oud. We hebben hem leren kennen als een pannenbakker die, gedreven door de tijdsomstandigheden en een flinke dosis inventiviteit, nieuwe wegen insloeg en die probeerde de van Engelse voorbeelden gekopieerde eesttegels tot een pijler van zijn onderneming te maken. Dat is hem, met moeite, gelukt. Zijn hardnekkig pogen om door middel van octrooien zijn werk juridisch te beschermen heeft vermoedelijk niet veel uitgehaald. We mogen aannemen dat daarnaast de productie van dakpannen en estriken gewoon doorging. Van de nieuwe producten zouden de bloempotten de meest succesvolle blijken te zijn.

De Nijverheid van 1832 tot 1841

DE OPRICHTING

Op 14 september 1832 richtte een zekere Petrus Jacobus Runckel, particulier te Alphen, zich tot Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland met een verzoekschrift waarin hij zijn plannen ontvouwde tot het oprichten van "eene aardewerksfabrijk tot het fabriceren van vormen in suikerraffinaderijen benoodigd, alsmede tot het fabriceren van allerlei ander aardewerk".[28] Voor

dit doel had hij aan de Hoge Rijndijk te Hazerswoude, letterlijk op een steenworp afstand van de plek waar de erven Van Diemen hun bedrijf uitoefenden, van Arie Reijnaard een uiterdijk aangekocht, waarop een boomgaard "met exquise vruchten". De ligging aan de Rijn en de Hoogeveensche vaart leek hem zeer geschikt, en de te bouwen fabriek zou, zo beweerde hij, geenszins hinderlijk zijn voor de omwonenden en bevorderlijk voor de publieke welvaart.

Begin oktober – zo snel ging dat vroeger – was de vergunning verleend en kon Runckel met de bouw beginnen. Aldus werd een voor die tijd modern fabrieksgebouw annex woonhuis gerealiseerd, met als bijzonderheid een rijtje van tien arbeiderswoningen voor het personeel. Een dergelijke opzet was allerminst gebruikelijk voor een pottenbakkerij, meestal een klein, ambachtelijk bedrijf, waar op zijn best een woning voor de meesterknecht aanwezig was.

Niet minder opvallend is het geformuleerde doel om aardewerk voor suikerraffinaderijen te gaan produceren. Hiertoe waren in Nederland in die tijd enkele zeer gespecialiseerde pottenbakkerijen ingericht, te weten in Amsterdam aan de Overtoom, in die tijd nog gemeente Nieuwer Amstel, en in Bolsward. Zij voorzagen in de behoefte aan vormen en potten voor de vele raffinaderijen die ons land telde en die met name in Amsterdam en Rotterdam waren geconcentreerd. Op dit bedrijfsaardewerk en het gebruik ervan komen we uitgebreid terug in het volgende hoofdstuk.

De initiatiefnemer Petrus Jacobus Runckel was in 1780 in Geertruidenberg geboren als zoon van Isaac Runckel en Suzanne Verwoert en had, voor zover we konden nagaan, geen ervaring met enige vorm van fabrieksnijverheid. Het beroep dat hij uitoefende was dat van 'instituteur' of kostschoolhouder. Runckel woonde, toen hij met de aardewerkfabriek begon, nog niet zo lang in Alphen. Tussen 1811 en 1822 was hij werkzaam in Hoogezand, waar hij zich vanuit Amsterdam had gevestigd. In 1813 trouwde hij, 33 jaar oud, in Grijpskerk met Geertruida Catharina Escher. Zij was de dochter van Johan Petrus Escher, die als zoon van de opperchirurgijn van de VOC in Megapatnam – voor de kust van Coromandel, in India – was geboren.[29] Terug in Nederland kreeg hij een opleiding tot predikant, en was hij werkzaam op diverse standplaatsen. Zo werd Geertruida in 1791 te Denekamp geboren. Het echtpaar Runckel-Escher staat ingeschreven in het lidmaten-

register van de Nederlands Hervormde Kerk te Hoogezand en vertrok in 1822 met attestatie naar Noordwijk-Binnen, en omstreeks 1829 naar Alphen. Er werden tussen 1813 en 1832 veertien kinderen geboren, waarvan er negen in leven bleven.

Bij een bedrijfsstichting als deze, waar de initiatiefnemer niet uit het vak voortkomt, rijst de vraag wie de benodigde kennis van het metier heeft ingebracht. In dit geval kunnen we deze beantwoorden, omdat Runckel begin 1833 bij een Leidse notaris een akte van vennootschap heeft gedeponeerd, waarin de samenwerking is vastgelegd met een zekere Gerhard Wantink, op dat moment wonende te Hazerswoude.[30] Onder de firma G. Wantink en Compagnie zouden vanaf 1 januari 1833 voor onbepaalde tijd de fabrieksaffaire en bijbehorende handel plaatsvinden. De taakverdeling tussen beide vennoten is duidelijk: Runckel verschafte het kapitaal, terwijl Wantink werd belast met het bestuur van de werkzaamheden der fabriek en de negotie, met de bepaling dat Wantink zelf meewerkte, waarvoor hij boven alle deling in de winst een salaris genoot van wekelijks *f* 10. Voorts werd van Wantink verwacht dat hij een of meer zonen van Runckel in de fabriek zou opnemen en onderrichten, zodat er in de toekomst een bekwame opvolger zou zijn. Ten slotte werd vastgelegd dat Wantink te zijner tijd voor de helft eigenaar zou worden.

Wie was Gerhard Wantink? Omdat hij, zoals uit het vervolg zal blijken, ver voor de invoering van de bevolkingsregistratie Hazerswoude heeft verlaten en in de registers van de Burgerlijke Stand niet voorkomt in verband met een huwelijk, overlijden of geboorte, valt van die kant geen informatie te verwachten. Niettemin hebben we een houvast. We kennen namelijk een pottenbakker Gerhard Wantink uit een archiefbron uit Wehl in de Achterhoek, uit 1815.[31] Hij staat daar, 17 jaar oud, genoteerd als pottenfabrikant, geboren te Hummelo. In Hazerswoude hebben we Wantink eenmaal aangetroffen als getuige bij de geboorte van een zoon van collega Jacob van Ree op 21 juli 1834. Wantink, die zich bij deze gelegenheid overigens George noemt in plaats van Gerhard, is dan 36 jaar oud, wat exact klopt met de gegevens uit Wehl. Dit zou betekenen dat Wantink, afkomstig uit het grensgebied met Duitsland, net als pottenbakkers van de andere kant van de grens, zijn geluk in Holland is gaan beproeven en kennelijk op zoek is gegaan naar een kapitaalverschaffer voor het realiseren van een bedrijf. Voorts

zou hij een representant kunnen zijn van een wijd gedragen stroming die in de eerste helft van de negentiende eeuw een nieuw genre aardewerk, het zogenaamde Frankforter aardewerk, heeft geïntroduceerd. Hiermee zijn de plannen voor de suikervormen nog niet verklaard, maar misschien had Wantink zich de hiervoor benodigde vakkennis eigen gemaakt in Amsterdam of in het buitenland.

DE EERSTE POTTENBAKKERS VAN DE NIJVERHEID

Omdat er in Hazerswoude in de jaren '30 onvoldoende geschoolde pottenbakkers waren, moest het vakmanschap van elders worden betrokken. Uit ons onderzoek naar de pottenbakkerij in het naburige Oudshoorn onder Alphen is gebleken dat niet zozeer Gouda, zoals men zou verwachten, maar andere centra – met name Oosterhout en Friesland – als arbeidsreservoir fungeerden.[32] Ook in Hazerswoude hebben we de nodige Friezen aangetroffen: zij zijn gericht geworven, onder andere via een advertentie in de *Leeuwarder Courant* van 10 juni 1834. In deze personeelsadvertentie vraagt De Nijverheid "ten spoedigsten, voor vast werk winter en zomer, twee bekwame Vriesche schavers en hannevers, waarvan de een ook het looyen, ovenvullen en stooken moet verstaan". Ziehier enkele specialistische bezigheden van een Friese pottenbakkerij, al moet worden gezegd dat de term 'hannevers' – een ook uit Gouda bekende verbastering van handhavers – in Friesland niet bekend is. Daar noemt men de man die na het draaien de oren en voeten aanbrengt op het werkstuk een 'handelaar'. In de belangrijke functie van draaier was kennelijk al voorzien.

Al voor het plaatsen van genoemde advertentie werkte Egge Hylkes Visser, een pottenbakker uit Workum die in de jaren '20 een tijdje in Oudshoorn verbleef, in 1833 bij De Nijverheid. Hij overleed er in datzelfde jaar, op 32-jarige leeftijd.

We kennen waarschijnlijk niet alle namen van de Friezen die in de beginjaren in Hazerswoude hebben gewerkt; de oudste volkstelling die beschikbaar is dateert van 1846. Wel kunnen we namen opsporen met behulp van de Burgerlijke Stand. Aangifte van bijvoorbeeld een geboorte levert vaak een getuige op met hetzelfde beroep als de vader. Op deze wijze vonden we een aantal Friezen. Zo verhuisde in 1834 het echtpaar Simon Wopkes van Reen en Elisabeth Rondaan van Leeuwarden naar Hazerswoude. Zij hebben

hun wortels in Bolsward, waar ze in 1810 waren getrouwd en waar vier van hun vijf kinderen zijn geboren. Ook Simon van Reen overleed niet lang na zijn aankomst in Hazerswoude, in 1836, evenals een van hun zonen en hun dochter. De drie overgebleven jongens, Douwe, Jan en Lambertus, zouden zich in Hazerswoude tot pottenbakker en pannenbakker bekwamen en keerden niet naar Friesland terug. Zij werkten afwisselend in Leiden, waar ze ook zijn getrouwd, en in Hazerswoude.

Uit Workum afkomstig was Heere (in Hazerswoude werd dat Herrie) Jacobs Halma, samen met zijn vrouw Tjitske Fortuin, met wie hij in 1829 in Workum was gehuwd, en kinderen uit een eerder huwelijk van Tjitske, van wie er twee in 1836 te Hazerswoude overleden. Halma komt voor in de Burgerlijke Stand tussen december 1834 en mei 1838; daarna verliezen we hem uit het oog.

Een kleurrijke pottenbakker met een bijzondere levenswandel was Rienk Wichtenbroek uit Workum, die in december 1834 de geboorte van een dochter liet registreren. Hij was inmiddels bijna 60 jaar, zijn vrouw Helena de Vries nog geen 30. Ooit beheerde hij in Workum de pottenbakkerij van zijn eerste vrouw, en werkte hij na de opheffing van dit bedrijf in verscheidene plaatsen in Friesland. Lang zal hij in Hazerswoude niet zijn gebleven, want in 1836 werd weer een dochter geboren, maar nu in Arnhem.

Een pottenbakker met de Friese naam Gerrit Draaisma was in 1838 getuige bij de aangifte van de geboorte van de zoon van een collega. Draaisma was een zwager van de al genoemde Egge Visser, en een van de zonen van Albert Draaisma, een vertegenwoordiger van een Fries pottenbakkersgeslacht dat vele goede en initiatiefrijke vakmensen heeft voortgebracht. Vader Albert was een van de steunpilaren van de in 1821 gestichte pottenbakkerij te Kampen; Gerrits broer Jacob had eigen bedrijfjes in Leiden en Leiderdorp, terwijl diens zoon Douwe een vooraanstaand pottenbakker was in Deventer tussen 1850 en 1870. Gerrit was nog in 1844 in Hazerswoude werkzaam. Hij ging terug naar Leeuwarden, waar hij in 1853 is overleden.

Als laatste noemen we Hendrik Jans de Groot, die we via onderzoek in Bolsward als 'suikervormbakkersknecht' konden identificeren. Hij trouwde daar in 1822 op 30-jarige leeftijd met Annaatje Taekes Teeklema. Het echtpaar verbleef tussen 1833 en 1840 te Hazerswoude. Hendrik keerde terug naar Bolsward en werd turfmeter; hij overleed in 1852.

Fries aardewerk uit de 19e eeuw.

Frankforter aardewerk, overwegend in Nederland gemaakt.

In 1846, het jaar van de volkstelling, blijken al deze Friezen, behalve de zonen van Simon van Reen, uit Hazerswoude te zijn vertrokken. Er kwam geen nieuwe lichting voor in de plaats. Enkele pottenbakkers van niet-Friese origine komen in de volgende paragraaf nog ter sprake.

DE DOOD VAN RUNCKEL EN DE BOEDELINVENTARIS VAN 1835

Drie jaar na de start van zijn bedrijf, in september 1835, verongelukte Petrus Jacobus Runckel. De toedracht bleek uit de rouwadvertentie van zijn weduwe:[33]

> Heden trof mij en mijne negen kinderen de gevoeligste slag mijns levens door het afsterven mijner geliefde echtgenoot, Petrus Jacobus Runckel, in den ouderdom van 55 jaren, een onvoorziene val met het rijtuig in het water, naauwlijks eenige schreden van zijne woning verwijderd, maakte een einde aan zijn voor mij en mijne kinderen zoo dierbaar leven; wat ik in hem misse kan elk gevoelig hart beseffen, van hem die beloofd heeft weduwen en weezen te zullen helpen verwacht ik mijn troost.

Aldus kreeg Geertruida Escher naast de zorg voor een groot gezin ook de leiding over een pas gestichte aardewerkfabriek. Die eiste haar volle aandacht, temeer daar de vennootschap met Gerhard Wantink, die het technisch-organisatorische deel van het bedrijf voor zijn rekening zou nemen, niet meer functioneerde, zoals blijkt uit de ter gelegenheid van het overlijden opgemaakte boedelinventaris.[34] Tussen de papieren en effecten wordt de akte van vennootschap tussen Runckel en Wantink aangetroffen en in de inventaris beschreven, met in de marge de aantekening dat deze – volgens de verklaring van zijn weduwe – door de overledene als vernietigd werd beschouwd. Dit betekent dat de samenwerking tussen de beide vennoten van korte duur is geweest en vermoedelijk op informele wijze is beëindigd,

19e-eeuws aardewerk uit Bergen op Zoom.

Diverse soorten bloempotten en een bloemhanger.

alle clausules over eventuele onenigheden, waarin de akte voorzag, ten spijt. We komen later op Wantink terug, omdat er aanwijzingen zijn dat hij zijn diensten heeft aangeboden aan de Van Diemens.

Voor we ingaan op de wijze waarop Geertruida Escher zich uit de problemen heeft gered, bekijken we de inventaris van huize Runckel, waarbij we ons beperken tot datgene wat met de aardewerkfabriek heeft te maken. We hopen zo nader inzicht te krijgen in de bedrijfsvoering van De Nijverheid en het geproduceerde aardewerk.

De fabrieksvoorraad werd als volgt omschreven:

Vriesch aardenwerk,	7015 worpen à 12 centen per worp	*f* 841,80
Frankforts aardenwerk,	2923 worpen à 20 centen per worp	*f* 584,60
Bergsch aardenwerk	989 worpen à 30 centen per worp	*f* 296,70
Venloosch aardenwerk	788 worpen à 15 centen per worp	*f* 118,20
Hollandsche bloempotten	600 worpen à *f* 9,– per 100 worpen	*f* 4,- -

Voorts wat ongebakken goederen, een kleine partij wrak goed (tweede keus), klei, turf en takkenbossen, een zwart werkpaard en een merriepaard, lood, bruinsteen (voor donkerbruine glazuur) en speldenvijlsel (voor groene glazuur).

Voor de niet in aardewerk gespecialiseerde lezer is enige toelichting op dit assortiment vereist. Allereerst valt op dat de suikervormen en -potten voor de raffinaderijen, waarvan de fabricage tot de hoofddoelstellingen behoorde bij de oprichting van het bedrijf, geheel ontbreken en dat Runckel, mogelijk in verband met de breuk met Wantink, zich tot huishoudelijk aardewerk en bloempotten heeft beperkt.

De vier regio-specifieke genres die hier genoemd worden zijn representanten van wat in die tijd populair was; het evenzeer gewilde Goudse aardewerk

ontbreekt. Deze soorten werden al lang niet meer alleen in de pottenbakkerscentra vervaardigd waaraan ze hun naam ontlenen. Aanvankelijk werd tegen dit verschijnsel geprotesteerd, vooral door de pottenbakkers uit Bergen op Zoom, die het als ongeoorloofde en inferieure namaak beschouwden. Naarmate we verder in de negentiende eeuw komen, wordt het overnemen van succesrijke modellen uit andere regio's steeds algemener.

Friese pottenbakkers begaven zich, zoals we zagen, al vroeg buiten hun provincie. In de pottenbakkerij van Oudshoorn bijvoorbeeld werkte al in het begin van de achttiende eeuw Sjakel van Giften uit Bolsward, die later eigenaar werd van het bedrijf. Ook in de eerste helft van de negentiende eeuw werden er in Oudshoorn nog Friezen aangetrokken. Fries aardewerk, in Hazerswoude gemaakt door Friese werklieden, is dus niet uitzonderlijk. Ook in andere plaatsen buiten Friesland, met Kampen als belangrijkste, is de aanwezigheid van Friese pottenbakkers prominent. Fries aardewerk bestaat uit roodbruin, donkerbruin, geel of groen gebruiksaardewerk zoals vergieten, testen, komforen en doofpotten. Het is sierlijk en fraai afgewerkt en zal zijn populariteit te danken hebben aan het feit dat het, vaker dan aardewerk uit andere regio's, voorzien is van ringeloorversiering of vlekken in contrasterende kleuren.

Gespecialiseerd in vuurvast aardewerk van hoge kwaliteit waren vanouds de pottenbakkers uit Bergen op Zoom. Hun product vond zijn weg door heel Nederland en bestond uit roodbakkend aardewerk, doorgaans roodbruin, soms donkerbruin geglazuurd, en sinds 1798 voorzien van een stempel, de letters BOZ met drie kruisjes, in een rondje gevat. Zeer gewild waren de kook- en braadpannen en komforen, die veel aftrek vonden in Noord- en Zuid-Holland en Friesland. Daarnaast was er in Zuid-Holland een markt voor melktesten, die vooral in de wijde omtrek van Delft en op de eilanden tot in de twintigste eeuw werden gebruikt. Anders dan de Friezen waren de Bergse pottenbakkers erg honkvast. Ze hebben hun bedrijf nauwelijks buiten Bergen op Zoom uitgeoefend. Dankzij een aantekening in het lidmatenboek van de Hervormde Kerk te Hazerswoude weten we echter zeker dat er daar Bergs aardewerk is vervaardigd door echte Bergenaren, en wel door de gebroeders Huibrecht en Gerrit Noordhuizen. Zij vertrokken in mei 1833 uit Bergen op Zoom en keerden er in januari 1835 weer terug. Huibrecht Noordhuizen, geboren in 1795, staat al in 1812 in de volkstelling

van Bergen op Zoom te boek als pottenbakker. Gerrit was zijn jongere broer, geboren in 1801. Hun vader, Johannes Noordhuizen, was ook pottenbakker; het gemeentemuseum Het Markiezenhof te Bergen op Zoom bezit een fopkan die zijn naam draagt en die vermoedelijk door collega's voor hem is gemaakt.[35] De aanwezigheid van de twee Bergenaren in Hazerswoude is uniek. Hun snelle vertrek doet de vraag rijzen of de Bergse goederen in de schuren van De Nijverheid een restant waren van hun aanwezigheid, of dat zij hun vaardigheden hebben overgedragen op collega's van elders. Voor Huibrecht en Gerrit Noordhuizen was hun verblijf in Hazerswoude een incident; zij werkten na hun terugkeer onafgebroken in Bergen op Zoom en overleden daar respectievelijk in 1876 en 1870.

Ten slotte het Frankforts en Venlo's aardewerk, waarmee een ingewikkelde affaire wordt aangeroerd waarvan we in dit kader slechts enkele hoofdlijnen willen aangeven. In de tweede helft van de achttiende eeuw werd de Nederlandse markt overspoeld door grote hoeveelheden pottenbakkersgoed uit de Frankforter regio dat goedkoper was dan het traditionele Hollandse aanbod en bovendien andere, modernere vormen introduceerde. Pottenbakkers hier te lande voelden zich bedreigd en deden pogingen bij de autoriteiten om de invoerrechten op het vreemde goed verhoogd te krijgen. Tegelijk werd besloten om dit door de consument blijkbaar gewenste nieuwtje zelf in productie te nemen. Dat gebeurde onder andere in Arnhem, Bergen op Zoom, Delft en vooral Gouda. Voorts emigreerden in het begin van de negentiende eeuw jonge pottenbakkers uit het Duitse grensgebied (vooral uit Isselburg en Kaldenkirchen) naar Nederland, om daar een eigen kleinschalig bedrijfje in Frankforter aardewerk te beginnen. Sommigen gingen niet zo ver van huis en vestigden zich in Oost-Nederland, anderen trokken naar het Westen waar met name in Gouda in allerlei gehuurde werkplaatsjes voor dit doel een oven werd ingericht.[36]

In 1835, het jaar van onze Hazerswoudse inventaris, waren de eerste tekenen zichtbaar dat dit proces over zijn hoogtepunt raakte. In Gouda en ook elders verdwijnen de Frankforter aardewerkfabrieken in het volgende decennium, wat niet betekent dat het product uit de gratie was: het werd opgenomen in het assortiment van veel 'gewone' fabrikanten. Populaire Frankforter modellen waren kookpannen met een vlakke bodem, aan de buitenkant ongeglazuurd en voorzien van een of twee platte oren, versierde

schotels, tulbandsvormen met deksels en verschillende andere bakvormen.

Venlo's aardewerk is hier onderscheiden van het Frankforts, terwijl het doorgaans synoniemen zijn. We veronderstellen dat met het Venlo's de component van het zeer donkerbruine of zwart geglazuurde aardewerk werd bedoeld dat al vroeg aan het Frankforter assortiment was toegevoegd, mede geïnspireerd door het Engelse 'Jackfield' en het 'zwartgoed' uit Tegelen. De pottenbakker die bij De Nijverheid wellicht de hand heeft gehad in de introductie en vervaardiging is – afgezien van Gerhard Wantink – Jan Pieter Hakmes. We komen zijn naam tegen bij het inventariseren van de boedel, waarbij hij, aangeduid als fabrieksarbeider, wonende te Hazerswoude, optrad als beëdigd taxateur van de fabrieksgoederen. Deze Jan Pieter Hakmes had tussen 1824 en 1828 aan de Raam in Gouda een eigen bedrijf in Frankforter aardewerk. In 1835 verbleef hij als – tot nu toe enige gesignaleerde – Goudse pottenbakker in Hazerswoude. Later vond hij werk in Alkmaar, waar kort na 1830, dus relatief laat, twee fabriekjes voor Frankforter aardewerk waren opgericht. Hij is daar in 1847 op 58-jarige leeftijd overleden.

Behalve Hakmes was ook Hendrikus Lambertus Jansen zeer vertrouwd met de Frankforter potten. In maart 1834 was hij getuige bij het aangeven van een zoon van zijn collega Pieter Schouten, afkomstig van Oudshoorn. Jansen kwam uit Arnhem, een van de vroegste centra van Frankforter potten, vervaardigd in de bedrijven van Teunis van Tellingen en Frans Schlee. Jansen verhuisde later naar Utrecht, waar hij in 1854 is overleden.

Tot slot een toelichting op de prijzen van het aardewerk. Zoals uit het lijstje blijkt werd dit per worp geteld en berekend. Een worp is in principe een hoeveelheid klei. Daaruit kan één grote pot gemaakt worden (een worpse pot), of meerdere kleine. Niet alleen de hoeveelheid klei bepaalde hoeveel potten er in een worp gingen, maar ook andere factoren, zoals de soort klei (witte is duurder dan rode), glazuurkosten en de ingewikkeldheid van de bewerking: oren en tuiten maken een voorwerp duurder, en dus gaan er daarvan minder in een worp. Om het nog ingewikkelder te maken had elke regio zijn eigen worp, en dus zijn eigen worpprijs, die samen met de modellen werd overgenomen wanneer die elders werden gemaakt. Voor bloempotten, een simpel standaardproduct, werd een aparte, lage worpprijs gehanteerd van *f* 0,09.

Het is erg jammer dat de inventaris geen enkele informatie bevat omtrent

Dakpan met het wapen van Hazerswoude.

Dakpan met ingestempeld de letters NW, Nieuw Werklust.

de afnemers van het aardewerk. Weliswaar werd een "schuldboek der fabriek" tevoorschijn gebracht, waarin onderscheidene personen samen staan genoteerd voor een bedrag van *f* 469, maar elke specificatie ontbreekt. Er zijn geen aanwijzingen dat er tot de aardewerkfabriek een winkel behoorde. Ook ontbreekt een taxatieprijs van de fabriek, zodat uiteindelijk geen goed inzicht ontstaat in de verhouding tussen baten en schulden. Wat de laatste betreft: die waren niet gering, aangezien er een hypothecaire last van *f* 8.500 op het bedrijf rustte.

VAN AARDEWERK NAAR DAKPANNEN

Geertruida Catharina Escher, weduwe Runckel, wilde het bedrijf in het voorjaar van 1836 verkopen en had hiertoe autorisatie gevraagd en gekregen van het Vredegerecht te Leiden. Die toestemming was nodig omdat haar kinderen, mede-erfgenamen, nog minderjarig waren. Op 24 maart organi-

seerde de Hazerswoudse notaris de publieke verkoop van het herenhuis met negen kamers, kantoor, stalling voor vier paarden, en daaraan grenzend "eene welbeklante fabriek, waarin allerley soort van grof aardewerk, suikervormen en meer anderen kan worden gefabriceerd" en tien woonhuizen onder een dak. Hoewel bij de provisionele verkoping een aanzienlijk bod van *f* 29.000 werd uitgebracht, is de verkoop uiteindelijk om onduidelijke redenen niet doorgegaan.[37]

Daarna is Geertruida kennelijk van gedachten veranderd en besloot zij het bedrijf zelf voort te zetten. Dit deed zij tot 1841, toen zij zich voor de tweede keer wendde tot het Vredegerecht met een verzoek om toestemming tot verkoop. Zij liet weten dat vrijwillige verkoop wenselijk was, omdat niet alleen de goederen waren bezwaard met *f* 17.000 hypotheekschuld (in de aflossing waarvan ze zegt "achterwege" te zijn), maar ook omdat de boedel nog met aanzienlijke andere schulden is bezwaard, en "deswegens regtsvervolgingen zijn aangevangen". Deze keer wilde zij de verkoop bij een Haagse notaris laten plaatsvinden. Aldus werd in het *Dagblad van 's-Gravenhage* van 25 januari 1841 een advertentie geplaatst, die laat zien dat een ingrijpende verandering in het bedrijf had plaatsgevonden. De Nijverheid blijkt te zijn ingericht tot een pannen- en tegelfabriek "waarin ook allerlei soort van suikervormen, bloempotten enz. kunnen worden gefabriceerd". De radicale omschakeling, die kennelijk tussen 1836 en 1841 onder leiding van Geertruida Escher heeft plaatsgehad, vraagt om een verklaring.

We zagen al dat er nogal wat verloop was onder de pottenbakkers die De Nijverheid aantrok. Wellicht was het moeilijk om voldoende gekwalificeerde vakmensen van elders aan het bedrijf te binden en is Geertruida om die reden – ten dele – overgestapt op dakpannen; panbakkers waren in de regio immers in voldoende mate voorhanden. Maar ook het omgekeerde is denkbaar: dat ze betere afzetmogelijkheden zag voor pannen en een deel van de pottenbakkers heeft ontslagen. Hoe het is gegaan, valt niet meer vast te stellen; wel kunnen we constateren dat een deel van de pottenbakkers onderdak vond bij de Van Diemens.

Uit de aanzienlijke toename van de hypotheekschuld valt af te leiden dat Geertruida fors in het bedrijf heeft geïnvesteerd om de omschakeling mogelijk te maken. Het zakelijke succes was kennelijk onvoldoende, en zo vond onder leiding van een Haagse notaris op 15 maart 1841 de tweede publieke verkoop

van De Nijverheid plaats.[38] De koper werd inderdaad in Den Haag gevonden en heette Samuel Geysbeek Molenaar, de bijna meerderjarige zoon van Dirk Molenaar, predikant in Den Haag. Deze betaalde er *f* 17.600 voor. Dankzij het feit dat hij ook de voorhanden gereedschappen en goederen overnam, welke door de notaris zijn beschreven, beschikken we over complete lijsten van beide.[39] De omslag van een aardewerkfabriek met Fries, Bergs en Frankforts gebruiksaardewerk naar een pannen- en tegelbakkerij waar ook nog aardewerk werd gemaakt, wordt hierdoor volkomen bevestigd. Er was een ruime sortering rode en blauwe pannen, voorts tegels en plavuizen – 'bakken' genoemd. Het assortiment aardewerk was sterk veranderd en vereenvoudigd: het huishoudelijke aardewerk met zijn grote variatie in vormen was verdwenen. Er waren alleen nog producten voor de tuinbouw: bloempotten en 'aardbeziënpotjes'; voor de bouw: schoorsteen- en duikerpotten, en voor de industrie: loodwitpotten.

De jonge Geysbeek Molenaar nam zijn intrek in Hazerswoude en Geertruida Escher trok met haar gezin naar Alkmaar; het is onwaarschijnlijk dat de verkoop haar een batig saldo heeft opgeleverd. Ze is in 1879 in Warmond overleden, 88 jaar oud.

Werklust onder Maria van Diemen en Paulus Klaverwijden 1834-1878

Adriaan van Diemen was in 1824 in Hazerswoude overleden, zijn vrouw Jannetje van Ginhoven twee jaar later. Het echtpaar Van Diemen had drie kinderen, allen geboren en gedoopt in Katwijk, te weten Maria (1782), Nicolaas (1784) en Neeltje (1789). Maria woonde als ongehuwde dochter bij haar ouders op de pannenbakkerij. Nicolaas blijkt in 1808 in Moordrecht te wonen, waar zijn oudste zoon Adriaan is geboren. Veel later had hij in Voorschoten een grutterij, die in 1844 failliet is gegaan. Hij is in 1856 te Veur overleden. Neeltje ten slotte was getrouwd met de bouwman Dirk Sepers. Ze woonde enige tijd in Schipluiden, maar het echtpaar keerde in de jaren '40 terug naar Hazerswoude.

Over de periode 1826-1834 valt niet meer te vermelden dan dat het bedrijf door de erven is voortgezet, onder leiding van Maria. Zij staat vanaf 1828 in de kohieren van de Hoofdelijke Omslag vermeld met een aanslag

van *f* 10, wat in overeenstemming is met de status van fabrikant.[40] De echte elite, de grote boeren, betaalde meer.

In 1834 viel een belangrijke beslissing in de familie Van Diemen. Broer Nicolaas en zus Neeltje deden afstand van hun aandeel in de fabriek en alles wat daartoe behoorde, inclusief de schulden, en gaven het bedrijf over aan Maria. Sinds 1826 was er sprake van een onverdeelde boedel; waarom Nicolaas en Neeltje hun aandeel hebben 'gerepudieerd' (letterlijk: verworpen) wordt uit de stukken niet duidelijk.[41] Misschien wilden ze Maria helpen, maar het is ook mogelijk dat het evenwicht tussen baten en lasten erg wankel was en dat ze zich door het bezit bezwaard voelden.

Zo had Hazerswoude in 1834 een pannenfabriek met een vrouw aan de leiding. Op zichzelf was dit niet bijzonder: een weduwe nam dit soort taken immers vanouds op zich wanneer haar man overleed en er nog onvolwassen zonen waren die de zaak in de toekomst konden voortzetten. In het vorige hoofdstuk zagen we hoe de weduwe Runckel De Nijverheid nog vijf jaar heeft geleid en er zelfs een ingrijpende gedaantewisseling heeft doorgevoerd. Haar zonen kozen overigens andere beroepen. Een dochter echter die een pan- of aardewerkfabriek van haar vader voortzet, is een zeldzaamheid; zeker als er ook nog, zoals in dit geval, een broer beschikbaar is.

Het is niet uitgesloten dat het familiebesluit tot de overdracht verband hield met de oprichting van De Nijverheid vlak naast de pannenfabriek. Deze aardewerkfabriek, die nieuwe producten introduceerde en pottenbakkers van heinde en ver naar Hazerswoude bracht, heeft een belangrijke impuls gegeven aan het oude pan- en estrikwerk, dat we van nu af aan met de naam 'Werklust' zullen aanduiden. Deze naam is vermoedelijk in 1834 of daaromtrent bedacht door Maria van Diemen, als tegenhanger en ter onderscheiding van De Nijverheid.

Als enige eigenaar had Maria nu de handen vrij om, in navolging van De Nijverheid, zich te gaan toeleggen op innovaties. Terwijl haar buurvrouw Geertruida Escher die zocht in de omslag naar de klassieke dakpannen en tegels, ging Maria aan de slag met het ontwikkelen van juist dat artikel dat De Nijverheid had laten vallen: de suikervormen en -potten. De vennootschap tussen de pottenbakker Gerhard Wantink en Runckel die in het begin van 1833 was gesloten, was op niets uitgelopen. Toch verdween Wantink niet uit het beeld: in de kohieren van de 'Hoofdelijke Omslag' staat hij in

Strooppotten en een suikervorm voor de suikerfabricage.

1833 – toen hij nog compagnon was van Runckel – genoteerd met een aanslag van *f* 10,50; van 1834 tot 1837 echter voor veel geringere bedragen, tussen *f* 3 en *f* 4, in overeenstemming met zijn status van meesterknecht. Ook wijzigde zijn woonadres: van nr. 8, De Nijverheid, naar nr. 4, Werklust. Dit alles betekent dat Wantink in 1834, het jaar waarin Maria de fabriek kreeg toebedeeld, naar Werklust is overgestapt, daar een belangrijke positie heeft bekleed en pottenbakkersdeskundigheid in het bedrijf heeft gebracht. Niettemin blijkt Wantink in 1838 vertrokken, met tot nu toe onbekende bestemming.

Eind 1840 werd een volgende belangrijke beslissing genomen. Op 19 december verkocht Maria, dan 58 jaar oud, voor *f* 6.000 de helft van al haar bezittingen aan Paulus Jacobus Klaverwijden, particulier aan de Hoge Rijndijk onder Zoeterwoude.[42] In de verkoopakte wordt de naam Werklust – thans een fabriek van suikervormen, bloempotten, eesttegels enz. – officieel gevoerd. Er is sprake van bijbehorende huizen en knechtshuizingen, schuren, loodsen en verdere getimmerten, en grond. Voorts werd Klaverwijden voor de helft eigenaar van een uiterdijkje dat Maria van Diemen in mei 1840 van Pieter Reijnaard had gekocht en waarop zij een huis had laten bouwen

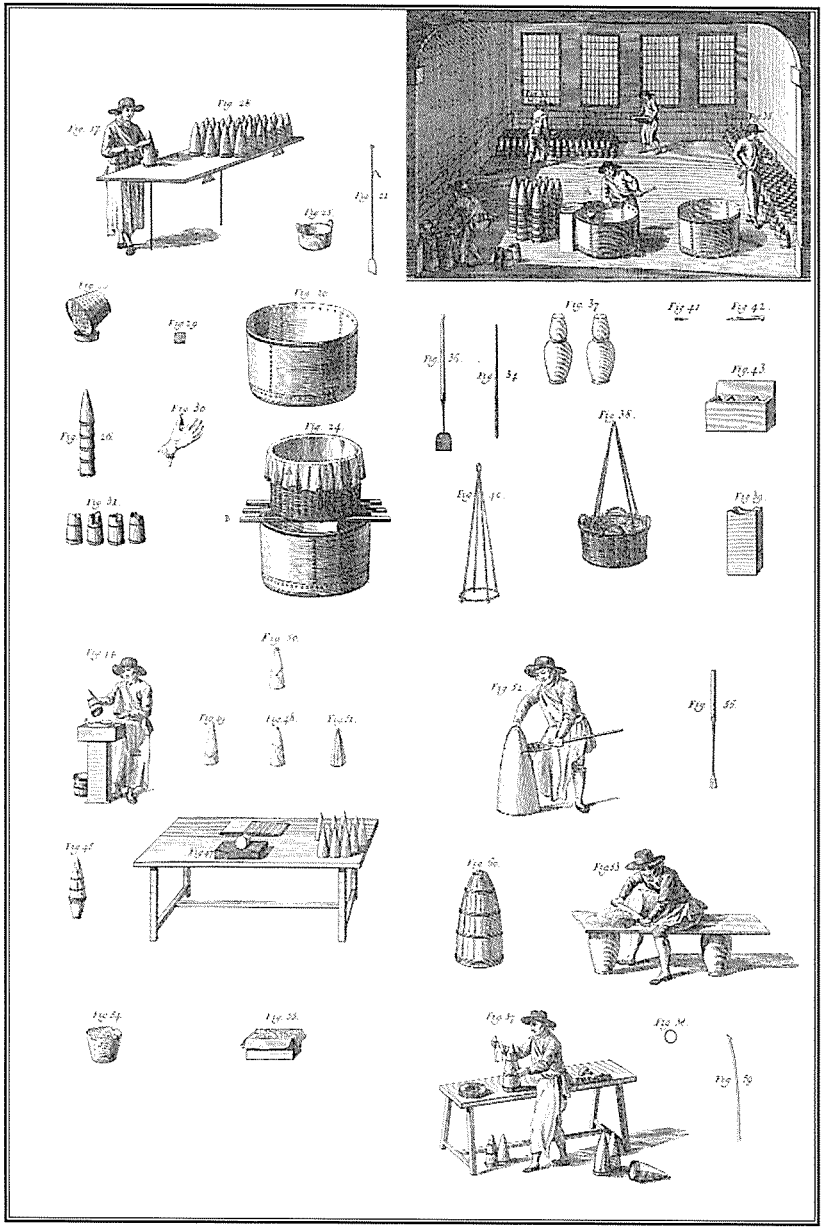
dat in zes gedeelten werd bewoond: knechtswoningen dus, in navolging van De Nijverheid. Met deze Klaverwijden – een zoon van notaris Cornelis Klaverwijden in Zoeterwoude en op dit moment 23 jaar oud – sloot Maria een vennootschap, om vanaf 1 januari 1841 het bedrijf voor gezamenlijke rekening te gaan voeren onder de naam 'Van Diemen en Klaverwijden'.[43] Op deze wijze werd een jonge medefirmant in huis gehaald die kapitaal verschafte, kon assisteren en voor continuïteit kon zorgen.

HET OCTROOI VOOR DE SUIKERVORMEN

We leerden Adriaan van Diemen kennen als een man die ruim twintig jaar in de weer was met het schrijven van rekesten teneinde octrooien te verkrijgen voor zijn eesttegels. Dochter Maria was derhalve met deze materie zeer vertrouwd. Ongeveer tegelijk met het aangaan van de vennootschap met Paulus Klaverwijden werd door hen samen een octrooi aangevraagd voor een verbeterde wijze van vervaardiging van suikervormen.[44] Hoewel deze vormen al enige malen ter sprake zijn gebracht is nog niet toegelicht hoe deze er uitzien en wat hun functie is in de suikerraffinaderij. Nu we door de octrooiaanvraag van Van Diemen en Klaverwijden met de technische aspecten van dit artikel worden geconfronteerd is enige uitweiding onvermijdelijk.

Sinds de zeventiende eeuw werd in Nederland een belangrijke handel in rietsuikerproducten gedreven, die in ruwe vorm aangevoerd uit overzeese gewesten, in de talrijke suikerraffinaderijen verder werden bewerkt. Suikerraffinaderijen – die eertijds suikerbakkerijen werden genoemd – waren in grote aantallen in Amsterdam gevestigd; daarnaast was ook in steden als Dordrecht en Rotterdam deze bedrijfstak ruim vertegenwoordigd. In deze fabrieken werd behalve kandij vooral broodsuiker vervaardigd en voor deze suikerbroden waren aardewerken vormen en potten benodigd, die door de pottenbakker werden geleverd. Alleen in Amsterdam bevonden zich in de zeventiende eeuw al drie gespecialiseerde pottenbakkerijen, die zich in hoofdzaak met de vervaardiging van dit bedrijfsaardewerk belastten. Daarnaast was er in Nieuwer Amstel nog een vierde pottenbakkerij, die – later tot de stad Amsterdam behorende – als 'de pottenbakkerij aan de Overtoom' tot 1879 in productie bleef. De pottenbakkers in de binnenstad waren al eerder verdwenen.

Taferelen en gereedschappen uit een suikerraffinaderij zoals afgebeeld door Jacob Reisig in 1793.

Over de suikerhandel en -fabricage in Amsterdam is het nodige geschreven en er zijn afbeeldingen bewaard van het werk en de gereedschappen, waaronder de vormen en potten.[45] Ondanks het feit dat er miljoenen vormen in gebruik moeten zijn geweest, zijn ze uiterst schaars. Van de bijbehorende strooppotten zijn er wel veel bewaard gebleven. Het aardigste boekje over dit onderwerp heeft als titel *De suiker raffinadeur*, dateert van 1793 en is van de hand van Jacob Reisig, een man uit het vak. Hierin staat nauwkeurig beschreven welke functie de suikervormen vervulden en hoe ermee werd gewerkt. Afbeeldingen uit dit boekje verduidelijken veel. We beperken ons tot enkele hoofdlijnen.

Reisig legt uit wat er allemaal nodig is in wat hij noemt een "welgestelde raffinaderij" in ons vaderland. Wat de vormen betreft: ieder werkhuis heeft ten minste 9.000 drieponds-, 4.000 tweeponds-, 1.300 lompvormen en 1.500 basterdvormen nodig, en bij iedere vorm hoort een siroopppot om de uitlekkende stroop in op te vangen. Suikervormen zijn grote, ongeglazuurde trechters met onderin een klein gaatje, waarin de suikerbroden uitkristalliseren. Op deze vormen was men zuinig. In een speciaal 'kuiphok' werden ze preventief van hoepels voorzien om de levensduur te verlengen, terwijl gescheurde vormen werden gerepareerd.

Het maken van de suikerbroden was een tamelijk ingewikkelde affaire. Eerst werd op een groot vloeroppervlak een kunstig bouwsel aangebracht van suikervormen, die op de punten moesten worden neergezet, waarbij beschadigde vormen als hulpstukken dienden om ze overeind te houden. Daarvoor al waren de vormen gewassen, op scheuren gecontroleerd en in de punt van een stoplapje voorzien. Vervolgens werden de vormen beetje bij beetje gevuld met het gekookte suikermengsel. Wanneer de suiker zich in de punt van de vorm begon te zetten, werd al het werkvolk van de fabriek gemobiliseerd en begon men met het roeren, een zorgvuldig werkje dat ervoor moest zorgen dat de kristallisatie zo lang mogelijk werd uitgesteld en er geen gaten in het brood kwamen. Daarna werden de stoplapjes verwijderd en werden de vormen op de strooppotten geplaatst, waarop ze een tijd moesten uitlekken. In de broodstoof werden de suikerbroden vervolgens gedroogd, een proces dat doorgaans twee dagen duurde. Dan konden ze worden verpakt in blauw papier – ook dit was een kunst –, in vaten verpakt en afgevoerd naar gereed liggende schepen.

Terug naar Hazerswoude, waar eerst in de nieuwgestichte aardewerkfabriek De Nijverheid en vervolgens in de vanouds bestaande pannen- annex eesttegelbakkerij van Van Diemen de fabrikanten van mening waren dat er een markt was voor deze producten en dat ze, hoewel onervaren, hieraan een vernieuwende bijdrage konden leveren. Het lijdt geen twijfel dat de meergenoemde Gerhard Wantink als de verbindende schakel heeft gefungeerd. Nadat De Nijverheid al heel snel de samenwerking met Wantink had beëindigd, moet hij op Werklust meer enthousiasme hebben ondervonden; hij zal zijn idee dat tot het octrooi heeft geleid hebben verkocht aan Maria van Diemen. De vraag wie tot de beoogde klantenkring behoorden, kunnen we helaas niet beantwoorden. Stellig waren er in 1840 nog voldoende raffinadeurs (onder andere in Rotterdam, waar men ook met de vormen en potten werkte), al begon de bedrijfstak toch enigszins te tanen. Behalve de gespecialiseerde aardewerkfabriek aan de Overtoom was er in Bolsward de suikervormbakkerij van Cremer en Co. We zagen al eerder dat een van Cremers werknemers, Hendrik Jans de Groot, sinds 1834 in Hazerswoude verbleef. Er zijn sterke aanwijzingen dat ook hij van De Nijverheid naar Werklust is overgestapt.

Wat was nu het nieuwe van de uitvinding van Van Diemen en Klaverwijden? Daarvoor moeten we terug naar de vervaardiging en het gebruik van suikervormen. Het zijn hoge, dunwandige, ongeglazuurde voorwerpen waarin, zoals we hebben gezien, de verzadigde gekookte suikerstroop wordt gegoten. In de suikerhandel werd het erg belangrijk gevonden dat de suikerbroden na kristallisatie mooi glad waren, zonder gaten en oneffenheden. Daarom werd het kristallisatieproces angstvallig begeleid door regelmatig roeren. Het was dus van groot belang dat de vormen van binnen zo glad mogelijk waren, maar dat was door hun afmeting en dunwandigheid niet zo gemakkelijk te realiseren voor een draaier. De uitvinding bestond daarin dat op de draaischijf een mal werd geplaatst met een volkomen glad oppervlak waarop de vorm werd gemodelleerd. Het is de kunst om de vorm onbeschadigd van de mal af te krijgen; om de vorm beter te laten lossen wordt de mal met olie ingesmeerd. Met voorwerpen die geglazuurd worden zou dat problemen opleveren, omdat de glazuur zich niet goed verdraagt met olie, maar de suikervormen bleven ongeglazuurd. Of het werken met een mal een belangrijke innovatie is geweest die ook elders is toegepast, weten we

niet. We hebben te weinig suikervormen onder ogen gehad om ons daarover een oordeel te kunnen vormen.

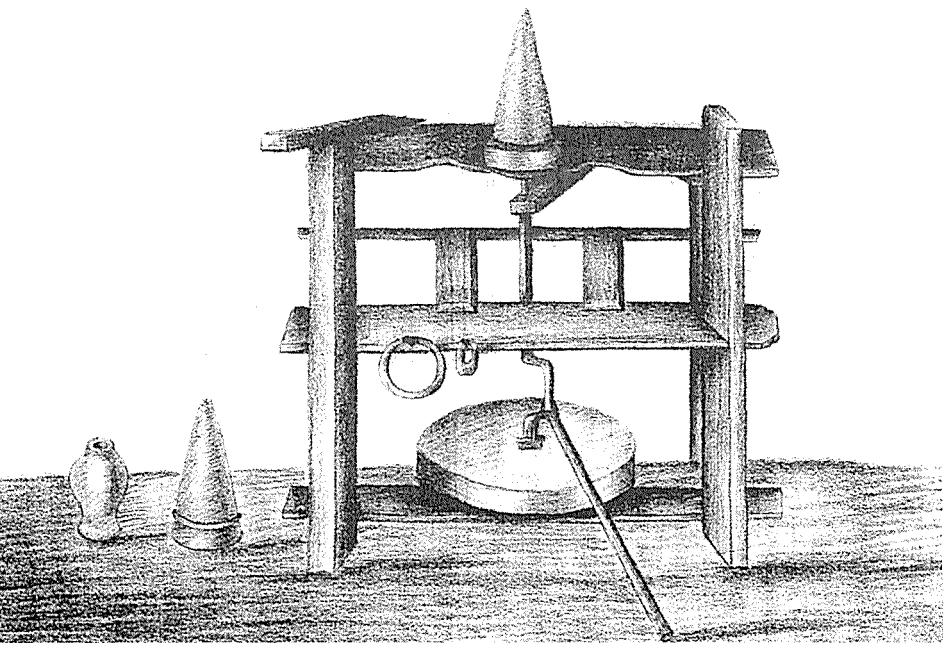
De tekening die Van Diemen en Klaverwijden bij hun aanvraag meestuurden is niet zozeer interessant vanwege die mal; het gebruik ervan is ook zonder tekening wel te begrijpen. Van belang is de schets van de draaischijf; tekeningen van zulke gewone attributen zijn schaars. Het is een trekschijf, waarbij de as als krukas is uitgevoerd. Met de trekboom brengt een hulpkracht – de trekjongen – de schijf in beweging. Dat kan met de hand of met de voet.

Op 3 maart 1841 werd het octrooi verleend; op 21 april volgde publicatie in de *Staatscourant*. De trotse uitvinders plaatsten de volgende dagbladadvertentie:[46]

Koninklijke Geoctroyeerde Fabriek van Suikervormen
De Ondergeteekenden hebben de eer aan Heeren SUIKERRAFFINADEURS en verdere belanghebbenden bekend te maken, dat op hunne Fabryk thans vervaardigd worden, SUIKERVORMEN, op eene nieuwe wijze ingerigt, welker inwendige gladheid de tot heden toe vervaardigd wordende verre overtreft. Voorts worden op hunne Fabryk gefabriceerd allerhande soorten van Buizen, ter waterleiding, Bloempotten, Schoorsteenpijpen, Eesttegels, verglaasde Tegels en dito Dakpannen en verder onderscheidene andere voorwerpen.
Werklust onder Hazerwoude VAN DIEMEN EN KLAVERWIJDEN

Precies vijftien jaar lang werkten Maria van Diemen en Paulus Klaverwijden samen als vennoten op Werklust. Maria woonde in haar huis bij de fabriek, Klaverwijden – die ongehuwd was en bleef – bij zijn ouders in Zoeterwoude. Over het reilen en zeilen van de onderneming in die dagen is weinig informatie. In de kohieren van de 'Hoofdelijke Omslag' houden de aanslagen van Maria van Diemen en haar buurman Geysbeek Molenaar gelijke tred, waaruit wellicht kan worden afgeleid dat de zaken zich redelijk ontwikkelden. Niettemin hebben we twijfels over de suikervormen als succesrijk pottenbakkersartikel in die dagen. Veelbetekenend is een brief die we in de Utrechtse Archieven aantroffen, geschreven door Jacobus de la Lande Cremer, eigenaar van de suikervormbakkerij in Bolsward, ter begeleiding van zijn inzending naar de nijverheidstentoonstelling te Utrecht in 1847.[47] Behalve schoorsteenpotten en buizen stuurt hij "enige suikerrafinadeursvormen en potten, waarvan het gebruik hier te lande bijna geheel door ijzeren vormen vervangen wordt, [...] en zenden die alleen in, in de hoop dat de zeer lage prijsnotering die wij daar bij zullen voegen het buitenland daarop opmerkzaam make". Deze brief laat aan duidelijkheid niets te wensen over. De aardewerken suiker-

Tekening van een trekschijf met een mal voor het maken van suikervormen, behorend bij de octrooiaanvraag uit 1841. Nationaal Archief, Den Haag.

vormen raakten verouderd en Cremer gebruikte de Utrechtse tentoonstelling om zijn handel te dumpen.

Dit alles neemt niet weg dat niet ver van Hazerswoude een derde fabrikant met suikervormen zijn geluk ging beproeven. Het betreft de Leidse banketbakker Jan Peter Neuhaus, gevestigd in de Breestraat, die tussen 1847 en 1856 in Zoeterwoude een aardewerkfabriekje exploiteerde.[48] Dat lag even buiten de Witte Poort, aan de Haagse Trekvaart. Neuhaus ging eind 1846 een compagnieschap aan met de Friese pottenbakker Douwe Draaisma voor "de fabricage van grof aardewerk zoals suikervormen, potten, vazen, als anderzints". De geschiedenis van De Nijverheid met Runckel en Wantink lijkt zich hier te herhalen, want ook nu mislukte de samenwerking al na enkele maanden. Draaisma vertrok naar Deventer, en banketbakker Neuhaus bleef achter met een pottenbakkerij waarin hij als een van de eersten ging experimenteren met een machine die draineerbuizen maakte. Met de

in België ontwikkelde handpers verwierf Neuhaus de nodige publiciteit.[49]

Eind 1856 – Maria van Diemen was inmiddels 74 jaar – werd met onderling goedvinden de vennootschap met Klaverwijden ontbonden. Opvallend is dat in advertenties die daarvan kennis geven niet meer over suikervormen wordt gesproken, maar over "dakpannen, vloer- en eesttegels, bloempotten als anders".[50]

Met dit vertrouwde assortiment zijn we in zekere zin terug bij af. De experimenten met de suikervomen hebben niet het beloofde succes gebracht. Eigenaar Runckel van De Nijverheid heeft dat waarschijnlijk al meteen ingezien; Maria van Diemen heeft erin geïnvesteerd, en wellicht om die reden verkocht zij in 1840 de helft van haar bezit aan haar vennoot. Die verwierf, na het uittreden van Maria in 1856, de andere helft van Werklust op zeer gunstige voorwaarden.[51] Klaverwijden nam de resterende schulden voor zijn rekening en Van Diemen kreeg tot haar dood een lijfrente uitgekeerd van *f* 500 per jaar. In het najaar van 1860 verliet Maria de plaats waar ze meer dan vijftig jaar heeft gewoond en gewerkt; ze ging naar Veur, naar haar neef Dirk van Diemen, die daar arts was, en overleed enkele weken later.

PAULUS KLAVERWIJDEN

Na het vertrek en overlijden van Maria van Diemen in de herfst van 1860 stond het woonhuis op Werklust een aantal jaren leeg. Haar voormalige vennoot, Paulus Jacobus Klaverwijden, vestigde zich eerst na de dood van zijn ouders op het fabrieksterrein te Hazerswoude, in het jaar 1865. Omdat het bedrijf op meerdere fronten actief was – het bleef dakpannen, eest- en vloertegels vervaardigen, met daarnaast nieuwe producten als buizen, schoorsteenpotten, duikers en loodwitpotten – kon het de door ons veronderstelde mislukking van het suikervormenexperiment het hoofd bieden. Klaverwijden ging door met het succesrijke assortiment en voegde daar een belangrijke pijler aan toe, te weten de grootschalige fabricage van bloempotten.

Uiteraard hebben pottenbakkers altijd al bloempotten vervaardigd voor huis- en vooral tuingebruik, maar in de tweede helft van de negentiende eeuw gingen zij steeds meer inspelen op de toenemende behoefte aan bloempotten bestemd voor de kwekerijen. Later, in de twintigste eeuw, was het maken van bloempotten de enige overlevingsstrategie voor de meeste nog

De villa van de directeur op het terrein van Nieuw Werklust.

resterende traditionele pottenbakkers, die hun markt voor het huishoudelijke aardewerk grotendeels waren kwijtgeraakt. In Hazerswoude, gunstig gelegen in een tuinbouwgebied, heeft men zich, wat het pottenbakkerssegment betreft, al in een vroeg stadium toegelegd op niet-huishoudelijk aardewerk, en ook om die reden werd de grootschalige bloempotfabricage daar al betrekkelijk snel ter hand genomen.

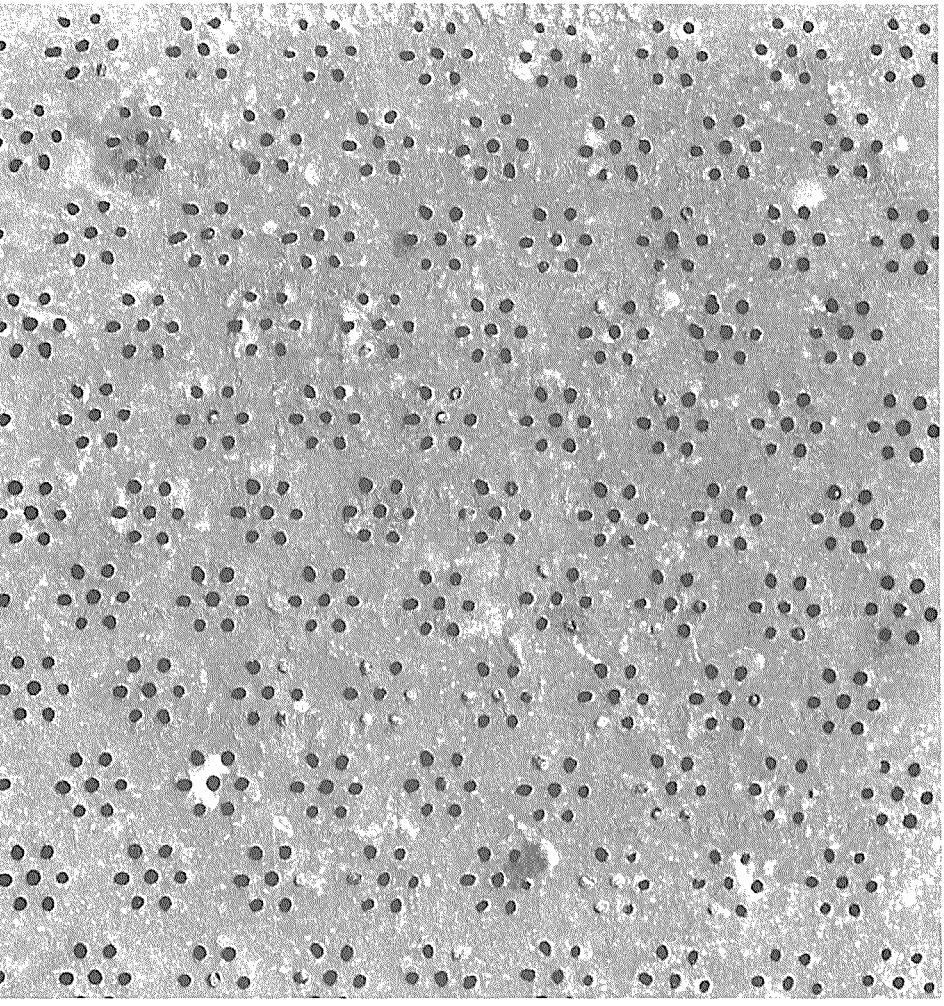
Klaverwijden overleed op 29 oktober 1878 op 61-jarige leeftijd. In de hoop een beschrijving van de fabrieksgoederen te vinden zijn we op zoek gegaan naar zijn nalatenschap, die we bij een Leidse notaris hebben gevonden.[52] Hieruit blijkt dat Klaverwijden een uitnemend bedrijf heeft nagelaten, waarvan de baten ten goede zijn gekomen aan enkele familieleden. Drie dagen voor zijn dood – hij was kennelijk ziek – liet hij de notaris een testament opmaken waarin hij tevens goed zorgde voor zijn huishoudster Mijntje van Varik, dochter van de pottenbakker Balten van Varik, die tot aan haar dood per week *f* 8 uitbetaald heeft gekregen. Een tweede dienstbode werd bedacht met een legaat van enkele jaarsalarissen. De erfgenamen lieten Werklust in december 1878 publiek veilen, en kregen, inclusief de opbrengst

van de fabrieksvoorraad, het ongeëvenaarde bedrag van ruim *f* 45.000. Buiten dit bedrag waren er nog contanten en was er voor ruim *f* 12.000 te vorderen van klanten, die helaas niet met name worden genoemd. Aan de debetzijde waren slechts enkele kleine rekeningen te voldoen aan de timmerman en de apotheker. Klaverwijden had als vrijgezel een uiterst bescheiden huishouding. Hij hield verschillende dieren en kweekte vooral ook planten. Bij de inventarisatie van zijn goederen werd een collectie van meer dan tweeduizend geraniums, fuchsia's, cactussen en Franse rozen getaxeerd. Hobby of een kwekerijtje voor de handel?

De fabrieksvoorraad werd in twee rubrieken beschreven, de pannen en aanverwante goederen als tegels enerzijds, de pottenbakkersgoederen anderzijds.[53] De eerste groep vertegenwoordigde een waarde van ongeveer *f* 4.000, de tweede van nog geen *f* 1.000. De dakpannen zijn vertegenwoordigd met de gebruikelijke typen, de blauwe en de rode, al dan niet verglaasd. De vloertegels bestaan uit de bekende blauwe en rode 'bakken'; daarnaast verglaasde bruine, groene en gele plavuizen. Ook de eesttegels zijn nog steeds in het assortiment opgenomen: grote en kleine. Er zijn er ruim 1.500 in voorraad, en ze zijn naar verhouding prijzig: *f* 0,75 per stuk. In het Nederlands Gedistilleerd Museum 'De Gekroonde Brandersketel' te Schiedam is in de opstelling een eesttegel te zien die aan de bovenkant het stempel van de maker draagt: P.J. KLAVERWIJDEN. De tegel is afkomstig uit een van de vele eesten die Schiedam ooit gekend heeft en het is het enige voorwerp dat we hebben kunnen vinden waarvan vaststaat dat het in de periode-Klaverwijden op Werklust is gemaakt.

De rubriek pottenbakkersgoederen geeft inzicht in de specialisatie in bloempotten die op Werklust heeft plaatsgevonden. De inventaris vermeldt een groot aantal Engelse bloempotten, in vijftien soorten en maten. We hebben al eerder toegelicht dat pottenbakkers als maat en rekeneenheid de worp gebruikten. 'Engelse achten' zijn dus kleine bloempotjes waarvan er acht in een worp gaan, 'twaalven' zijn nog kleiner; tweeworpse potten – een uit twee worp – zijn de grootste die in voorraad zijn. Naast de Engelse zijn er zes soorten Hollandse bloempotten, stekpotjes en neutedoppen. Naast de bloempotten zijn er aardbeipotjes (*f* 0,01 per stuk), verglaasde en onverglaasde duikerpijpen, schoorsteenpotten en privaattrechters met en zonder muts.

Eesttegel met helemaal bovenaan
ingestempeld 'P.J. Klaverwijden'.
Nederlands Gedistilleerd Museum
De Gekroonde Brandersketel, Schiedam.

Werklust en De Nijverheid tot 1893

WERKLUST EN JOHANNES VAN COEVERDEN 1879-1891

De koper die eind 1878 via de publieke veiling eigenaar werd van Werklust, kwam uit Amsterdam, heette Johannes van Coeverden Pzn. en was 26 jaar

oud. Naast de fabriek van dakpannen, bloempotten, eesttegels, tegels enzovoort genaamd Werklust kwam hij in het bezit van een herenhuis, stal, koetshuis, een arbeiderswoning, loodsen, nog acht arbeidershuizen, schuren, tuinhuis, koepels, enz. en nog wat wei- en hooiland – aldus de notariële omschrijving. De jonge fabrikant betaalde er *f* 37.550 voor en moest nog voor ruim *f* 8.000 de voorraad gebakken en ongebakken pannen, potten, tegels, eesttegels en andere gefabriceerde voorwerpen, gereedschappen, turf, klei en paardenmest overnemen.[54]

Van Coeverden trouwde in april 1879 in Amsterdam met Sandrina Cornelia van der Weyden, dochter van een commissionair, en het jonge echtpaar vestigde zich op Werklust. Daar werden de komende jaren twee dochters en een zoon geboren. We hebben over het welzijn van de fabriek geen andere gegevens dan de bedragen waarvoor de eigenaar in de 'Hoofdelijke Omslag' werd aangeslagen. Deze schetsen een gunstig beeld, als we tenminste zijn toetreding tot de eerste klasse, de hoogste, als zodanig mogen beoordelen. Ter vergelijking: zijn buurman op De Nijverheid kwam niet verder dan klasse vijf.

Dan vindt er in de barre winter van negentig een tragisch ongeval plaats, dat herinneringen oproept aan de gebeurtenis in 1835, toen de onfortuinlijke Petrus Runckel van De Nijverheid met zijn rijtuig te water raakte. Ditmaal was er sprake van vermissing. Berichten in de Leidse kranten vermelden dat Van Coeverden op 23 december 1890 zijn woning heeft verlaten en sindsdien spoorloos is. Uit het gegeven signalement rijst het beeld van een grote en brede man met donker haar, dito baard en "een bedaard en fatsoenlijk voorkomen". Pas op 5 januari 1891 wordt hij, dood en bevroren, gevonden op een afgelegen gedeelte van het bouwterrein 'Vreewijk' te Zoeterwoude, waar hij opdracht had tot het leveren van buizen. Wat er precies is gebeurd wordt uit de krantenberichten niet duidelijk.[55]

Aldus werd andermaal, veertien dagen na het officiële overlijden, de boedel van Werklust geïnventariseerd. Dat verschaft ons inzicht in de bedrijfsvoering en maakt een vergelijking met zijn voorganger mogelijk. Uit de akte wordt allereerst duidelijk dat Van Coeverden en zijn vrouw buiten gemeenschap van goederen waren gehuwd, zodat alles wat met de fabriek te maken had het privatief eigendom van de overledene was. Aangezien Van Coeverden het bedrijf had gefinancierd met van zijn vader geleend geld – een schuld

Advertentie waarin Van Coeverden zich presenteert als de nieuwe eigenaar van Werklust. *De Nederlandsche Industrieel*, 31 december 1878.

De ondergeteekende heeft de eer belanghebbenden te be-
hten, dat hij door aankoop eigenaar is geworden der fabriek
i* Dakpannen, Eesttegels, Vloertegels enz. *genaamd
Verklust" te HAZERSWOUDE, toebehoord hebbende aan
***n, nu wijlen, Heer* P. J. Klaverwijden.**

Voor de uitvoering van alle orders beveelt hij zich be-
fdelijk aan.

HAZERSWOUDE, 24 Dec. 1878. [4978] **Joh^s van Coeverden Pzn.**

van *f* 44.000 die er in 1891 nog stond – lijkt dit voor de weduwe een gelukkige beslissing te zijn geweest. Weliswaar lagen ook hier voor ruim *f* 8.000 onverkochte fabrieksgoederen gereed en stond er nog voor ruim *f* 13.000 uit aan vorderingen (waarvan een deel van dubieuze soliditeit), de fabriek zou bij de verkoop de aankoopprijs van 1878 bij lange na niet halen.[56]

Evenals het huisraad zijn de fabrieksgoederen nauwkeurig beschreven.[57] Deze zijn ingedeeld in vijf groepen:

pannen	*f* 1.577,01
bakken (vloertegels)	*f* 713,75
verglaasde goederen, waaronder ook verglaasde pannen en tegels	*f* 1.696,92
bloempotten	*f* 1.691,56
buizen, trechters en anders	*f* 1.818,57

Bij de derde groep, de verglaasde goederen, valt op dat er naast de groene, gele, bruine en zwarte plavuizen, nu ook witte wandtegeltjes en schildpadtegeltjes genoteerd staan. Was dit een uitbreiding van het eigen fabrikaat of moeten we deze als handelsvoorraad beschouwen? Waarschijnlijk is het laatste het geval.

Wat de bloempotten betreft zijn er enkele nieuwe soorten, zoals de Aalsmeerse, Goudse en Haagse twaalven, kleine potjes van twaalf in een worp waarvan we hopen de onderlinge verschillen nog eens te weten te komen. In de schuren lagen, alles bij elkaar opgeteld, bijna 174.000 grote en – vooral – kleine bloempotten met een gemiddelde prijs van nog geen cent.

Ook in de laatste rubriek vinden we nieuwe artikelen, zoals Engelse buizen, zaadbakken en nieuwe soorten schoorsteenpotten. De aardbeikoppen en loodwitpotten ontbreken; de eesttegels evenwel werden – bijna honderd

jaar na de eerste experimenten van Adriaan van Diemen – nog steeds geleverd. Bij brouwers raakten eesttegels uit de gratie en werden deze vervangen door gevlochten metalen eestkleden, maar in andere sectoren werden ze nog steeds gebruikt. We hebben de indruk dat ze voor het drogen van cichoreiwortels het langst hebben dienstgedaan. De lijst sluit af met terracotta ornamenten en dito schoorsteenpotten en consoles, en ook hierbij kunnen we de vraag stellen of er sprake was van een eigen product, temeer daar er bij de schulden en lasten een rekening openstond van de firma Hamer te Deventer voor geleverde buizen (waarschijnlijk de Engelse gresbuizen) en voor terracotta voorwerpen in depot.

De inventaris toont een momentopname; de voorraad zal enigszins seizoengebonden zijn, bijvoorbeeld doordat dakpannen vooral 's zomers worden gemaakt. Ook incidentele factoren, zoals een toevallige partij winkeldochters, kunnen de representativiteit storen. Toch willen we twee verschillen signaleren met de inventaris van Klaverwijden, die twaalf jaar daarvoor werd opgemaakt. Opvallend is dat de dakpannen niet meer overheersen; ze vormen een belangrijke productgroep, maar het pottenbakkersgoed – bloempotten, buizen, schoorsteenpotten enzovoort – is nog net iets belangrijker. Voorts zijn de loodwitpotten verdwenen, evenals de aardbeipotjes, hoewel voor dat laatste artikel december waarschijnlijk niet het goede seizoen is. Belangrijker is de verdere differentiatie binnen de bloempotten, en binnen de artikelen voor de bouw: buizen, privaattrechters, tegels en dergelijke; in die sector worden ook producten elders ingekocht, zoals de muurtegeltjes en de terracotta ornamenten.

Niet lang daarna werd Werklust publiek geveild en voor ruim *f* 17.000 aangekocht door Cornelis Filippo, op dat moment timmerman te Leiden.[58] Sandrina van der Weyden ging met haar kinderen naar Amsterdam, waar in april nog een dochtertje werd geboren. Ze is later hertrouwd en in 1927 overleden te Velp.

DE NIJVERHEID TOT 1893

De Nijverheid, als aardewerkfabriek in 1832 gesticht door P.J. Runckel, kende zoals we hebben gezien turbulente beginjaren waarin twee keer het ondernemersconcept werd gewijzigd. De fabricage van suikervormen met Gerhard Wantink werd al heel snel verlaten, waarna men zich beperkte tot

Links broeipotten en vormpotten voor de loodwitfabricage, rechts aardbeipotjes waarin de kwekers aardbeien verkochten.

de productie van het toen gangbare Friese, Bergse en Frankforter huishoudelijke aardewerk en bloempotten. Na het overlijden van Runckel werd onder leiding van zijn weduwe, Geertruida Escher, tussen 1835 en 1841 een veel radicalere verandering tot stand gebracht. Toen het bedrijf in 1841 werd overgedragen aan de Haagse domineeszoon Samuel Geysbeek Molenaar was het getransformeerd tot een pannenbakkerij waar ook aardewerk werd gemaakt, zoals loodwitpotten, bloempotten en aardbeipotten.

Over de bedrijfsvoering onder Geysbeek Molenaar is eigenlijk nauwelijks informatie beschikbaar. Het lijkt erop dat de fabriek zijn vorm heeft gevonden en men er rustig doorwerkte, bijna vijftig jaar lang. Pas in 1889 vertrok Molenaar met zijn vrouw Elisabeth Magdalena de Vijver en dochters naar Arnhem om daar te gaan rentenieren; hij is dan 71 jaar. In zijn zoon Dirk, geboren in 1844, die naar het oosten van het land was vertrokken, had hij kennelijk geen opvolger gevonden. Zo werd het bedrijf, dat wellicht de laatste tien jaar wat achtergebleven was ten opzichte van Werklust, verkocht aan Jacob Hector Aleid Höfelt, zoon van een notaris te Kampen.[59]

De verkoop vond plaats voor slechts *f* 10.000; voor dit bedrag verwierf Höfelt "een herenhuis met verdere getimmerten, tuin en erve en de daarbij gelegen pannen-, tegel- en pottenfabriek met fabrieksgebouw, loodsen, bergplaatsen, verdere getimmerten, gronden, water en boschhakhout, alsmede 10 arbeiderswoningen met getimmerten en erven". Helaas is er bij deze

gelegenheid geen inventaris van de fabrieksgoederen opgemaakt. Er werd bedongen dat Geysbeek Molenaar nog een paar maanden in het huis mocht blijven wonen; de nog ongehuwde Höfelt kreeg er een kamer.

Erg lang mocht de nieuwe fabrikant niet van zijn bezit genieten. Op 28 november 1893 meldde zijn vrouw Cornelia Johanna Bentfort, met wie hij in 1891 was getrouwd, zijn overlijden "na een kortstondige, doch hevige ziekte".[60] In februari 1894 werd de openbare verkoop aangekondigd van "de in volle werking zijnde pannen, potten- en tegelfabriek genaamd De Nijverheid", waarbij opvalt dat de bouw van een nieuw herenhuis heeft plaatsgevonden "met spiegelruiten, gestukeerde zolders en marmeren schoorsteenmantels".[61] Helaas ontbreekt ook hier een inventaris van de gemaakte producten, zodat we de assortimenten van Werklust en De Nijverheid niet met elkaar kunnen vergelijken. Er is alleen een summiere beschrijving van de nalatenschap, waarin een bedrag van ruim *f* 6.000 wordt genoemd voor de fabrieksvoorraad.

De Nijverheid werd aangekocht door een groep fabrikanten uit de regio; een van hen was Cornelis Filippo, eigenaar van Werklust.

DE POTTENBAKKERS VAN WERKLUST EN DE NIJVERHEID 1840-1890

De pottenbakkers die vanaf 1833 naar Hazerswoude kwamen werkten bij De Nijverheid, de nieuw gestichte aardewerkfabriek, en kwamen vooral uit Friesland. Helaas kon De Nijverheid zich ten gevolge van het mislukken van de samenwerking tussen de pottenbakker Gerhard Wantink en de eigenaar, P.J. Runckel, en het verongelukken van laatstgenoemde in 1835, niet voorspoedig ontwikkelen. Voor haar voortbestaan koos de fabriek de meer traditionele weg van dakpannen en tegels met daarnaast aardewerk als aardbeipotjes en bloempotten. Anderzijds ging de nieuwe eigenares van Werklust, Maria van Diemen, in de jaren '30 experimenteren met suikervormen en andere pottenbakkersproducten, hiertoe geïnspireerd door de inbreng van De Nijverheid. Haar vader, Adriaan van Diemen, die in 1804 het aloude pan- en estrikwerk verwierf, had de assortimentsverbreding al eerder ingezet met zijn eesttegels en bloempotten. Zo vinden we na 1840 twee praktisch naast elkaar gelegen bedrijven die allebei zowel dakpannen, vloertegels als aardewerk maken. Tegen het midden van de negentiende eeuw groeiden de beide fabrieken wat hun aanbod betreft naar elkaar toe.

De namen van de pottenbakkers die tussen 1833 en 1890 in Hazerswoude hebben gewerkt zijn verzameld met behulp van de Burgerlijke Stand en de Bevolkingsregisters; de gegevens zijn hier als bijlage toegevoegd. We besteden hier aandacht aan een aantal belangrijke werklieden en aan enkele trends met betrekking tot hun herkomst. De eerste groep pottenbakkers is hiervoor al ter sprake gebracht.

Nadat de eerste lichting meest Friese pottenbakkers was vertrokken, werkten er in Hazerswoude gedurende de gehele onderzochte periode vaklieden die van elders kwamen. Van een invasie, zoals in de beginperiode, was echter geen sprake meer. Zij vervulden een belangrijke functie: vooral in de eerste decennia bezetten zij de leidende posities in de bedrijven en ze leidden een groeiend aantal werkkrachten op die uit de naaste omgeving afkomstig waren. Zo was op Werklust Peter Bossong een belangrijk man, een pottenbakker afkomstig uit Boxmeer die daarnaast in Utrecht aan het Lauwerecht jarenlang ervaring had opgedaan in de pottenbakkerij van Van Blaricum of Martens. In Hazerswoude werkte hij samen met mannen als Jacob van Ree, Teunis Klink en de gebroeders Goudriaan, trouwe steunpilaren van Werklust die ook als pannenbakker konden worden ingezet en in of nabij Hazerswoude waren opgegroeid.

In diezelfde tijd werkte bij De Nijverheid Johannes Angenent, die uit Gennep, een ander belangrijk pottenbakkerscentrum, afkomstig was en net als Bossong via Utrecht naar Hazerswoude was gekomen. Bossong overleed in 1865 in Hazerswoude, Angenent ging omstreeks die tijd terug naar Utrecht en overleed daar enkele jaren later.

In de jaren '40 verbleven gedurende korte tijd respectievelijk op Werklust en De Nijverheid twee pottenbakkers met een Duitse achtergrond: Alewisj Groh en Frans Ignaz Röhrer.

Tussen 1860 en 1865 overleden en vertrokken er nogal wat trouwe werknemers en moesten er nieuwe pottenbakkers worden geworven. Leiden ging daarbij een steeds belangrijker rol spelen, dankzij het feit dat daar weer enkele pottenbakkerijen in werking waren. Er ontstond een wisselwerking tussen Leiden en Hazerswoude; pottenbakkers werken nu eens in de ene, dan weer in de andere plaats, zoals de zonen van de Friese pottenbakker Simon van Reen, de gebroeders Nieuwenhuizen en Nicolaas Blansjaar. In 1870 werd in Delft door Johannes Renaud een nieuwe aardewerkfabriek

gesticht, en vanaf die tijd werd ook deze stad in de route opgenomen. Contacten met Goudse pottenbakkers bleven schaars; rond 1845 werkte Hermanus Vermeulen enige jaren in Hazerswoude, maar hij keerde terug naar Gouda. Pas tegen het eind van de eeuw lijkt het verkeer met Gouda licht toe te nemen.

Na 1870 streefde Werklust onder leiding van Paulus Klaverwijden en later Johannes van Coeverden De Nijverheid voorbij en dat lijkt zich ook te weerspiegelen in de stabiliteit van het personeelsbestand. Wanneer we de verblijfsduur van de pottenbakkers van Werklust met die van De Nijverheid in die periode vergelijken dan ontstaat de indruk dat op Werklust in de jaren '70 enkele zeer goede krachten zijn aangetrokken met de gebroeders Evert Jan en Roeland den Daas en de gebroeders Dirk en Jan Sluijmer. We houden deze mensen met hun jarenlange constante aanwezigheid verantwoordelijk voor de positieve ontwikkeling en uitbreiding van vooral het bloempottenassortiment dat in het laatste kwart van de negentiende eeuw een steeds belangrijker pijler van Werklust werd. De Nijverheid had dit type werkkrachten niet meer; de pottenbakkers zwierven heen en weer tussen Leiden en Hazerswoude.

De gebroeders Evert Jan en Roeland den Daas hadden in Hazerswoude een rijke ervaring opgedaan toen ze in 1899 de bloempottenfabriek van de Fries Douwe Nannes Pot overnamen, die in 1894 in de Haarlemmermeer aan de Ringdijk bij Aalsmeer was gesticht. Het werden succesvolle ondernemers in een bedrijf dat nog steeds bestaat. Minder goed verging het ruim dertig jaar eerder Jurre Simons Postema, die als enige Fries in latere jaren, en wel in 1865, Hazerswoude aandeed. Hij raakte kennelijk zo geïnspireerd door het bedrijf van Klaverwijden dat hij in 1866 – eveneens aan de Ringdijk in de Haarlemmermeer – een eigen bedrijfje begon met bloempotten als hoofdartikel. Helaas moest hij het na een jaar weer verkopen, vermoedelijk omdat hij niet tijdig aan zijn financiële verplichtingen kon voldoen.[62]

We hebben ons beperkt tot die werknemers die als pottenbakkers staan geregistreerd. Sommigen, en dat zijn altijd de uit de omgeving afkomstige en ter plaatse opgeleide arbeiders, werkten ook als pannenbakker. De vertegenwoordigers van deze laatstgenoemde beroepsgroep kwamen bijna altijd uit de buurt, uit plaatsen als Alphen, Leiderdorp, Koudekerk of Zoeterwoude. Ook zij veranderden nogal eens van werkgever.

Werklust en De Nijverheid in één hand

Na de tragische dood van Van Coeverden werd Cornelis Filippo in het voorjaar van 1891 eigenaar van Werklust. Wat moest een Leidse timmerman met een dakpannen- en aardewerkfabriek? De combinatie is niet zo vreemd als ze op het eerste gezicht lijkt. Filippo, geboren in 1864, kwam uit een Leidse familie van baggerlieden, rioolruimers, metselaars en aannemers. Zijn vader, Johannes Willem Filippo, dreef daarnaast een pottenbakkerij in Leiden, die later door een oom, en vervolgens door een neef van Cornelis werd voortgezet. De nieuwe eigenaar van Werklust was dus van huis uit vertrouwd met het metier.

Twee jaar later kwam door het onverwachte overlijden van de jonge fabrikant Höfelt De Nijverheid aan de markt. Tijdens de publieke veiling werd het hoogste bod uitgebracht door een consortium van pannenbakkers uit de omgeving: Jacob Willem Clant en Pieter Jan Oosthoek uit Alphen, Hermanus Hendrikus Kloot, Mattheus Kloot en Petrus Adrianus Wernink uit Oudshoorn, David van Oordt uit Leiden en ten slotte Cornelis Filippo uit Hazerswoude. Wat hen ertoe bracht zich met elkaar over deze concurrent te ontfermen is onduidelijk; verhinderen dat een buitenstaander zich hier zou vestigen? Lang heeft deze collectieve exploitatie niet geduurd, want een jaar later verkochten de zes collega's hun aandeel aan Cornelis Filippo, en zo kwamen beide fabrieken in één hand.

Cornelis Filippo bracht dynamiek in zijn bedrijf. Een jaar na aankoop van Werklust werd er een stoommachine geplaatst, die de kleimolen en waarschijnlijk ook persen aandreef. Dakpanfabrikanten uit de omgeving hadden die stap deels al eerder gezet; Van Coeverden en Höfelt waren er niet aan toegekomen en Geysbeek Molenaar zal geen ambities in die richting hebben gekoesterd. Er vonden de nodige bouwactiviteiten plaats, die in het archief van de gemeente Hazerswoude helaas maar ten dele zijn terug te vinden. Zo werden de door Maria van Diemen in 1840 gebouwde arbeiderswoningen gesloopt en in 1917 vervangen door een nieuw rijtje, dat er nog steeds staat.

De tweesporigheid in het assortiment bleef: dakpannen en aardewerk. Veel bloempotten en aanverwante artikelen ten behoeve van de tuinbouw zoals aardbeipotjes en zaaibakken, bouwkeramiek als buizen en schoorsteen-

Aankondiging van de verkoop van De Nijverheid na het overlijden van J.H.A. Höfelt. *De Rijnbode*, 25 februari 1894.

Openbare Vrijwillige Verkooping

(tengevolge van overlijden)

in het Notarishuis aan „den Burg" te

LEIDEN,

bij opbod op Vrijdag 9. Maart 1894,
bij afslag op Vrijdag 16 Maart 1894,

telkens des voormiddags te 11 uren,

ten overstaan van W. F. KAISER, Notaris te Leiden, van:

Do in volle werking zijnde

PANNEN-, POTTEN en TEGELFABRIEK,

genaamd

„DE NIJVERHEID",

onder de gemeente

HAZERSWOUDE,

op ¾ uur afstand van *Leiden*, bestaande in: Fabriksgebouw, Loodsen, Bergplaatsen, Koetshuis en Paardenstal, verdere Getimmerten, **MOESGROND**, Water en Boschbakhout, benevens

10 ARBEIDERSWONINGEN

met Getimmerten en Erve, alsmede een eerst onlangs nieuw gebouwd, modern ingericht 1153

HEERENHUIS

met spiegelruiten, gestukeerde zolders en marmeren schoorsteenmantels, bevattende beneden: vestibule en gang met wit marmer bevloerd, voorkamer met serre, nog eene voorkamer, achterkamer en keuken, en boven: 2 groote voorkamers, kleine voorkamer met balcon, 2 achterkamers en zolder met afgeschoten dienstbodenkamer, alles te samen groot

1 Hectare, 1 Are, 53 Centiaren.

Te veilen in 4 perceelen, als: 1 de fabriek, 2 het woonhuis, 3 een perceel moesgrond, 4 de arbeiderswoningen.

Dagelijks te bezichtigen van 12 tot 3 uren, met uitzondering van Vrijdag en Zaterdag, en te aanvaarden bij de betaling op 15 April 1894.

Meerdere inlichtingen zijn te verkrijgen ten kantore van voornoemden Notaris KAISER, Breestraat No. 157 te *Leiden*.

Twee beddingtegels uit de tijd van C. Philippo.

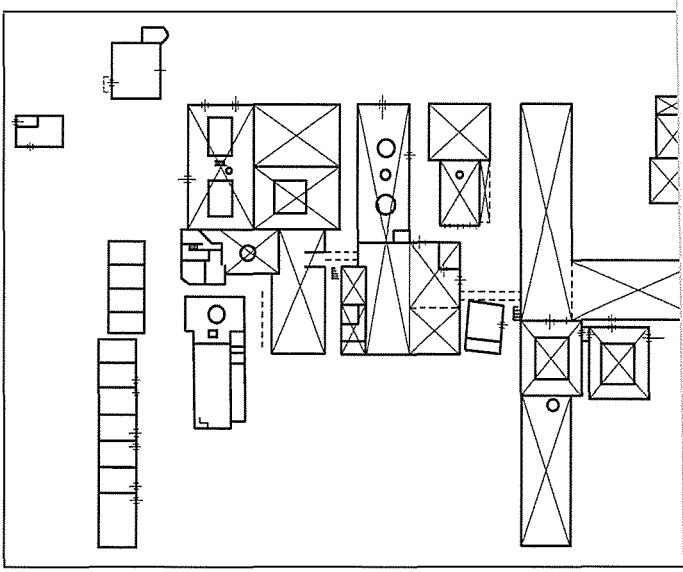

potten, en mogelijk een bescheiden segment huishoudelijk aardewerk. Bloempotten en buizen werden in toenemende mate door middel van persen in plaats van op de draaischijf vervaardigd; voor een deel van de productie, vooral de kleine stekpotjes en de grootste bloempotten, bleef men aangewezen op geschoolde pottenbakkers. We kunnen slechts enkele voorwerpen tonen die in de periode-Filippo zijn gemaakt. Twee beddingtegels, met de tekst "C. Filippo" respectievelijk "C. Filippo en Zn. Hazerswoude", dateren uit de periode 1891-1917. Beddingtegels zijn vlakke, rechthoekige, geperste tegels die in kassen op ijzeren roeden werden gelegd en zo een vloertje vormden waarop teelaarde werd gestort, zodat een verhoogd kweekbed ontstond waaronder de verwarmingsbuizen liepen. De dakpan met aan de onderzijde het wapen van Hazerswoude dateert misschien uit deze periode, maar zou ook later gemaakt kunnen zijn.

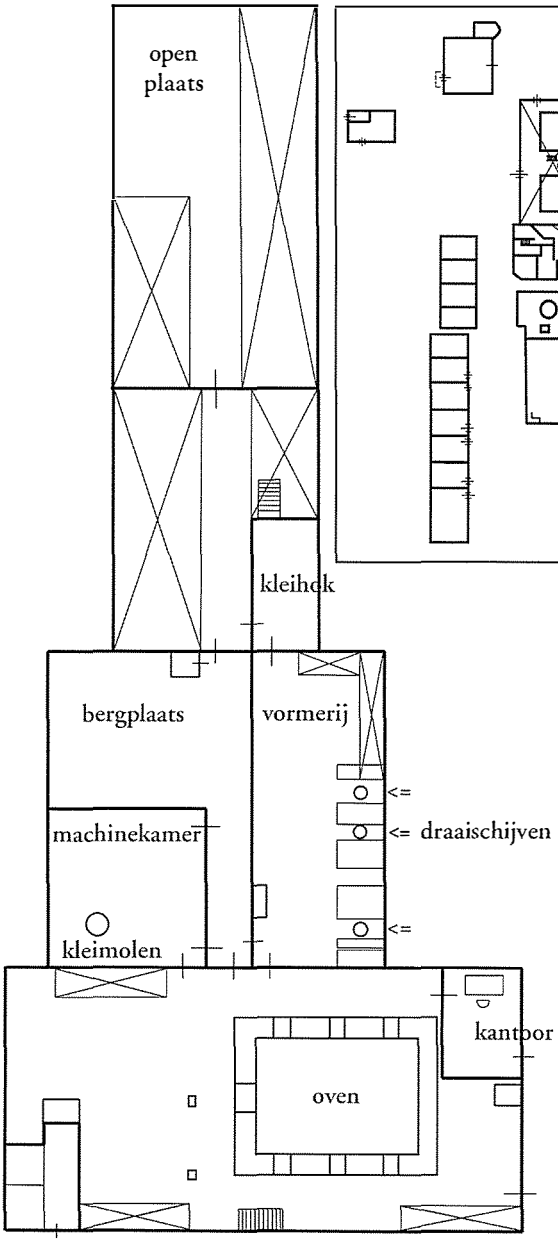
Cornelis Filippo en zijn vrouw Cornelia van Wijngaarden hadden drie zonen die werden voorbereid op een functie in het bedrijf: Johannes Willem (1889), Arnoldus Teunis (1894) en Cornelis Arnold Ebbo Dirk (1898). De twee laatstgenoemden verbleven enige tijd in Haarlemmermeer, naar we aannemen om ervaring op te doen in de bloempottenfabriek van de gebroeders Den Daas – ex-werknemers van Werklust – die in 1899 voor zichzelf waren begonnen. Johannes en ook Cornelis jr. werkten een tijdlang in een pannenbakkerij in Echt (Limburg) die deel uitmaakte van het bedrijf en die als 'bijkantoor' werd omschreven.[63]

In 1917, enige maanden voor zijn dood, droeg Cornelis Filippo zijn bedrijf over aan de volgende generatie, waarbij ook de juridische structuur werd gewijzigd. Zo ontstond de 'N.V. Electrische Kleiwarenfabriek Werklust en Nijverheid v/h C. Filippo', waarvan Johannes, 28 jaar, directeur werd en Cornelis jr., 19 jaar en op dat moment wonend te Echt, procuratiehouder. Hun moeder, Cornelia van Wijngaarden, werd een van de vijf commissarissen. Van dat vijftal maakten ook Pieter Boot sr. en Pieter Boot jr. deel uit; de laatste was tevens plaatsvervangend directeur.

Over de periode kort daarna hebben we een betrouwbare indruk van het assortiment doordat het bedrijf tweemaal deelnam aan de Utrechtse Jaarbeurs.[64] In 1919 exposeerde men "imitatie Keulse potten, boterpotten, industriepotten enz.". Ten gevolge van de stagnerende import van steengoed uit België en Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog ging men zich kennelijk

Plattegrond van Nieuw Werklust, naar een bouwaanvraag van mei 1965. Streekarchief Rijnlands Midden, Alphen a/d Rijn.

Plattegrond van De Nijverheid, naar een aanvraag hinderwet-vergunning van juli 1920. Streekarchief Rijnlands Midden, Alphen a/d Rijn.

De Potterij, een van de bedrijfsgebouwen van Werklust. Er staat een overslaande vlamoven, geschikt voor bloempotten en ander aardewerk.

toeleggen op de fabricage van Keulse potten of iets wat daarop leek. Ook andere keramiekproducenten probeerden van deze schaarste te profiteren, door steengoed te maken of na te maken: de aardewerk- en buizenfabriek Verkouteren te Bergen op Zoom, Goedewaagen te Gouda, Regout te Maastricht en anderen. Huishoudelijk aardewerk, lange tijd een marginaal product, kreeg weer een prominentere positie toen de vraag ernaar toenam. In 1920 werd voor de tweede en laatste maal deelgenomen aan de Jaarbeurs, nu met een breder assortiment: dakpannen, schoorsteenpotten, terracotta holplaten en kannenbuizen, land-draineerbuizen, bloempotten voor kwekers, inmaak- en boterpotten, vuurvast aardewerk. Doelgroepen waren dus de bouw, land- en tuinbouw en huishoudens. Gemerkte of anderszins herkenbare producten uit deze periode hebben we tot dusver niet kunnen vinden.

In de tweede helft van 1924 woedde een korte machtsstrijd in het bedrijf. Directeur Johannes Willem Filippo meldde Dirk Koning – zoon van een in 1922 benoemde commissaris – aan als procuratiehouder. Kennelijk liep

de samenwerking niet goed, want twee maanden later werd Koning door Filippo ontslagen. Tien dagen daarna werd Filippo door zijn onderdirecteur Pieter Boot jr. met steun van diens medecommissarissen geschorst en Koning in zijn functie hersteld.

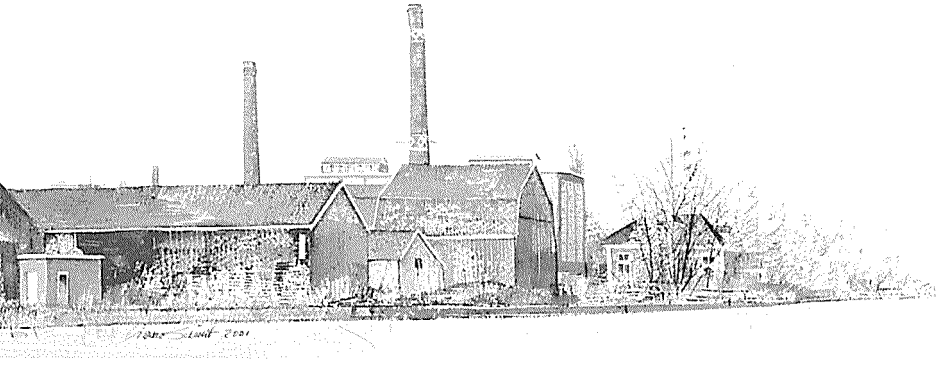
De Filippo's werden aan de kant geschoven; het bedrijf werd ingrijpend gereorganiseerd en gesplitst. Eind 1925 ontstond de N.V. Nieuw Werklust met Jan Blotkamp als directeur. De Filippo's kregen – vermoedelijk op grond van hun aandelenbezit in de vorige N.V. – nu De Nijverheid toegewezen, en in 1926 werd de N.V. Kleiwarenfabriek Nijverheid opgericht met Arnoldus Teunis Filippo als directeur. In de crisistijd, in 1931, ging De Nijverheid failliet; de bedrijfsgebouwen en de bijbehorende woningen zijn verdwenen.

Nieuw Werklust overleefde de economische malaise wel. Vanaf 1926 waren er leden van de familie Blanken als commissaris aan het bedrijf verbonden en vanaf 1934 maakte Dirk Blanken deel uit van de directie, eerst als adjunct onder Blotkamp, vanaf 1941 als directeur en eigenaar van de meeste aandelen.

De laatste fase – en de kansen op een vervolg

Onder de leiding van Dirk Blanken en later die van zijn zoons werd Nieuw Werklust als dakpannen- en bloempottenfabriek voortgezet. Vernieuwend was het bedrijf niet meer. Wanneer gekozen moest worden voor een bedrijfsstrategie, en collega's de weg opgingen van fusies, schaalvergroting en verdere mechanisering, sloeg de familie Blanken een andere richting in. Er vonden nog slechts bescheiden aanpassingen van het productieproces plaats, terwijl er de laatste decennia nauwelijks nog werd geïnvesteerd. De pannen en bloempotten vonden via de traditionele kanalen hun weg naar de markt, totdat omstreeks de laatste eeuwwisseling de productie geheel tot stilstand kwam. Het is de conserverende werking van deze bedrijfsstrategie geweest die ervoor heeft gezorgd dat er nu aan de Rijndijk een uniek complex staat, in talloze kleine stappen gebouwd en verbouwd in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Het is een van de laatste tastbare herinneringen aan een voor de Rijnstreek zo belangrijke bedrijfstak.

Nieuw Werklust vanaf de Rijnzijde.
Aquarel door Ciano Siewert, 2001.

Nu Nieuw Werklust de status van rijksmonument heeft verworven, krijgt het hopelijk een functie die of door de uitoefening van een bedrijf, of door voorlichtende of museale activiteiten – en liefst door beide – naar de keramiek blijft verwijzen. Provincie, gemeenten en Kamer van Koophandel hebben het als project ingebracht in het Convenant Oude-Rijnzone. Behoud van het complex is echter nog allerminst zeker; dat is pas het geval wanneer er een gegadigde is gevonden voor exploitatie op lange termijn.

De keramische geschiedenis van de Rijnstreek is aanzienlijk rijker dan het fragment dat hier is belicht, en nog slechts ten dele ontgonnen. We hebben ons beperkt tot de aardewerkproductie van Werklust en De Nijverheid in de negentiende eeuw, omdat deze bedrijven zich daarmee sterk onderscheidden, zowel van de 'gewone' pannenbakkerijen in de regio als van de aardewerkfabrieken.

Er is alle reden om de Rijnstreek nader in kaart te brengen. Voor wat de steenbakkerijen betreft zijn er publicaties van Johanna Hollestelle en Jansen, maar die blijven betrekkelijk globaal; over de panbakkerijen is nog minder bekend.[65]

Van de pottenbakkerijen en grofaardewerkfabrieken hebben wij zelf onlangs die van Oudshoorn belicht, maar er is meer. Nadat in de achttiende eeuw alle pottenbakkerijen in Leiden en omgeving – behalve die van Oudshoorn – waren verdwenen, kwamen er in de negentiende eeuw nieuwe initiatieven, deels van ervaren vaklieden van elders, met name uit Friesland, deels van lokale ondernemers van buiten de aardewerksector. Ze vestigden zich in Zoeterwoude, Leiderdorp en Leiden, en sommigen bleven tot ver in de twintigste eeuw actief.

Groter en belangrijker is de bijdrage die de Rijnstreek in de twintigste eeuw leverde aan de ontwikkeling van de fijnaardewerkindustrie, waarbij het hele scala van kleinschalig vervaardigd, met de hand gedraaid kunstaardewerk tot aan de gemechaniseerde productie van gebruiksaardewerk voorkomt. Over Amphora in Oegstgeest, Brouwer, Zaalberg en Gerrit den Blanken in Leiderdorp en Ravelli in Valkenburg is het nodige gepubliceerd; Katwijk in Katwijk, Rijnland in Alphen, Vermeulen in Zoeterwoude en tal van anderen kregen tot dusver weinig of geen aandacht.

Zelfs in Hazerswoude-Rijndijk hebben in de twintigste eeuw op een steenworp afstand van Nieuw Werklust nog twee aardewerkfabrieken gestaan, waarover nauwelijks iets bekend is.[66] De belangrijkste was de N.V. Aardewerkfabriek Holland, opgericht in 1913, met Johannes A.M. van Well uit Leiden als directeur. In 1919 stond men, net als buurman Filippo, met Keuls aardewerk op de Utrechtse Jaarbeurs, later met vuurvast gebruiksaardewerk, koffie- en theepotten en vazen. In 1923 werd 'Holland' omgedoopt in 'Pyraunon', in 1929 in 'Hollandia'. Het bedrijf heeft tot 1962 bestaan.

Tussen 'Holland' en 'Nieuw Werklust' werd in 1937 door Pieter Jacobus Luiting de Kunstaardewerkfabriek 'Cedo Nulli' gevestigd. Eind 1938 volgde de verplaatsing naar Leiderdorp, waar het bedrijf tot 1951 heeft gewerkt.

Terugblik

De dakpannen- en bloempottenfabriek Nieuw Werklust, anno 2003 nog steeds gesitueerd aan de Oude Rijn te Hazerswoude, heeft een lange en rijke voorgeschiedenis die teruggaat tot in de zeventiende eeuw, toen op die plek een zogenoemde pan- en estrikbakkerij werd opgericht, zoals er vele zijn geweest in de Rijnstreek. In 1804, in een periode van economische malaise,

Nieuw Werklust anno 2003.

werd de pannenbakkerij het eigendom van Adrianus van Diemen. Deze fabrikant streefde assortimentsverbreding na en vond deze in het ontwikkelen van eesttegels en andere keramische elementen, benodigd voor droogvloeren van mouterijen en meekrapstoven. In Hazerswoude trachtte hij het in 1795, in zijn Katwijkse periode, verkregen octrooi te verlengen en uit te bouwen. Tweemaal, in 1809 en 1820 bracht hij zijn producten onder de aandacht via nationale nijverheidstentoonstellingen. Hoewel zijn hardnekkige pogingen om een monopoliepositie ten aanzien van de vervaardiging van en de handel in eesttegels te verkrijgen mislukten, overleefde het bedrijf de moeilijke eerste decennia van de negentiende eeuw – zij het met schulden bezwaard.

Na het overlijden van Adriaan van Diemen werd het bedrijf voortgezet door zijn dochter Maria. Haar broer en zus verwierpen in 1834 de ouderlijke erfenis, waarna Maria de handen vrij had om nieuwe wegen in te slaan. In die tijd kreeg de fabriek ook een naam: Werklust.

Intussen was in 1832 even ten oosten van de pannenbakkerij door Petrus Jacobus Runckel De Nijverheid opgericht, een moderne aardewerkfabriek met tien arbeiderswoningen, met als aanvankelijk doel de fabricage van vormen en potten bestemd voor suikerraffinaderijen. Hiervan kwam weinig terecht; eerst ten gevolge van het teloor gaan van de vennootschap met de pottenbakker Gerhard Wantink, die een en ander moest realiseren, vervolgens door het verongelukken van de fabrikant in 1835. Ondanks deze negatieve factoren betekende de komst van De Nijverheid de introductie in Hazerswoude van een nieuw keramisch werkterrein. Pottenbakkers uit Friesland, Bergen op Zoom, Utrecht en in mindere mate Gouda deden hun intrede; ze maakten er Fries, Bergs en Frankforter aardewerk en bloempotten. Terwijl Geertruida Escher, weduwe Runckel, na het overlijden van haar echtgenoot het roer omgooide en ging investeren in de traditionele dakpannen en vloertegels, ontstond in de oude dakpannen- en eesttegelbakkerij van Maria van Diemen nu juist groot enthousiasme voor vernieuwing in de richting van het aardewerk. Aldus stonden er tussen 1835 en 1840 in Hazerswoude twee vrouwen aan de leiding die beiden een overlevingsstrategie zochten en door elkaars bedrijf werden geïnspireerd. Waar leidde dit toe? Toen De Nijverheid in 1841 van eigenaar wisselde, lag het accent daar op de dakpannen en vloertegels, en dat zou zo blijven. Op Werklust was inmiddels Gerhard Wantink, de ex-vennoot van Runckel binnengehaald, en hoewel die in 1838 al weer vertrok, is toen de basis gelegd voor een bedrijfsvoering waarbij pottenbakkersproducten een grotere rol gingen spelen. In 1840-1841 werd in de persoon van Paulus J. Klaverwijden, de 23-jarige zoon van de Zoeterwoudse notaris, de benodigde financiële en organisatorische hulp gevonden om de plannen ten uitvoer te brengen. Met deze jongeman werd een succesvolle vennootschap gesloten, die het bedrijf in goede banen leidde en voor continuïteit zorgde. Aanvankelijk experimenteerden 'Van Diemen en Klaverwijden' met de suikervormen, die het product van De Nijverheid hadden moeten worden. Ze vroegen – en kregen – zelfs in 1841 een octrooi voor een vernieuwd fabricageproces. Het succes moet matig zijn geweest; voor andere producten, zoals buizen, schoorsteenpotten en duikerpijpen en in toenemende mate bloempotten, was een betere markt.

Maria van Diemen trad in 1856 – ze was toen 74 jaar – uit de vennootschap en Klaverwijden werd enige eigenaar van Werklust, dat hij

in 1878, toen hij ziek werd en overleed, als een florissante en schuldenvrije onderneming achterliet. Ook zijn opvolger, Johannes van Coeverden uit Amsterdam, die het bloempottenassortiment nog verder uitbouwde, liet een solide bedrijf na toen hij in de barre winter van 1890-1891 op tragische wijze om het leven kwam.

De Nijverheid intussen, die bijna vijftig jaar onder leiding van Samuel Geysbeek Molenaar had gestaan en dakpannen, vloertegels en daarnaast aardewerk had gefabriceerd, bleef de laatste jaren wat achter bij Werklust. In 1889 kwam er uit Kampen een nieuwe, jonge eigenaar, Jacob H.A. Höfelt, die helaas niet de tijd kreeg om de fabriek te vernieuwen. Hij overleed plotseling in 1893.

Deze twee onvoorziene sterfgevallen, vlak na elkaar, van jeugdige fabrikanten, hebben er mede toe geleid dat Werklust en De Nijverheid in handen van één eigenaar zijn gekomen: de timmerman-aannemer Cornelis Filippo, wiens familie in Leiden onder meer een pottenbakkerij dreef, waardoor hij niet onbekend was met de branche.

Filippo en zijn drie zonen zetten het bedrijf in gemoderniseerde vorm voort, waarbij de variatie in producten, die vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw succesvol was, bleef gehandhaafd. Na allerlei verwikkelingen werden de twee bedrijven weer gesplitst. De Filippo's kwamen op een zijspoor en kregen De Nijverheid toegewezen, dat na enige jaren failliet ging. Werklust ging vanaf 1926 verder als Nieuw Werklust en kwam in bezit van de familie Blanken. Hun uiterst behoudende investeringsbeleid heeft ertoe geleid dat het huidige fabriekscomplex een uniek beeld geeft van de pannen- en pottenfabricage in de Rijnstreek in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Nu het op de monumentenlijst is geplaatst, biedt dat de mogelijkheid er productie- en museale activiteiten onder te brengen die recht doen aan de rijke en deels nog onontgonnen keramische geschiedenis van de Rijnstreek.

Bijlage.
De pottenbakkers en fabrikanten van Werklust en De Nijverheid.

De namen van de pottenbakkers die in Hazerswoude gewerkt hebben tussen 1833 en ca. 1890 zijn verzameld met behulp van de Burgerlijke Stand (vóór 1846), de Volkstelling van 1846 en de Bevolkingsregisters 1850-1890 van de gemeente Hazerswoude. Daarnaast zijn gegevens verkregen uit andere woonplaatsen. De fabrikanten zijn gevolgd vanaf 1804 tot aan het begin van de twintigste eeuw.

Zoveel mogelijk is aangegeven voor welk bedrijf men gewerkt heeft. Die toedeling vond plaats op basis van adresgegevens – verbleef men in een bedrijfswoning van de ene of de andere fabriek; ontbraken die, dan werd nagegaan of er via getuigen bij geboorte en huwelijk of aangeven bij overlijden, waarvoor als regel vrienden of naaste buren werden uitgenodigd, verbindingen waren met mensen waarvan wel bekend was waar ze woonden of werkten.

Angenent, Johannes
geb. Gennep, 1810; overl. Utrecht 1870
geh. m. Cornelia de Kruijff
tussen 1846 en 1850 van Utrecht naar Hazerswoude
1864 van Hazerswoude naar Utrecht
waarschijnlijk meesterknecht bij De Nijverheid

Blansjaar, Nicolaas
geb. Leiden, 1831; overl. Leiden 1881
geh. 1859 m. Judith Catharina Luxemburg
geh. m. 1875 Jacoba Paulus
1865-1873 werkzaam bij Werklust; daarvoor en daarna in Leiden

Bossong, Petrus (ook: Bosson, Bossing, Bossung)
geb. Boxmeer 1803; overl. Hazerswoude 1865
geh. Utrecht 1836 m. Christina van Amersfoort
vóór 1839 van Utrecht naar Hazerswoude; tot aan zijn dood werkzaam bij Werklust, waarschijnlijk als meesterknecht

Boting, Cornelis
geb. Alphen, 1856; pottenbakker, waarschijnlijk ook panbakker; kleinzoon van Hendrikus sr.
geh. 1887 te Hazerswoude m. Adriana van der Peet

ca. 1875-1891 werkzaam bij De Nijverheid; daarna naar Leiderdorp

Boting, Hendrik jr.
geb. Alphen, 1860
1891 van Hazerswoude naar Leiderdorp

Boting, Hendrikus sr.
geb. Alphen 1805; pottenbakker, later panbakker
geh. m. Johanna Hartman
1841-na 1861 werkzaam bij De Nijverheid
Er hebben in de 19e eeuw tal van leden van de famillie Boting in Hazerswoude gewerkt, de meeste als panbakker. Hier zijn alleen degenen opgenomen die (ook) als pottenbakker werkzaam waren

Coeverden, Johannes Pzn. van
geb. Amsterdam 1852; overl. Zoeterwoude 1891
geh. in 1879 m. Sandrina Cornelia van der Weijden
1878-1891 fabrikant en eigenaar van Werklust

Daas, Evert Jan den
geb. Maarssen 1851; overl. Haarlemmermeer 1921
geh. m. Anna van Gelderen
1876 uit Zoeterwoude naar Hazerswoude
1899 uit Hazerswoude naar Haarlemmermeer; pottendraaier bij Werklust

Daas, Roeland den
geb. Leiderdorp 1856
1877 uit Zoeterwoude naar Hazerswoude
1899 uit Hazerswoude naar Haarlemmermeer; pottendraaier bij Werklust

Diemen, Adrianus van sr.
geb. Alphen a/d Rijn 1754; overl. Hazerswoude 1824
geh. m. Jannetje van Ginhoven, geb. Rijnsburg; overl. Hazerswoude 1826
plm. 1778-1799 fabrikant van pannen, estriken en eesttegels te Katwijk a/d Rijn
1799-1804 grutter te Noordwijk binnen
1804-1824 fabrikant van pannen, estriken, eesttegels, bloempotten etc. te Hazerswoude

Diemen, Adrianus van jr.
geb. Moordrecht 1808; kleinzoon van de fabrikant Adrianus sr.
geh. Leiden 1840 m. Hermina Francina Duchatel
1840-ca. 1841 werkzaam bij Werklust

Diemen, Maria van
geb. Katwijk a/d Rijn 1782; overl. Veur 1860, dochter van Adrianus sr.
1824-1834 leidt namens de erven het bedrijf van haar vader
1834-1840 eigenares van Werklust en fabrikante
1840-1856 vennootschap met medeeigenaar Paulus J. Klaverwijden

Draaisma, Gerrit Alberts
geb. Franeker 1796; overl. Leeuwarden 1853
geh. Leeuwarden 1825 m. Neeltje Krot
1838-ca. 1844 werkzaam bij De Nijverheid

Filippo, Arnoldus Teunis
geb. Hazerswoude 1894
geh. m. Johanna Dorrepaal
1917-1926 werkzaam bij Werklust en De Nijverheid

1926-1931 directeur van De Nijverheid

Filippo, Cornelis
geb. Leiden 1864; overl. Hazerswoude 1917
geh. m. Cornelia van Wijngaarden
1891-1917 fabrikant en eigenaar van Werklust
1893-1917 fabrikant en mede-eigenaar, vanaf 1894 eigenaar van De Nijverheid

Filippo, Cornelis Arnold Ebbo Dirk
geb. Hazerswoude 1898
geh. m. G.Woudstra
1917-1924 procuratiehouder en mede-eigenaar van Werklust en De Nijverheid

Filippo, Johannes Willem
geb. Leiden 1889; overl.1938
geh. m. Maria de Graaf
1917-1924 directeur en mede-eigenaar van Werklust en De Nijverheid

Geuker, Johannes (ook Goeke)
geb. Oudshoorn 1818
geh. m. Petronella Binnendijk
1843 uit Alphen naar Hazerswoude; tussen 1846 en 1850 vertrokken; werkte bij De Nijverheid

Geerling, Johannes Stephanus
geb. Doesburg 1855; overl. Den Haag 1932
geh. Delft 1878 m. Bartha van Brakel
1883 uit Zoeterwoude naar Hazerswoude; 1884 naar Delft, aldaar werkzaam bij J. Renaud tot na 1915

Geijsbeek Molenaar, Samuel
geb. Doetinchem 1818; overl. Velp 1898
geh. m. Elisabeth Magdalena de Vijver
1841-1889 fabrikant en eigenaar van De Nijverheid

Goudriaan, Jacobus
geb. Woubrugge 1821; overl. Hazerswoude 1865; pottenbakker en panbakker
geh. Hazerswoude 1848 m. Adriana van Rhee
geh. Hazerswoude 1858 m. Cornelia Hoogerbrugge
vóór 1844 naar Hazerswoude; tot zijn dood in 1865 werkzaam bij Werklust

Goudriaan, Tijmen
geb. Woubrugge 1825
vóór 1844 naar Hazerswoude; 1867 vertrokken naar Alphen; werkzaam bij Werklust

Groh, Alewisj (ook Louis Groo)
geb. Koblenz 1804 (ook Arnhem 1805); overl. Gouda 1868
geh. m. Catharina Gerhards, pottenkoopvrouw
1845 uit Doesburg naar Hazerswoude; na 1846 vertrokken naar Utrecht; werkte bij De Nijverheid

Groot, Hendrik Jans de
geb. Workum ca. 1792; suikervormbakkersknecht; overl. Bolsward 1852
geh. Bolsward 1822 m. Annaatje Taekes Taeklema
ca. 1833-ca. 1840 in Hazerswoude, eerst bij De Nijverheid, later bij Werklust

Hakmes, Jan Pieter
geb. Gouda ca. 1788; overl. Alkmaar 1847
geh. Gouda 1817 m. Geertrui Romijn
1835 werkzaam bij De Nijverheid; taxa-

teur van de fabrieksgoederen van Runckel

Halm, Klaas van
geb. Leiderdorp 1836, overl. Hazerswoude 1912; eenmaal pottenbakker, meestal panbakker
geh. m. Petronella Bouwmeester
vóór 1887 naar Hazerswoude; werkzaam bij De Nijverheid

Halma, Heere Jacobs
geb. Workum 1802
geh. Workum 1829 m. Tjitske Lenses Fortuin
ca. 1836-ca. 1838 werkzaam bij De Nijverheid

Höfelt, Jacob Hector Aleid
geb. Kuinre 1858; overl. Hazerswoude 1893
geh. m. Cornelia Johanna Bentfort
1889-1893 fabrikant en eigenaar van De Nijverheid

Jansen, Hendrikus Lambertus
geb. Arnhem ca. 1793; overl. Utrecht 1854
geh. Arnhem 1815 m. Johanna de Geest
ca. 1833 naar Hazerswoude; vóór 1840 naar Utrecht; werkte bij De Nijverheid

Kalmeijer, Arnoldus
geb. Oudshoorn 1810; overl. Leiden 1871; was de laatste pottenbakker van Oudshoorn
geh. m. Margaretha van Eijk
1849 van Oudshoorn naar Hazerswoude; 1854 naar Leiden

Kiene, Andries
geb. Delft ca. 1773; overl. Hazerswoude 1840; pottenbakker en panbakker
geh. Delft 1799 m. Petronella Elisabeth Mirande
1804-1806 pijpenmaker te Delft; 1824 in Hazerswoude als panbakker; 1826 pottenbakker; geeft het overlijden van mevr. Van Diemen aan; hij is de oudste pottenbakker van Werklust die we hebben gevonden

Klaverwijden, Paulus Jacobus
geb. Zoeterwoude 1817; overl. Hazerswoude 1878
1840-1856 samen met Maria van Diemen fabrikant en eigenaar van Werklust
1856-1878 fabrikant en eigenaar van Werklust

Klink, Teunis
geb. Hazerswoude 1812; overl. Hazerswoude 1863; meestal pottenbakker, soms panbakker
geh. Hazerswoude 1839 m. Hendrina Vergeer
tot zijn dood in 1863 werkzaam bij Werklust

Kort, Jacobus de
geb. Hazerswoude 1862
geh. ca. 1887 m. Neeltje Bosman
1893 vertrokken naar Jutphaas; tot die tijd werkzaam bij De Nijverheid

Muys, Willem Arnoldus
geb. Schoondijke 1863; overl. Hazerswoude 1892
geh. Delft 1882 m. Johanna Margareta Elfferich
werkzaam in Delft en Haarlem; kort werkzaam in Hazerswoude

Nieuwenhuizen, Izaak
geb. Leiden 1848
geh. Leiden 1873 m. Maria Franken
1867 uit Leiden naar Hazerswoude; terug naar Leiden; Hazerswoude; 1871 naar Leiden
werkte bij De Nijverheid

Nieuwenhuizen, Pieter
geb. Leiden 1842; overl. Leiden 1916; pottenbakker en panbakker
geh. Leiden 1842 m. Johanna van Went
geh. m. Jannetje Wagemans
1867 uit Leiden naar Hazerswoude; 1874 naar Leiden; daartussen ca. 3x heen en weer naar Leiden; werkte bij De Nijverheid

Nieuwkerk, Elizeus van
geb. Hazerswoude 1827
1846 pottenbakker bij Werklust; voor 1850 naar Leiden als schipper

Noest, Mozes
geb. waarschijnlijk Leiden, ca. 1810
1836 pottenbakker, waarschijnlijk bij De Nijverheid

Noordhuizen, Gerrit
geb. Bergen op Zoom 1801; overl. Bergen op Zoom 1870; broer van Huibrecht
geh. Bergen op Zoom 1827 m. Geertruida van der Kuil
1833 uit Bergen op Zoom naar Hazerswoude; 1835 terug naar Bergen op Zoom; werkte bij De Nijverheid

Noordhuizen, Huibrecht
geb. Bergen op Zoom 1795; overl. Bergen op Zoom 1876
geh. Steenbergen 1813 m. Cornelia Cornelisse
geh. Bergen op Zoom 1827 m. Johanna van de Linde
1833 uit Bergen op Zoom naar Hazerswoude; 1835 terug naar Bergen op Zoom; werkte bij De Nijverheid

Postema, Jurre Simons
geb. Workum 1836; overl. Amsterdam 1911 als godsdienstonderwijzer
geh. Bolsward 1863 m. Gesina Cornelia Jurritsma
mei 1865 uit Bolsward naar Hazerswoude; november 1865 naar Haarlemmermeer, waar hij een eigen bedrijf startte, dat tot 1867 bestond

Prins, Bernardus
geb. Hazerswoude 1820
geh. Hazerswoude 1850 m. Leentje Bunnik
van voor 1846 tot na 1850 werkzaam bij De Nijverheid

Ree, Jacob van
geb. waarsch. Alphen, 1799; pottenbakker en panbakker
geh. m. Johanna Smits
geh. m. Niesje Boon
1829 van Alphen naar Hazerswoude; 1867 naar Alphen; belangrijk personeelslid bij Werklust

Reen, Douwe/Dominicus van
geb. Bolsward 1821, overl. Leiden 1906
geh. Leiden 1849 Johanna Wilhelmina Heijkoop
geh. Leiden 1858 Elisabeth de Vos
woont afwisselend als pottenbakker, panbakker en schippersknecht in

Hazerswoude, Leiden, Zoeterwoude en Oegstgeest; van 1862 tot 1879 bij De Nijverheid; ca. 1883 eveneens

Reen, Jan van
geb. Bolsward 1823, overl. Leiden 1883; pottenbakker, soms panbakker
geh. Leiden 1847 m. Jansje van der Baan
woont afwisselend in Leiden en Hazerswoude; werke bij De Nijverheid

Reen, Johannes van
geb. Bolsward 1819, overl. Leiden 1840
woonde in Hazerswoude, werkte bij De Nijverheid

Reen, Johannes van
geb. Leiden 1859; zoon van Douwe/ Dominicus
geh. Leiden 1884 m. Elisabeth Lut
1884 uit Leiden naar Hazerswoude; 1885 terug naar Leiden; werkte bij De Nijverheid

Reen, Lambertus van
geb. Franeker 1830; pottenbakker en panbakker
geh. Leiden 1854 m. Huberdina Clavan
afwisselend werkzaam in Hazerswoude, Leiden, Delft, Schiedam en Gouda; omstreeks 1846 en tussen 1865 (of eerder) en 1873 werkzaam bij De Nijverheid

Reen, Simon Wopkes van
geb. Bolsward ca. 1787; overl. Hazerswoude 1836; vader van Johannes, Jan, Douwe en Lambertus
geh. Bolsward 1810 m. Elisabeth Rondaan
ca. 1834 uit Leeuwarden naar Hazerswoude; werkte voor De Nijverheid

Röhrer, Frans Ignaz
geb. Achern in Baden 1812
geh. Zoeterwoude 1845 m. Geertruida Johanna Oltz
vóór 1844 naar Hazerswoude; na 1846 maar voor 1848 naar Leiden; 1850 naar Delft; van daar in 1851 naar Maastricht; werkte bij Werklust

Runckel, Petrus Jacobus en Geertruida Catharina Escher
geb. Geertruidenberg 1780; overl. Hazerswoude 1835
geh. m. Geertruida Catharina Escher, geb. Denekamp 1791; overl. Warmond, 1879
1832 oprichter van De Nijverheid, (samen met Gerhard Wantink); eigenaar tot 1835
1835-1841 Geertruida Escher zet het bedrijf voort

Schouten, Pieter
geb. Oudshoorn 1798; overl. Gouda 1861
geh. m. Mattje van der Horst
geh. Gouda 1850 m. Henrica Colliné
1834 te Hazerswoude; werkte bij De Nijverheid

Sluijmer, Dirk
geb. Zoeterwoude 1841, overl. Hazerswoude 1881
geh. m. Martina van Leeuwen
1870 gevestigd te Hazerswoude; pottendraaier bij Werklust

Sluijmer, Jan
geb. Zoeterwoude ca. 1843
geh. m. Antje Boon
geh. 1890 m. Antje Vierbergen
1868 van Zoeterwoude naar Hazers-

woude; 1903 naar Hillegom; pottendraaier bij Werklust

Varik, Balten van
geb. Bodegraven ca. 1788, overl. Hazerswoude 1854
geh. m. Klaasje Winkel
1833 uit Zoeterwoude naar Hazerswoude; aanvankelijk De Nijverheid, later Werklust

Vergunst, Bernardus
geb. Hazerswoude 1818, overl. Hazerswoude 1862
geh. Hazerswoude 1847 Jacoba Roessen
steeds werkzaam bij Werklust

Verhoogt, Gabriël
geb. Leiden 1862
geh. Leiden 1883 m. Elisabeth Korenhof
1884 uit Leiden naar Hazerswoude; 1889 terug naar Leiden; werkte bij De Nijverheid

Vermeulen, Hermanus
geb. Gouda 1807, overl. Gouda 1865
geh. Gouda 1833 m. Heiltje Bedijs
voor 1843 gevestigd uit Gouda; na 1844 maar voor 1850 terug naar Gouda; werkte bij Werklust

Visser, Egge Hylkes
geb. Workum 1801, overl. Hazerswoude 1833
geh. Oudshoorn 1824 m. Antje Alberts Draaisma
1833 uit Friesland naar Hazerswoude; werkte bij De Nijverheid

Vries, Douwe/Dominicus de
geb. Delft 1800; overl. Leiden 1877
gevestigd ca. 1834; vertrokken na 1842; waarschijnlijk eerst bij De Nijverheid, daarna bij Werklust

Wantink, Gerhard
geb. Hummelo 1798
1815 'Topffabrikant' te Wehl
1833 vennootschap met P.J. Runckel van De Nijverheid
1834 tm. 1837 werkzaam bij Werklust, daarna vertrokken

Wichtenbroek, Rienk
geb. Workum 1774; overl. Norg in het 3e gesticht te Veenhuizen, 1849
geh. Workum 1815 m. Aaltje Siertsema, wed. Potma
geh. Workum 1819 m. Tetje Kort
geh. Franeker 1833 m. Helena de Vries
ca. 1834 uit Franeker naar Hazerswoude; voor 1836 naar Arnhem; werkte bij De Nijverheid

Wies, Cornelis
geb. Ter Aar 1831; overl. Schiedam 1886 als brandersknecht
geh. m. Marijtje van Varik
1867 uit Rotterdam naar Hazerswoude; 1877 naar Schiedam; werkte bij Werklust

Noten

1. Streekarchief Rijnlands Midden te Alphen a/d Rijn (SARM), Oud Rechterlijk Archief Hazerswoude (ORAH), inv.nr. 106, *Register der voorwaarden van vaste goederen te Hazerswoude*, f. 89.
2. ORAH, inv.nr. 49, *Protocolboeken van vaste goederen te Hazerswoude*, f. 194.
3. ORAH, inv.nr. 117, *Inventarissen en rekeningen van insolvente boedels.*
4. ORAH, inv.nr. 45, *Protocolboeken*: op 12 mei 1757 verkoopt de weduwe van Cornelis van Rijn het bedrijf aan de zonen Pieter en Gerrit; inv.nr. 108, *Register der voorwaarden van vaste goederen*: op 30 september 1776 verkoopt de weduwe van Gerrit van Rijn de helft van het bedrijf aan Pieter van Rijn.
5. ORAH, inv.nr. 41, *Protocolboeken*, f. 127v.
6. ORAH, inv.nr. 37, *Protocolboeken*, f. 114v.
7. ORAH, inv.nr. 35, *Protocolboeken*, f. 97.
8. ORAH, inv.nr. 39, *Protocolboeken*, f. 370: Maarten Verhagen verkoopt een vierde gedeelte aan zijn broer Nicolaas.
9. ORAH, inv.nr. 53, *Protocolboeken*, f. 377.
10. Nationaal Archief Den Haag (NA), Rechterlijk Archief Katwijken en 't Zand, inv.nr. 51, *Register van aangekondigde verkopen van onroerend goed, 1729-1802.*
11. Jacob Buys, *De bierbrouwer* (Dordrecht 1798). Het is een van de delen uit de bekende reeks 'Volledige beschrijving van alle konsten, ambachten, handwerken, fabrieken, trafieken, derzelver werkhuizen, gereedschappen, enz.'.
12. Johanna Hollestelle, 'Iets over eesten en eeststenen', *Bijdragen en Mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkskunde 'Het Nederlands Openluchtmuseum'* 52 (1982) nr. 2, 22 e.v.
13. NA, Provisionele Representanten van het Volk van Holland 1795-1796 (toegang 3.02.01), inv.nr. 42, *Ingekomen stukken november 1795*; hierin bevindt zich een afschrift van het rekest aan de Staten van Holland, dat in het archief van de Staten zelf niet meer aanwezig is.
14. Zie noot 13 en ook in hetzelfde archieffonds inv.nr. 56, *Octrooien*, 9 november 1795 rekest en octrooi; inv.nr. 27, *Decreeten van de provisioneele repraesentanten van het Volk*

van Holland van november en december 1795, 6e deel, 1e stuk, p. 147.

15. NA, Provinciaal Bestuur (toegang 3.02.02), inv.nr. 35, *Ingekomen stukken*, 11 juni 1796.
16. Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem, Archief Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid en Handel, inv.nr. 45, 4 dossier eeststenen.
17. Verkoop pannenbakkerij: NA, Rechterlijk Archief Katwijken en 't Zand, inv.nr. 51, *Register van aangekondigde verkopen*, 11 april 1799; aankoop grutterij: NA, Rechterlijk Archief Noordwijk, inv.nr. 254, *Akten van verkoop van onroerend goed 1784-1810*, 13 november 1799.
18. NA, Staatssecretariaat onder Lodewijk Napoleon (toegang 2.01.01.07), inv.nr. 409, *Verbaal op de requesten*, 1 oktober 1805, nr. 5.
19. NA, Binnenlandse Zaken 1796-1813 (toegang 2.01.12), inv.nr. 663, 8 september 1809, nr. 3.
20. Hollestelle, 'Iets over eesten en eeststenen', 26.
21. Vriendelijke mededeling van drs. Sebastiaan Ostkamp te Amsterdam.
22. Zie voor pottenbakkersmerken uit Bergen op Zoom en Oosterhout: Adri van der Meulen en Paul Smeele, 'Oosterhout als pottenbakkerscentrum', *Antiek* 24, nr. 1 en 2 (juni en september 1989) 2 e.v. en 63 e.v. Producenten van Frankforter aardewerk die hun werk van hun initialen voorzagen zijn Johan en Quirijn Gibbon te Gouda, Teunis van Tellingen te Arnhem en Pieter van der Aa te Delft. Van de Gibbons en Van Tellingen is dat tot nu toe alleen uit schriftelijke bronnen bekend; gemerkte stukken zijn nog niet gevonden. In het Openluchtmuseum te Arnhem bevindt zich een evenveeltjespan met het merk PVDA; we schrijven dit voorwerp toe aan Pieter van der Aa. Zie E.M.Ch.F. Klijn, *Loodglazuuraardewerk in Nederland; de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum* (Arnhem 1995) 138.
23. NA, Binnenlandse Zaken (toegang 2.04.01), inv.nr. 35, 27 februari 1815.
24. NA, Binnenlandse Zaken, inv.nr. 4040, 24 oktober 1816.
25. De opsomming is ontleend aan een bijlage bij de brief van Van Diemen uit noot 27. Een beknoptere versie is opgenomen in de tentoonstellingscatalogus; van belang is dat Van Diemen over 'stoven' spreekt, wat zowel 'voetstoof' als 'drooginrichting' kan betekenen, maar dat in de catalogus uitdrukkelijk sprake is van 'voetstoven'. Zie: *Catalogus aanwijzende de namen en woonplaatsen van de fabrikanten van het Koninkrijk, met eene korte opgave der voortbrengselen hunner nijverheid* (Gent 1820).
26. *Rapport der hoofdcommissie ter beoordeling der voorwerpen van nationale nijverheid te Gent in de maand augustus 1820, aan Zijne Excellentie den Minister van het Publiek Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën* ('s-Gravenhage 1820); over de teruggevonden medaille: *Rijn en Gouwe*, 14 juli 1963. Waar de medaille zich nu bevindt is onbekend.
27. NA, Binnenlandse Zaken afd. Nijverheid en voorgangers (toegang 2.04.23.01), inv.nr. 92, repert. nr. 6519.
28. NA, Provinciaal Bestuur Zuid-Holland 1814-1844 (toegang 3.02.20), inv.nr. 3662, ordernr. 1810.

29. H.P. Fölting, *Genealogie van het Nederlandse geslacht Escher* (Den Haag 1977). Voor de lezer die geïnteresseerd is in de vraag of Geertruida Escher familie is van de kunstenaar Maurits C. Escher, geboren in 1898, een bevestigend antwoord. De laatste stamt af van de broer van haar vader, David George, die arts was.
30. Gemeentearchief Leiden (GAL), Notaris H. Roskes, akte 22 d.d. 26 januari 1833.
31. Gemeentearchief Wehl, inv.nr. 20, *Stammrolle der Gemeinde Wehl*. Wehl was tot 1816 een Kleefse enclave. In 1811 of 1812 werd er een pottenbakkerij opgericht door Johann Friedrich Kastner uit Kalkar. Wantink moet van hem het vak geleerd hebben; hij komt zelf niet uit een pottenbakkersfamilie – zijn vader was schoenmaker. Gerhard moet voor 1826 uit Wehl zijn vertrokken.
32. Adri van der Meulen en Paul Smeele, 'De pottenbakkers van Oudshoorn. Friezen en Brabanders in de Sniep', *De Viersprong. Orgaan van de Historische Kring Alphen a/d Rijn* 18 (2001) nr. 67.
33. Centraal Bureau voor de Genealogie, Den Haag (CBG), familieadvertenties Runckel.
34. SARM, Notaris Thesingh, Hazerswoude, 21 oktober 1835, akte 61.
35. Over Bergen op Zoom als pottenbakkerscentrum: C.J.F. Slootmans, L.J. Weijs, C.C.J. van de Watering, *Tussen hete vuren* (Tilburg 1970) 2 delen, en: Gerrit Groeneweg, *Bergen op Zooms aardewerk* (Waalre 1992). De gegevens die de laatstgenoemde auteur over de familie Noordhuizen verstrekt (p. 154) zijn grotendeels onjuist en overgenomen van: F. Gieles, 'Over fopglazen en fopkannen in het algemeen en enkele Bergen op Zoomse fopkannen in het bijzonder', *Brabants Heem* 28 (1976). Groeneweg toont op p. 106, afb. 63 enkele imitaties van het Bergse stempel. Interessant is een zeldzaam type, waarbij onder de drie kruisjes de letters HBOZ voorkomen. Dit stempel komt voor op een scherf van een melkteil die gevonden is in Hellevoetsluis. Het zou de Hazerswoudse variant van het Bergse stempel kunnen zijn, gebruikt door de gebroeders Noordhuizen, maar hiervoor is vooralsnog geen verder bewijs.
36. Over de Frankforter potten en de migratie van Duitse pottenbakkers: Adri van der Meulen en Paul Smeele, *De IJsel, Doesburg 1841-1969, portret van een Gelderse pottenbakkerij* (Doesburg 1999); Töpfer, Kramer, *Pottenbakkers; Keramik zwischen IJssel und Berkel* (Borken 2000).
37. SARM, Notaris Thesingh, Hazerswoude, 24 maart 1836, akte 37.
38. Gemeentearchief Den Haag, Notaris Donker Curtius, 1 en 15 maart 1841, akten 5 en 12. Aangehecht was de verklaring van de rechtbank te Leiden waarmee toestemming tot de verkoop werd gegeven.
39. Deze lijsten zijn raadpleegbaar op de website van de Dirk van Eck-Stichting.
40. SARM, Gemeente Hazerswoude, inv.nr. 571-572, *Kohieren van de Hoofdelijke Omslag 1814-1890*.
41. Gemeentearchief Den Haag, Rechterlijk Archief, Rechtbank van Eerste Aanleg, 28 mei 1834.
42. SARM, Notaris Thesingh, Hazerswoude, 19 december 1840, akte 59.
43. *Leydsche Courant*, 11 januari 1841.

44. NA, Binnenlandse Zaken, inv.nr. 4722, *Verbalen OKW*, 1 maart 1841. De aanvraag dateert van 3 december 1840.
45. Voor een recent, fraai geïllustreerd overzicht van de suikerfabricage in de negentiende eeuw zie: M.S.C. Bakker, 'Suiker' in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland* (Zutphen 1992) deel I, 215-251. Het standaardwerk over de fabricage van en de handel in suiker in Amsterdam, waarbij de technische aspecten slechts zijdelings aan de orde komen, is: J.J. Reesse, *De suikerhandel van Amsterdam* (Haarlem 1908-1911) 2 delen. Wel veel aandacht voor de techniek heeft J.G. Reisig, *De suiker raffinadeur* (Dordrecht 1793). Dit boekje verscheen in dezelfde reeks als *De bierbrouwer* (zie noot 11).
46. CBG, familieadvertenties Klaverwijden.
47. Utrechtse Archieven, Gemeentebestuur 1814-1910, IV, inv.nr. 1224, nr. 113.
48. GAL, Archief gemeente Zoeterwoude, inv.nr. 622, *Staten van patentschuldigen*. De akte van vennootschap: Notaris Barkey, Leiden, 25 februari 1847, akte 44.
49. *Utrechtsche Courant*, 21 november 1851, ontleend aan het *Provinciaal Dagblad voor Noord-Brabant* van 31 oktober 1851.
50. CBG, familieadvertenties Klaverwijden.
51. SARM, Notaris Thesingh, Hazerswoude, 3 januari 1856, akte 3.
52. GAL, Notaris W.F. Kaiser, 18 november 1878, akte 96. De verkoop vond bij dezelfde notaris plaats op 17 en 24 december 1878.
53. Deze beschrijving is raadpleegbaar op de website van de Dirk van Eck-Stichting.
54. GAL, Notaris Kaiser, 24 december 1878.
55. CBG, familieadvertenties Van Coeverden; *Leidsche Courant*, 6 januari 1891.
56. SARM, Notaris Hengeveld, Hazerswoude, 17 januari 1891, akte 10.
57. Deze beschrijving is raadpleegbaar op de website van de Dirk van Eck-Stichting.
58. SARM, Notaris Hengeveld, Hazerswoude, 1891, akten 31 en 32.
59. SARM, Notaris Hengeveld, Hazerswoude, 23 oktober 1889, akte 172.
60. CBG, familieadvertenties Höfelt.
61. *De Rijnbode*, 25 februari 1894. Zie voor de verkoop: GAL, Notaris W.F. Kaiser, 9 en 16 maart 1894, akten 42 en 47.
62. Zie: 'De eerste industrie?', *Meer-Historie*, nr. 38 (juni 1982). Postema kreeg op 14 december 1865 een vergunning van de gemeente Haarlemmermeer voor het oprichten van een pottenbakkerij; Gemeentearchief Haarlemmermeer te Hoofddorp, inv.nr. 869, Opgave verleende vergunningen 1862-1875. De pottenbakkerij werd op 18 februari 1867 verkocht. Zie Gemeentearchief Amsterdam, Notaris J. de Man, 18 februari 1867, akte 16.
63. Zie de volgende dossiers uit het Handelsregister van de Kamer van Koophandel Rijnland te Leiden: NV Kleiwarenfabriek Werklust en Nijverheid v/h C. Filippo en Zoon, NA, Kamer van Koophandel Rijnland, Leiden (toegang 3.17.12.01), inv.nr. 84, dossier 1883; NV Kleiwarenfabriek Nieuw Werklust, ibidem, inv.nr. 158, dossier 4149; NV Kleiwarenfabriek Nijverheid, ibidem, inv.nr. 160, dossier 4217; Kleiwarenfabriek Nieuw Werklust, Kamer van Koophandel Rijnland, Leiden, dossier 28009291.

64. Utrechtse Archieven, Archief Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs, catalogi vanaf 1917.
65. Johanna Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560* (Assen 1961); en: 'De Nederlandse steenbakkerij in de 17e en 18e eeuw', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek 1981*, 11-21; G.B. Jansen, *Baksteenfabricage in Nederland 1850-1920* (Zutphen 1987).
66. Zie de volgende dossiers uit het Handelsregister van de Kamer van Koophandel Rijnland te Leiden: Cedo Nulli, NA, Kamer van Koophandel Rijnland, dossier 7194; Kunstaardewerkfabriek Cedo Nulli, dossier 9229; NV Aardewerkfabriek Holland, inv.nr. 38, dossier 721; Pyraunon, v/h Aardewerkfabriek Holland, dossier 3492; Kunstaardewerkfabriek Hollandia, inv.nr. 194, dossier 5161.

Oproep tot steun voor de staking bij de Leidsche Katoenfabriek, 1882.

BURGERS!

Sedert 14 dagen is door een geschil tusschen Directeur en personeel, de Weverij van de Leidsche Katoenfabriek gesloten, en dientengevolge circa 400 mannen en vronwen zonder arbeid.

Reeds is door het „Werklieden-Verbond" (afdeeling Leiden), „Patrimonium" en de „Katholieken-Volksbond" eene Commissie benoemd uit geachte ingezetenen te dezer stede, om deze zaak te onderzoeken, en tot eene oplossing te brengen.

Steunt ook GIJ hen, zoolang het onderzoek hangende is, krachtig door uwe giften!

Onderstaande personen zijn bereid uwe gaven in ontvangst te nemen en daarmede den nood der stakers te lenigen.

J. MUSSERT, Voorzitter afd. Leiden, „Alg. Ned. Typ. Bond." 5e Binnevestgracht 10.

J. VAN DEN BERG, Voorz. afd. Leiden, v. d. Timmerlieden-Bond „Vooruit." Voldersgracht 3-4.

P. J. LUT, Voorz. afd. Leiden, „Sigaren en Tabakverwerkers-Bond." Nieuwe Rijn 113.

S. VAN SWIETEN BLOM, Voorz. afd. Leiden, „Meubelmakers-Bond." Krnisstraat 7.

J. J. DE WOLF, Voorz. afd. Leiden, „Yzer en Metaalbewerkers-Bond." Houtmarkt 6.

DRUK G. VAN BRUSSEL, LEIDEN.

Stakingen in Leiden 1868-2000

SJAAK VAN DER VELDEN

Bij de bouw van het nieuwe ziekenhuis betaalde de aannemer aan de heiers een vast dagloon, waarbij hij uitging van negen geslagen palen per dag. Dit aantal werd echter niet gehaald en daarom wilde de aannemer overgaan op stukloon. Verscheidene arbeiders liepen vervolgens weg van het werk en kwamen in de loop van de dag terug om de anderen te beletten door te werken. De politie trad op en dat leidde tot relletjes, waarop artilleristen ingrepen.

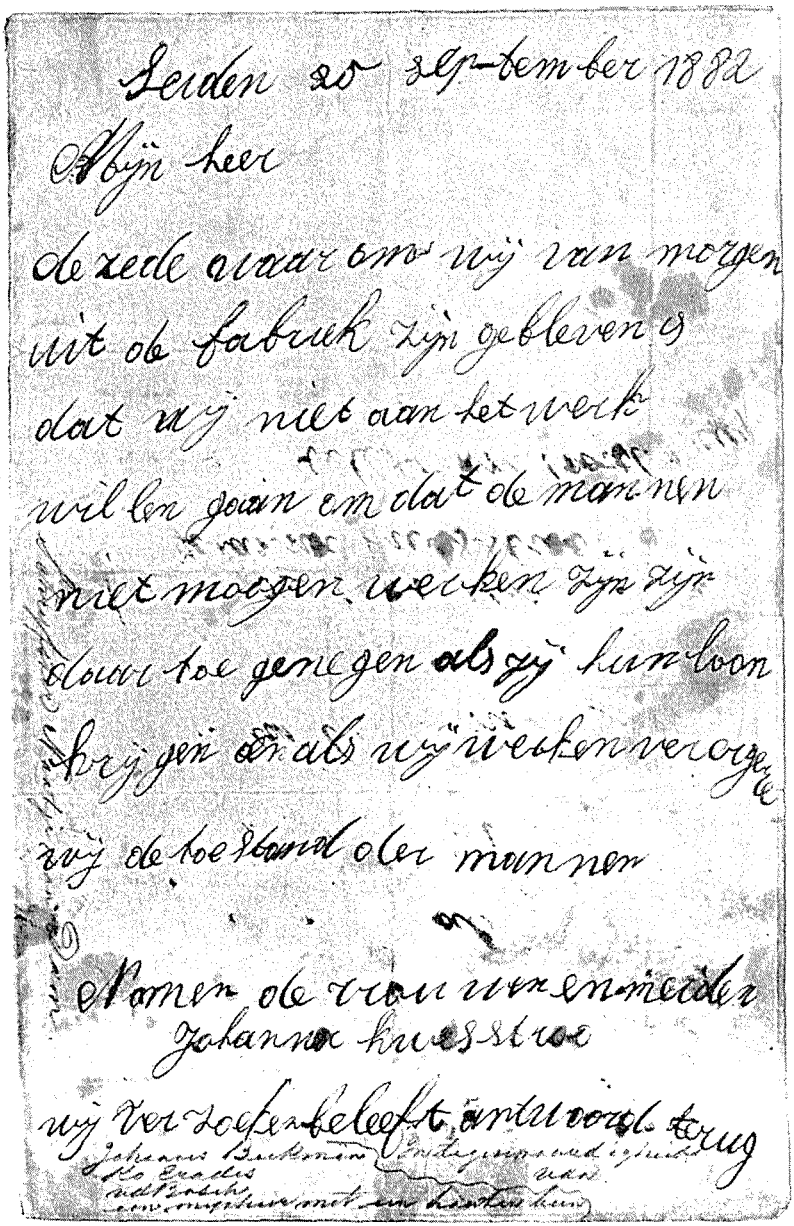
Het werk ging de volgende dagen gewoon verder met onderkruipers uit Katwijk, maar die legden op 9 maart op hun beurt het werk ook neer. Over de uiteindelijke afloop van het conflict is niets bekend.

Leidsch Dagblad, maart 1868.

Inleiding

Uit het onderzoek van Rudolf Dekker is gebleken dat in de Sleutelstad in de zeventiende en achttiende eeuw diverse stakingen hebben plaatsgevonden.[1] Overigens heette een staking toen nog geen staking, maar 'uutgang', 'uitscheiding' of 'vuilverklaring'. Het principe was wel hetzelfde: mensen die in loondienst voor hun levensonderhoud zorgen, stoppen tijdelijk met werken om bepaalde eisen ingewilligd te krijgen. Dat is wat we een staking noemen. Voor de jaren die zijn verstreken sinds Nederland een koninkrijk werd, staan ons twee overzichten van Leidse arbeidsconflicten ter beschikking. Dat is op de eerste plaats het onderzoek van Zonneveld uit 1992.[2] Twee jaar eerder publiceerde Cor Smit in dit Jaarboek een overzicht van stakingen in Leiden tussen 1945 en 1960.[3]

In het jaar 2000 verscheen mijn proefschrift over stakingen in Nederland tussen 1835 en 1995. In dit onderzoek is veel kritiek geleverd op de manier van tellen van stakingen die in de officiële statistieken van het Centraal

Leiden 20 september 1882

Mijn heer

de reden waarom wij van morgen
uit de fabriek zijn gebleven is
dat wij niet aan het werk
willen gaan en dat de mannen
niet mogen werken zijn zij
daartoe genegen als zij hun loon
krijgen als wij hierbenevens vragen
wij de toeslag der mannen

namen der vrouwen en meisjes
Johanna Kuijsters

wij verzoeken beleefd antwoord terug

Deze brief is ondertekend door Johanna Kwestroo, die samenwoonde met Beekman, een van de stakingsleiders. Dat geeft nog een extra pikant detail aan het geheel.

Leiden, 25 september 1882

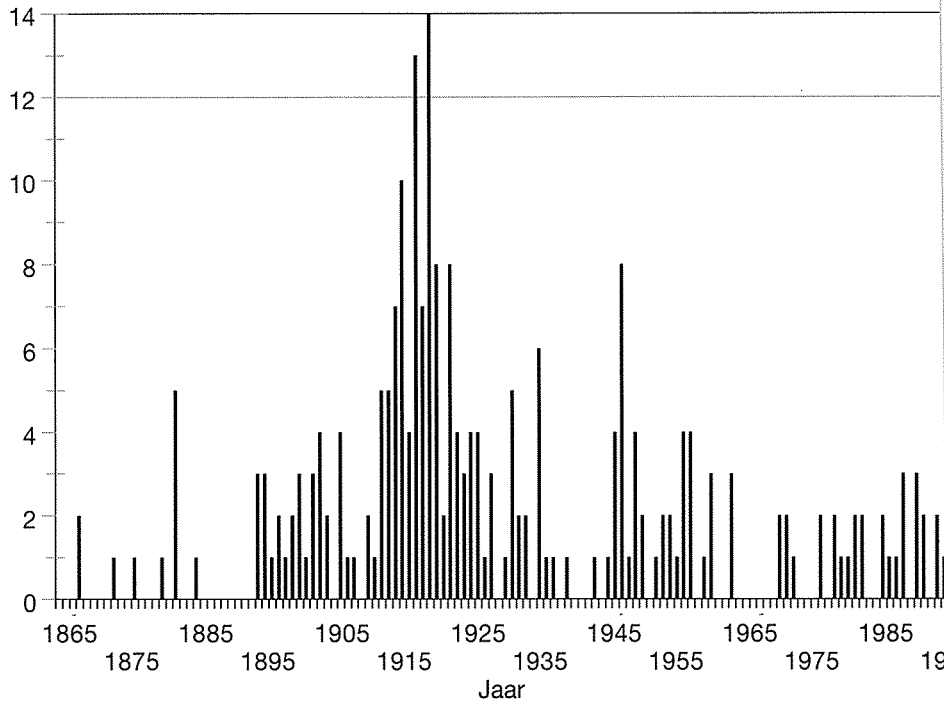
Mijn heer,
de rede waar om wij van morgen uit de fabriek zijn gebleven is dat wij niet aan het werk willen gaan om dat de mannen niet moogen werken zij<n> zijn daar toe genegen als zij hun loon krijgen en als wij werken verergere[n] wij de toestand der mannen.
Namen[s] de vrouwen en meiden
Johanna Kwesstroo

Wij verzoeken beleeft antwoord terug.

Een latere hand schreef op het briefje:
Schrijfster Naatje van Dam. In tegenwoordigheid van Johannes Beekman, Ko Erades, V.d. Bosch, een mijnheer met een houten been.
De directie besloot niet op de brief te antwoorden.

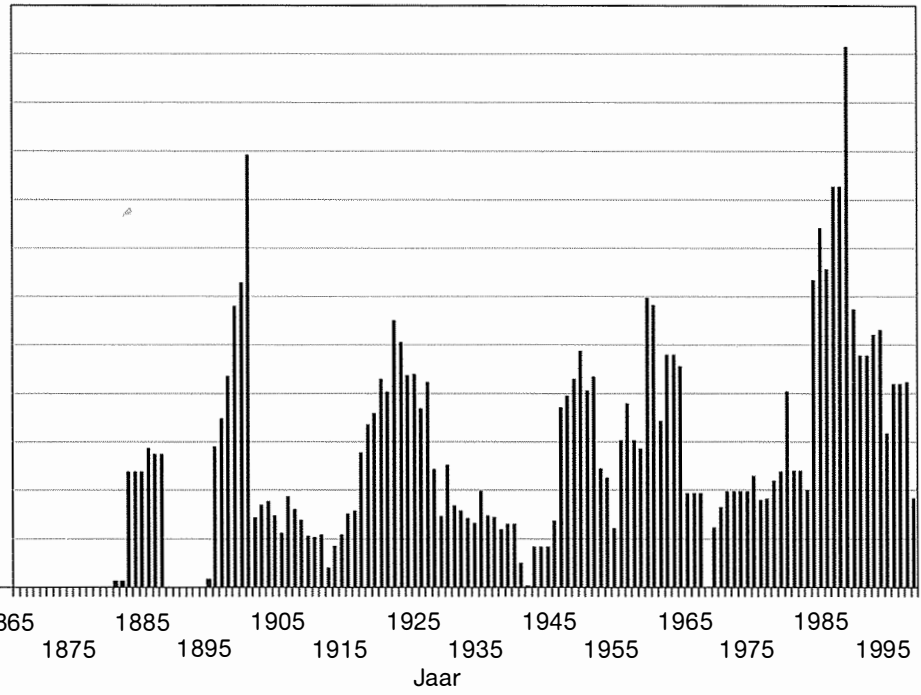
Bureau voor de Statistiek (CBS) is toegepast. Zo heeft het CBS sinds 1901, toen werd begonnen met het registreren van stakingen, een aantal malen de definitie van een staking veranderd. Ook werden eerst stakingen en uitsluitingen (dat zijn een soort omgekeerde stakingen waarbij de patroon de arbeiders tijdelijk verbiedt om te werken) afzonderlijk geteld, maar later zonder meer bij elkaar geteld. Alsof je aan het eind van het seizoen de doelpunten van Ajax en Feyenoord bij elkaar optelt. In mijn boek heb ik eerst de cijfers van het CBS dusdanig gecorrigeerd dat dit soort fouten er uit waren, en vervolgens ook nog zelf bronnenonderzoek naar stakingen gedaan. Voor de negentiende eeuw moest dit van de grond af aan worden opgebouwd, maar ook voor de twintigste eeuw bleken er heel wat meer stakingen te hebben plaatsgevonden dan het CBS beweerde.

Grafiek 1. Stakingen en bedrijfsbezettingen in Leiden en omstreken, 1865-2000.

Bij het boek is een cd-rom gevoegd waarop gegevens staan over bijna 15.000 stakingen en bedrijfsbezettingen. Daarbij zaten meer dan 200 acties uit de Leidse regio: Leiden, Leiderdorp, Oegstgeest en Zoeterwoude. Het is jammer dat Jaap Moes, die in de vorige aflevering van dit Jaarboek een recensie schreef van mijn proefschrift, niet heeft begrepen dat dit de enig juiste indeling in regio's is. Het is een beginnersfout om delen van Leiderdorp die nu bij Leiden horen vanuit de kennis die we nu hebben met terugwerkende kracht aan Leiden toe te bedelen. Het is overigens dienstig er hier nadrukkelijk op te wijzen dat dit slechts stakingen en bedrijfsbezettingen betreft; allerhande andere acties – zoals sabotage, langzaam-aan-acties, demonstraties enzovoort – blijven hiermee buiten beeld. Maar goed, laten we eens kijken naar het aantal wél onderzochte acties.

Grafiek 2. Jaarlijks aantal stakers en bezetters in de Leidse regio, 1865-2000.

Als we slechts kijken naar het aantal malen dat een staking of bedrijfsbezetting in de regio heeft plaatsgevonden, dan is een conclusie snel getrokken. Met uitzondering van een tiental jaren rond de Eerste Wereldoorlog, toen heel Europa in brand leek te staan, en vier andere jaren (1882, 1931, 1935 en 1947), is er in Leiden niet veel actie gevoerd. Dat is ook het beeld dat uit de literatuur naar voren komt.[4] De Leidse arbeiders waren door de ontzettende armoede apathisch, afgestompt en meegaand. Op een enkele oprisping na liepen zij aan de leiband van de bazen en voor verzet moeten we uitwijken naar Twente, Amsterdam of Rotterdam.

Toch is het een feit dat de bekendste Nederlandse opstandige arbeider een Leidse metselaar was: Marinus van der Lubbe. Deze ene stadgenoot wekt de indruk dat er toch meer aan de hand is geweest dan uitsluitend uit

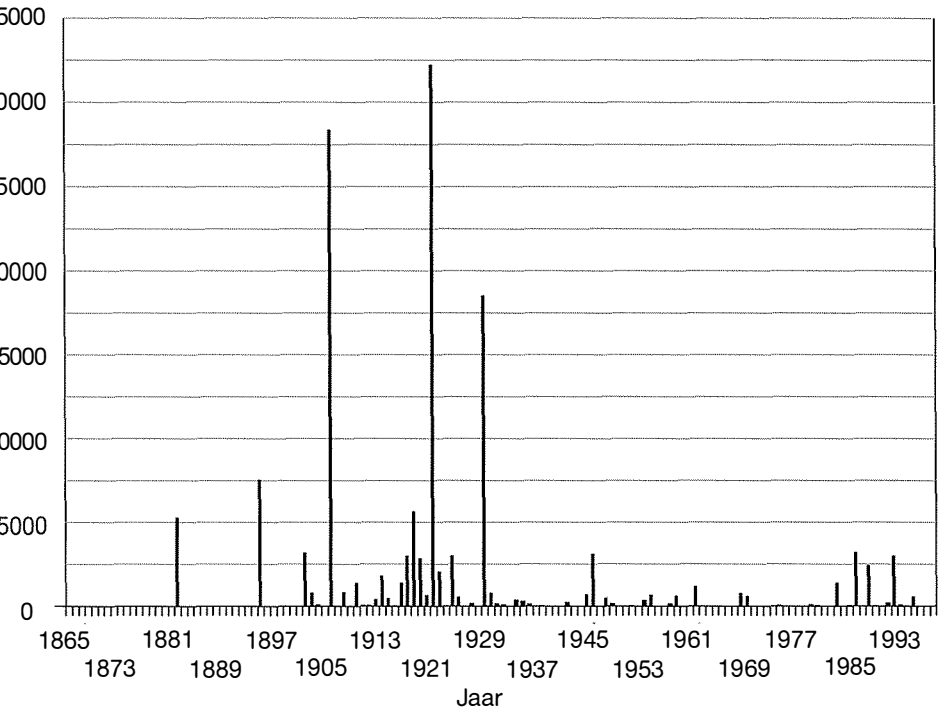
Militaire bezetting bij de spoorlijn aan de Haagweg, tijdens de spoorwegstaking van 1903. GAL, PV 37945a.

het aantal acties blijkt. Het heeft daarom misschien meer zin om naar de mensen achter de acties te kijken. In grafiek 1 zijn immers alle stakingen en bezettingen van eenzelfde waarde, of er nu negen of negenhonderd mensen aan meededen. Het is daarom van belang om te onderzoeken hoeveel mensen aan al die acties hebben meegedaan. Dan heb ik het uitsluitend over echte stakers of bezetters, en niet over de mensen die als gevolg van de acties niet verder konden werken. De laatsten worden in de officiële cijfers van het CBS wel meegeteld, maar dat zegt natuurlijk niets over de stakingsbereidheid van de werknemers. De jaarlijkse aantallen actievoerders vinden we in grafiek 2.

Het beeld is nu ineens heel anders: het aantal actievoerders was eind jaren tachtig van de afgelopen eeuw hoger dan ooit tevoren. Er zijn trouwens ook

Grafiek 3. Aantal gestaakte dagen in de Leidse regio, 1865-2000.

nog enkele stakingen waarover geen verdere gegevens voorhanden zijn. We moeten het dan doen met de wetenschap dat er in het betreffende jaar in Leiden is gestaakt, maar we weten niet door hoeveel mensen en hoe lang zij het volhielden. Een mooi voorbeeld daarvan is de grote bouwstaking van 1995. Omdat ik toen zelf nog timmerman was, weet ik dat er ook Leidenaars meededen, maar ik heb nergens harde aantallen gevonden.

We moeten ons bij de toename van het aantal stakers natuurlijk wel realiseren dat het aantal werknemers in de loop van anderhalve eeuw ook flink is toegenomen.[5] Als we daar rekening mee houden, dan is het relatieve aantal stakers niet toegenomen, maar afgenomen. De reden van deze afname moeten we waarschijnlijk zoeken in de veranderde samenstelling van de Leidse beroepsbevolking. Daar kom ik nog op terug.

Laten we eerst eens kijken naar de derde maatstaf die meestal wordt gehanteerd om stakingsactiviteit te onderzoeken: het aantal gestaakte dagen. Dit aantal is overigens niet hetzelfde als het aantal 'verloren arbeidsdagen' dat het CBS gebruikt. Verloren arbeidsdagen zijn de dagen die als gevolg van een staking voor de productie verloren zijn gegaan. Als werknemers door een actie in het bedrijf niet verder kunnen gaan met werken, dan zijn dat ook verloren dagen. We kunnen hierbij bijvoorbeeld denken aan klinkers in de scheepsbouw die door een staking van de nageljongens zonder klinknagels zijn komen te zitten. Het CBS telt zowel de echte stakers als de werknemers die niet verder konden gaan met werken. In mijn onderzoek wilde ik alleen maar weten hoeveel mensen actie voerden en hoeveel dagen zij dat deden, en daartoe gebruikte ik als maatstaf de gestaakte dagen.

Het beeld van grafiek 3 komt overeen met dat van grafiek 1 en overigens ook met het algemene Nederlandse beeld. De gevolgen van stakingen zijn niet meer zo indringend als ze aan het begin van de twintigste eeuw soms waren.

Ook op deze conclusie valt echter het een en ander af te dingen. Op de eerste plaats zegt het aantal verloren dagen natuurlijk niet zoveel als we niet weten wat de waarde van die dagen was. De geldswaarde van een werkdag van een straatveger is immers heel anders dan die van een stukadoor. Om die reden zullen de patroons zich minder zorgen maken als de vegers staken dan wanneer de stukadoors staken, en zullen ze dienovereenkomstig ook minder geneigd zijn om snel toe te geven. Bovendien zeggen veel gestaakte dagen eigenlijk het omgekeerde over de kracht van de arbeiders dan men op het eerste gezicht misschien zou verwachten. Langdurige stakingen zijn vaak een teken van zwakte van de werknemers en van kracht van de tegenstanders. Als de arbeiders sterk zouden zijn, dan zouden de patroons immers sneller toegeven en de staking zou niet zo lang hoeven te duren. Dat blijkt ook uit het volgende. Gewonnen stakingen duurden gemiddeld bijna 14 dagen, terwijl geschikte stakingen 23 en verloren stakingen 24 dagen duurden. Met andere woorden: een langdurige staking is geen teken van kracht van de arbeidersbeweging, maar is juist een waarschuwing dat de strijd waarschijnlijk verloren zal gaan. Het is voor de werknemers en hun gezinnen natuurlijk ook een stuk prettiger om de strijd al na enkele dagen te winnen, in plaats van weken of maanden van een stakingsuitkering te moeten leven.

Actie van verpleegkundigen op het Stationsplein, voor vijf procent meer loon. GAL, PV 38919.4a.

Nog aangenamer is het om reeds na de eerste stakingsdreiging te winnen.

Kortom, de afname van het aantal gestaakte dagen lijkt minder een teken van verzwakking van de arbeidersbeweging te zijn als wel een aanwijzing voor het feit dat de werknemers op een makkelijker manier hun zin krijgen. Dit blijkt ook nog eens uit het feit dat in de jaren sinds de Tweede Wereldoorlog stakingen in Nederland vaker door de werknemers zijn gewonnen dan in de jaren tot 1940. Romantische gevoelens over hoe mooi het was als arbeiders de strijd wekenlang volhielden, zullen door de gewone stakers waarschijnlijk niet vaak gekoesterd worden. Vals sentiment is het ook nog, want het levert meer op als de werknemers hun krachten goed weten te verdelen. Voor werknemers is uiteraard de ideale situatie als ze hun zin al krijgen door slechts met een staking te dreigen. Dit laatste zien we tegenwoor-

dig vrijwel dagelijks in de krant staan en dat getuigt van meer macht van de arbeiders dan een maandenlange, maar verloren staking.

Verdwijning van de stakende industriearbeider?

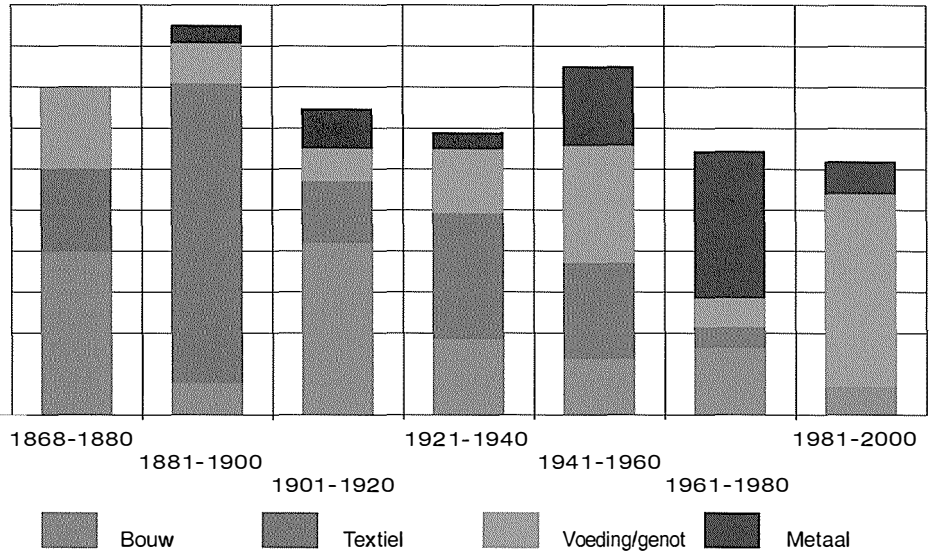
Leiden is van oudsher een textielstad geweest. In de loop van de negentiende eeuw kwamen daar ook de metaalnijverheid en de conservenindustrie bij, maar vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw verdwenen alle drie de sectoren uit Leiden. Overigens is die opkomst van nieuwe nijverheidssectoren en het even snel weer verdwijnen geen typisch Leids verschijnsel. Voor heel Nederland geldt dat naast de oude nijverheid vanaf ongeveer 1870 nieuwe industrietakken ontstonden en dat die vanaf ongeveer 1970 uit het land wegtrokken. Door een tekort aan arbeiders en door stakingsgolven gingen de lonen in de jaren zestig snel omhoog en dat had globaal twee gevolgen. Er werden eerst arbeiders van buiten aangetrokken voor het laaggeschoolde werk ('gastarbeiders'), en toen dat niet echt hielp, trok de industrie zelf weg naar landen waar het loonpeil lager was dan in Nederland.

Nadat de werknemers eerst het land hadden opgebouwd na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog kregen ze het beter. De lonen stegen en werkloosheid bestond niet meer. Maar dat duurde niet lang. In 1967 vonden de eerste massaontslagen plaats en vanaf 1971 kondigden de achtereenvolgende regeringen loonstop na loonstop af. Wat hadden deze ontwikkelingen nu voor gevolgen voor het gebruik van het stakingswapen in Leiden?

Het ligt voor de hand om te verwachten dat er een verschuiving is geweest van stakingen door industriearbeiders naar stakingen door werknemers in de dienstensector. De dienstensector is namelijk de sector die in de afgelopen dertig jaar groeide ten koste van de industrie. Maar laten we eerst kijken naar de ontwikkelingen in de stakingscijfers.

Bij het interpreteren van grafiek 4 moeten we ons wel realiseren dat de zeven kolommen steeds over heel andere aantallen stakingen gaan. De kolom 1868-1880 geeft de bedrijfstakverdeling weer van in totaal vijf stakingen, terwijl de kolom 1901-1920 92 stakingen betreft. Om de verdeling te berekenen is het gemiddelde genomen van het aandeel van een bedrijfstak in het aantal conflicten, in het aantal actievoerders en in het aantal gestaakte dagen.

Grafiek 4. Verdeling van de Leidse stakingsactiviteit over een aantal sectoren.

We zullen hier trouwens niet alle stakingen afzonderlijk behandelen, want dat is voor de periode tot 1906 enkele jaren geleden in dit Jaarboek reeds op voortreffelijke wijze gedaan door P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik.[6] Het gaat er in dit artikel vooral om de grote lijnen van de ontwikkeling te schetsen.

Dat de kolommen de honderd procent niet halen, is een gevolg van het feit dat er stakingen hebben plaatsgevonden in andere sectoren dan de genoemde vier of waarvan alleen maar het feit dat hij heeft plaatsgehad bekend is. Een bedrijfsnaam of beroepsgroep is niet bekend. De tweede kolom wordt overheerst door de grote stakingen bij De Heijder/Leidsche Katoen Maatschappij die door Otgaar en Van Schaik uitgebreid zijn beschreven. De timmerliedenstaking van 1906 en de staking aan de Grofsmederij uit 1910 zijn duidelijk herkenbaar in kolom 3, terwijl in 1914 ook weer een staking bij de Katoen Maatschappij plaatsvond.

Ook in de vierde kolom speelt een staking bij de Katoen Maatschappij een overheersende rol. In 1922 legden daar 265 arbeiders uit protest tegen

loonsverlaging het werk neer en pas vier maanden later gingen zij weer aan het werk. Deze staking kon rekenen op veel sympathie onder de Leidse bevolking, maar ging desondanks verloren. In de bouw werd ook flink gestaakt, maar vermeldenswaard zijn vooral drie stakingen bij de stukadoorspatroon Burgerjon. Deze had het niet zo op vakbonden, maar zelfs zijn collega's riepen de bonden op hem in de gaten te houden omdat hij onder het tarief werkte. Haat tegen vakbonden en arbeidersbeweging kan snel ontaarden in erger, en dat gebeurde ook bij Joop Burgerjon. Na de oorlog werd hij veroordeeld vanwege collaboratie en lidmaatschap van NSB en WA[7] en tot in de jaren tachtig verspreidde hij zijn rechtse praatjes. De grootste staking ten slotte vond plaats in 1930 bij dakpannenfabrikant Oosthoek in Zoeterwoude en Alphen aan den Rijn. Een half jaar lang staakten daar 272 werknemers tevergeefs voor loonsverhoging en drie vakantiedagen.

In de kolom 1941-1960 is de verdeling over de vier sectoren tamelijk evenwichtig; de conflicten die toen plaatsvonden zijn door Cor Smit in dit Jaarboek reeds uitvoerig behandeld. Wel wil ik hier nog eens apart de stakers vermelden die in 1943 protesteerden tegen een maatregel van de Duitsers. Toen de bezetters aankondigden dat alle Nederlandse militairen weer in krijgsgevangenschap moesten terugkeren, braken in het hele land massale, spontane stakingen uit. De beweging begon bij Stork in Twente, maar binnen de kortste keren legden ook in Leiden bij Sijthoff, Zaalberg, de Hollandsche Constructie Werkplaatsen en De Landbouw honderden arbeiders het werk neer. In Zoeterwoude werd zelfs algemeen gestaakt.

De stakingen die tijdens de oorlog hebben plaatsgehad worden vaak veronachtzaamd, maar dit is toch een mooie gelegenheid om die honderden Leidse arbeiders die het lef hadden om te protesteren tegen de nazi's nog eens in de herinnering te roepen.

In de periode 1961-1980 kunnen we een flink groter aandeel van de metaal constateren. Dit is voor een groot deel het gevolg van de acties die zijn gevoerd tegen de sluiting van de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij en voor betere arbeidsvoorwaarden bij de schrijfmachinefabriek van Adler.

Bij Adler werd ook in de volgende periode nog een keer uitgebreid actie gevoerd, maar toen was het ook tegen sluiting. Tamelijk overheersend in het tijdperk 1981-2000 zijn twee stakingen bij het Leidse offshorebedrijf Heerema geweest. Dit bedrijf van de voormalige ss'er P.S. Heerema[8] stuurde

Staking bij de Hollandsche Constructie Werkplaatsen, om een uitkering ineens van *f* 400, september 1970.
GAL, PV 38813.

in zijn oude traditie de ME af op de stakende arbeiders en won beide conflicten. Overigens waren de stakers geen Leidenaars doch Spanjaarden, maar omdat de vestigingsplaats van het bedrijf Leiden is, heb ik de stakingen toch in Leiden ondergebracht. Twee andere grote stakingen vonden plaats in 1990 en 1994 bij Heineken in Zoeterwoude.

Het is opvallend dat in Leiden het aandeel van de industriestakingen weliswaar is afgenomen ten gunste van stakingen in de dienstensector, maar als we de twee stakingen bij Heerema (toch een beetje een vreemde eend in de bijt) uit de kolom verwijderen, dan valt het alleszins mee. In heel Nederland was in de laatste twintig jaar van de onderzoeksperiode het aandeel van de industriestakingen gedaald tot veertig procent, maar in Leiden bleef het ongeveer driekwart. De diverse stakingen bij de overheid hebben niet

kunnen voorkomen dat althans wat betreft stakingsgedrag Leiden en omgeving een overheersende industriestad is gebleven.

Dat blijkt misschien ook wel uit het feit dat de top-5 van bedrijven waar het vaakst is gestaakt bestaat uit industriebedrijven: de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij (elf keer), de Leidsche Katoen Maatschappij (acht keer), de Hollandsche Constructie Werkplaatsen (zeven keer), Clos & Leembruggen (zes keer) en Zaalberg (vijf keer). Veelzeggend is ongetwijfeld wel dat deze vijf bedrijven alle niet meer bestaan.

Enkele kenmerken van stakingen in Leiden en omstreken

Uit internationaal onderzoek is gebleken dat stakingen vooral in het voorjaar uitbreken. Ook voor Nederland blijkt dit zo te zijn.[9] Ook in Leiden kunnen we een seizoensinvloed bemerken, maar veel minder extreem. Van de stakingen waar de maand van uitbreken van bekend is, begon 22 procent in de herfst, 23 procent in de winter, 26 procent in de zomer en 29 procent in de lente. De invloed van het seizoen op de stakingsactiviteit neemt overigens ook in Nederland als geheel af. Dit is te verklaren uit het feit dat veel werk dat vroeger aan een seizoen was gebonden – we kunnen hierbij denken aan de landbouw of de veenafgravingen – in Nederland vrijwel niet meer bestaat. In ander seizoensgebonden werk, zoals de bouw, zijn maatregelen getroffen waardoor het werk minder afhankelijk is geworden van het weer.

Er zijn nog veel meer kenmerken van stakingen die in internationaal onderzoek vaak de revue passeren. Zoals de vraag naar het grootste en kleinste conflict die hebben plaatsgevonden. De twee stakingen bij de bierbrouwerij van Heineken in Zoeterwoude uit 1990 en 1994 waren de grootste die in de regio hebben plaatsgehad. Aan beide namen ongeveer zeshonderd werknemers deel. De kleinste stakingen die ik heb gevonden, waren die bij lompenhandel Palm in 1931, die bij een kledingbedrijf in 1913, en een van de voegers van Lagerman een jaar daarvoor. Aan deze drie stakingen deden twee stakers mee, het absoluut denkbare minimum. De vraag welke staking de grootste was, kunnen we ook beantwoorden door niet naar het aantal stakers te kijken, maar naar het aantal gestaakte dagen. Zo beschouwd is het conflict uit 1922 bij de Leidsche Katoen Maatschappij (LKM) veruit het

Protestactie van reinigingsambtenaren op de Langegracht, tegen 3½ procent salarisverlaging, 7 november 1983. Foto: Jan Holvast. GAL, PV 38913.11.

grootste. De 265 stakers hielden het 133 dagen vol, en dat betekende 30.210 gestaakte dagen.

Deze strijd bij de LKM was echter weer niet de langstdurende, want dat is het reeds genoemde conflict bij Burgerjon uit 1931. De stukadoors bleven 241 dagen buiten het bedrijf! Wel een verschil met de stakende bakkers van de Vereeniging die het in 1910 reeds na een half uur voor gezien hielden. Ook een record.

Belangrijker dan dit soort weetjes is voor de arbeiders natuurlijk de vraag of de stakingen iets voor hen opleverden. Een vraag die – in tegenstelling tot wat Jaap Moes beweert – in mijn boek voor de Nederlandse situatie uitgebreid aan de orde komt. Van niet alle stakingen is de uitkomst bekend,

maar in 40 procent van de gevallen waarin het resultaat wel is overgeleverd leidde het conflict tot een nederlaag. Een kwart werd volledig gewonnen en bij 35 procent kwam het tot een schikking. Omdat in een schikking de stakers gedeeltelijk hun zin krijgen, wordt deze over het algemeen als een positief resultaat beschouwd. De stakers zijn er immers, behoudens de gemaakte kosten voor de staking, beter aan toe dan voor het uitbreken. Dit betekent dat zes van de tien stakingen de werknemers iets hebben opgeleverd, oftewel dat het voor de arbeiders de moeite waard is geweest om de strijd aan te gaan.

Nog een kenmerk dat de moeite waard is om te onderzoeken is de invloed van vakbonden op het stakingsgedrag. Van alle stakingen die in Leiden en omstreken hebben plaatsgevonden was meer dan 55 procent zoals dat heet 'wild'. Het woord 'wild' klinkt enigszins dreigend, en daarom gebruik ik liever de term 'spontaan', maar in dit geval betekent het niets anders dan dat de werknemers de staking zijn begonnen zonder dat zij daartoe waren opgeroepen door een vakorganisatie. Er is een klein verschil tussen de periodes voor en na de Tweede Wereldoorlog: tot 1940 was 52 procent van de stakingen spontaan en sinds 1945 is dat percentage 59. De invloed van de vakbonden op het gedrag van de mensen lijkt dus iets te zijn afgenomen.

Het is ten slotte ook nog mogelijk om dit karakter van stakingen in verband te brengen met de uitkomst. Met andere woorden: leidden door een vakbond begonnen stakingen al dan niet sneller tot een overwinning voor de stakers dan stakingen die spontaan begonnen? Op grond van de uitkomst voor Nederland als geheel zouden we ook in Leiden kunnen verwachten dat vakbondsstakingen eerder tot een voor de werknemers gunstig resultaat zullen leiden. De vakbonden houden zich immers over het algemeen aan de spelregels van het arbeidsbestel of zoals dat tegenwoordig heet: het poldermodel.

De verwachting blijkt perfect uit te komen: geleide stakingen leiden sneller tot een positief resultaat. Van de spontane stakingen blijkt echter een steeds groter deel ook positief uit te pakken voor de werknemers. Deze constatering komt goed overeen met de eerder gedane constatering dat stakingen tegenwoordig korter duren. Toen werd dat immers geïnterpreteerd als aanduiding voor toegenomen macht voor de werknemers. De constatering dat stakingen eerder worden gewonnen, is daar uiteraard geheel mee in overeenstemming.

Tabel 1. Stakingen met een voor de stakers positief resultaat in procenten van de conflicten waarvan de uitkomst bekend is.

periode	geleide stakingen	spontane stakingen
1868-1903	75	45
1903-1940	70	38
1945-1970	75	60
1971-2000	73	57

De Leidse staker als onderdeel van het algemene Nederlandse patroon

Ten slotte zullen we trachten een antwoord te geven op de vraag of Leidse werknemers strijdbaarder zijn dan de gemiddelde Nederlandse arbeider. Met andere woorden of in Leiden meer of minder wordt gestaakt dan in de rest van Nederland. De methode om dit te meten is het maken van een vergelijking tussen het aandeel van Leiden in de totale Nederlandse stakingsactiviteit aan de ene kant, en het aandeel van Leiden in de totale Nederlandse bevolking aan de andere kant. Eigenlijk zou het natuurlijk beter zijn om de stakingsactiviteit te vergelijken met de omvang van de arbeidersklasse, maar dat stuit zeker voor de stad Leiden op het praktische probleem van een gebrek aan statistische gegevens. Daarom moeten we ons behelpen met het totale inwonertal van Leiden. Om het daarbij niet nodeloos gecompliceerd te maken, is uitsluitend gekeken naar de stakingsactiviteit in de stad Leiden.

We kunnen het relatieve aandeel van de Leidse stakers in de Nederlandse stakingsactiviteit in een getal uitdrukken. Als dit getal honderd bedraagt, betekent dit dat de stakingsactiviteit in Leiden precies overeenkomt met het aandeel van Leiden in de totale Nederlandse bevolking. Is het hoger dan honderd dan blijkt daaruit dat de Leidse arbeiders strijdbaarder waren dan de totale Nederlandse klasse van werknemers; is het lager dan waren de Leidenaars minder strijdbaar.

Slechts in vijf van de 104 jaar staakten de Leidse arbeiders meer dan op grond van de omvang van de Leidse bevolking mocht worden verwacht. In nog eens vier jaar zit de index er bijna tegenaan, maar gemiddeld staakten de Leidse werknemers slechts half zo veel als van hen kon worden verwacht.

Tabel 2. Index van de relatieve strijdbaarheid van de Leidse werknemers in verhouding tot die van alle Nederlandse werknemers.[10]

periode	index, gemiddeld	jaar	index >90
1897-1920	39	1906	127
		1917	91
1921-1940	29	1922	92
1945-1970	65	1956	176
		1957	269
		1959	92
		1960	137
1971-2000	59	1988	173
		1995	91
1897-2000	51		

Er waren natuurlijk uitzonderlijke jaren. Op de eerste plaats het jaar van de timmerliedenstaking (1906) en op de laatste plaats 1988. In dat laatste jaar staakten personeel van de Hema en buschauffeurs van de NZH. Opvallend is het dat vier van de vijf jaar dat de index boven de honderd kwam na de oorlog vallen. Dit is in overeenstemming met de in mijn boek getrokken conclusie voor heel Nederland dat de stakingsactiviteit gelijkmatiger over het land verdeeld is geraakt.

In heel Nederland, en dus ook in Leiden, zijn de werknemers zelfbewuster geworden en laten ze zich minder aanleunen. Stonden de Leidse arbeiders in de negentiende eeuw te boek als apathische paupers, de Leidse werknemers van tegenwoordig lopen evenals hun collega's in de rest van het land met het hoofd rechtop. Als een monument voor al die werknemers uit Leiden en omgeving die er aan hebben gewerkt dat de tegenwoordige werknemer een stuk meer zelfvertrouwen heeft, staat op de internetsite van de Dirk van Eck-Stichting een overzicht van alle stakingen die in de jaren 1868-2000 hebben plaatsgevonden.[11]

Noten

1. Rudolf Dekker, 'Arbeidsconflicten in de Leidse textielindustrie', in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilverum 1985) 69-86.
2. F.A.J. Zonneveld, *Onderzoeksverslag: 'Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980'* (Leiden 1992; stencil); Frans Zonneveld, 'Sociaal-economische conflicten in Leiden van 1880 tot 1980', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1992* (Leiden 1992) 114-129.
3. Cor Smit, 'Stakingen in Leiden en de directe omgeving in de periode 1945-1960', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1990* (Leiden 1990) 103-112.
4. Cor Smit wees daar in 1993 ook nog eens op, maar mythes zijn hardnekkig; Cor Smit, 'De Leidse arbeidersbeweging', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1993* (Leiden 1993) 30-45.
5. Van Leiden bestaat bij mijn weten geen totaaloverzicht van de ontwikkeling van de afhankelijke beroepsbevolking over de onderzoeksperiode. Vandaar dat hier geen harde cijfers mogelijk zijn. Voor Nederland en de grote steden bestaan dergelijke overzichten wel.
6. P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik, 'Sociale onrust in Leiden, 1870-1902. Deel I: 1870-1895', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1997* (Leiden 1998) 45-75; en 'Sociale onrust in Leiden. Deel II: 1895-1906', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1999* (Leiden 2000) 63-100.
7. *Leidsch Dagblad*, 3 december 1946.
8. Ted Schoten, *Duistere zaken. Infiltratie en collaboratie van Nederlandse ondernemingen in oorlogstijd* (Zutphen 1995) 105 e.v.
9. K.G.J.C. Knowles, *Strikes – a study in industrial conflict. With special reference to British experience between 1911 and 1947* (Oxford 1954) 158; Gerrit van Kooten, *Stakingen en stakers. Een theoretische en empirische verkenning van fluctuaties in stakingsactiviteit in Nederland van 1951 tot en met 1981* (Delft 1988) 66.
10. Omdat de Spanjaarden die op de werken van Heerema staakten uiteraard geen Leidse en ook geen Nederlandse ingezetenen waren, zijn die twee stakingen uit de tabel verwijderd.
11. Meer gegevens over deze stakingen treft men aan op de cd-rom bij mijn proefschrift en op de website van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: http:\\www.iisg.nl\databases\stakingen.

Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2002

In 2002 werden in totaal 71 aanwinsten geboekt, waarvan 39 aanvullingen op al aanwezige archieven. Het merendeel bestond uit zeer kleine (delen van) archieven: 31 aanwinsten besloegen een stapeltje van vijf centimeter of minder. Daarover valt dan ook niet veel te melden. Van de grotere zijn er onder meer afkomstig van de respectievelijke gemeentebesturen van Leiden en omliggende plaatsen. Wat Leiden betreft: overgedragen werden de notulen van B. en W. van 1956-1980 en 1985 en de circulatiebesluiten van B. en W. – de eenvoudige besluiten die niet in een vergadering zijn besproken – van 1956-1981, bewonersbrieven 1976-1998 en dergelijke. Van de gemeente Leiderdorp werd zes meter archief van vóór 1935 ontvangen, dat nog tussengevoegd moet worden in het al aanwezige archief. Ook Zoeterwoude droeg weer heel wat over: ruim dertig meter aan diversen, waaronder materiaal van het Armbestuur (1940-1989), het grondbedrijf (1850-1989), het waterleidingbedrijf (1923-1965), het Industrieschap Grote Polder (1955-1978) en over de hinderwet (1892-1949). Tot de gemeentelijke sfeer zijn ook te rekenen de Commissie Taxivervoer (Leiden), 1990-2000, en de Stichting Leidse Muziekschool (later Streekmuziekschool), zestien meter bescheiden.

Aanwinsten op het gebied van economisch belangrijke bedrijven zijn: de Nederlandsche Electrolasch Maatschappij (NEM), 1906-1985, met onder meer notulen, balansen, foto's en tekeningen; de Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij, enkele fotoboeken van een werknemer, 1943-1961; NV Boekhandel en Drukkerij v/h E.J. Brill (een meter correspondentie uit de jaren 1942-1967) en melkhandel De Geus, 1945-1963, dat hoewel zeer klein, wel de notulen van de Stedelijke Vergadering uit 1945 bevat, en waaraan verwant is de Leidse Melksanering, 1957-1975, omvattende drie notulen-

boeken. Ook kan hier worden vermeld het notulenboek 1917-1919 van de Adspirantenafdeeling van de Ned. R.K. Bond van Handels-, Kantoor- en Winkelbedienden.

Op sociaal gebied valt te melden de aanwinst van bijna veertien meter archiefbescheiden van woningbouwvereniging Leiden en voorlopers, en de Stichting Evenementen Lakenfeesten, alsmede nog wat nagekomen papieren van Sociëteit Amicitia en de Vereniging De Practische Ambachtsschool (aan de Haagweg). Vanzelfsprekend waren er ook weer aanwinsten op kerkelijk terrein: het archief van de Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt) Leiden, 1944-1995 (vier meter; dit archief is ontsloten door een inventaris); een aanvulling op het archief van de Nederlands-Israëlitische gemeente, 1970-1990, deels doorlopend tot 2000; en de correspondentie en financiële stukken 1930-2002 van de Nederlandse Protestantenbond, afdeling Leiden. Bij de familiearchieven zijn noemenswaard een aanvulling van 2½ meter met stukken over de families Bucaille, Du Pui en De Fremery; een haast even grote hoeveelheid stukken over de families Hubrecht en Van Lelyveld; en het slechts weinig kleinere archief Van der Does, circa 1650 - circa 1950. En dan is er nog de categorie sport en cultuur: het archief van de Nederlandse Bergsport Vereniging, afdeling Leiden, 1974-1997, met een inventaris door N. de Goeje; het archief van de Leidse Vereniging voor Studenten Augustinus (voorheen de RKSV Sanctus Augustinus), 25 meter groot, met een plaatsingslijst die zo primitief is dat tot herinventarisatie moest worden besloten; en acht centimeter archief van het Eerste Leidsche Klucht- en Revuegezelschap, 1923-1952. Kortom, voor velen wat wils.

Helaas zijn de meeste aanwinsten niet of nauwelijks ontsloten, al worden er wel steeds vaker meteen bij de overdracht goede beschrijvingen gemaakt. Grotere inventarisatieklussen werden dit jaar niet afgerond, maar diverse projecten vorderden gestaag. Zo kwam de inventarisatie van het archief van de Gemeentepolitie Leiden vrijwel gereed; de inventaris door mevrouw drs. M.A.J. Wansbeek-Zijbrands zag op 13 februari 2003 het licht.

P.J.M. DE BAAR

Boekbesprekingen

Ed van der Vlist, *De Burcht van Leiden.* Primavera Pers, Leiden 2001 (Leidse Historische Reeks: 14). 104 p., ISBN 90-74310-34-6. € 13,40

Ed van der Vlist behandelt in *De Burcht van Leiden* op een goed leesbare wijze de geschiedenis van dit monument. Hij begint met de verhalen die in de loop van de eeuwen de ronde deden over de oorsprong van de burcht. Sommigen meenden dat er reuzen in het spel waren geweest, anderen dichtten een stichtersrol toe aan Hengest, leider van Angelen en Saksen. Die zou na de verovering van Engeland (449) naar het vasteland zijn teruggekeerd om de burcht te bouwen. Tot ver in de negentiende eeuw zag men in de burcht een stichting van de Noormannen. Inmiddels weten we dat het in Leiden om een motte gaat van omstreeks het jaar 1000. Na een houten verdedigingswerk verscheen er in de twaalfde eeuw een stenen burcht.

Van der Vlist volgt de geschiedenis op de voet. Het verhaal van gravin Ada en de Loonse oorlog, rond 1203, krijgt veel aandacht. Door minutieus de bronnen te bestuderen ontdekte de auteur dat Ada in 1203 niet naar Leiden kwam om bescherming te zoeken in de burcht, maar om haar vijanden daar te belegeren. Het tij keerde echter: zij werd vervolgens zélf in Leiden belegerd.

Gedurende de Middeleeuwen lagen burggraaf en stad voortdurend met elkaar overhoop. De burggraaf bezat verschillende rechten binnen de stad, zoals het recht om het stadsbestuur te benoemen. Voor de stedelingen vormden die rechten een beknotting van hun autonomie. Uiteindelijk won de stad het pleit: toen de Hoekse burggraaf Filips van Wassenaar in 1420 het veld moest ruimen, bleef er van het burggraafschap niet veel meer over

dan het bezit van de burcht en een titel zonder inhoud. Uiteindelijk verkocht de familie De Ligne, erfgenaam van de Van Wassenaars, in 1651 het burggraafschap aan de stad Leiden. Deze aankoop had voor Leiden vooral symbolische waarde. Het stadsbestuur besteedde dan ook veel aandacht aan de instandhouding en verfraaiing van de burcht.

Op het einde van de negentiende en herhaaldelijk in de twintigste eeuw, werd er in en om de burcht archeologisch onderzoek verricht. Ook dit onderzoek heeft een plaats gekregen in het boek.

De Burcht van Leiden is een goed vormgegeven publicatie. Er is zichtbaar aandacht besteed aan de illustraties en de weergave daarvan. De kaderteksten zorgen voor verlevendiging en goede aanvulling op de hoofdtekst.

Enkele kritische opmerkingen tot slot. Graag had ik in het begin van het verhaal meer gelezen over de resultaten van het archeologisch onderzoek. Die komen nu pas achter in het boek aan de orde en dan op beperkte wijze. Verder voert Van der Vlist ons soms wel wat ver af van het eigenlijke onderwerp. Zo gaat hij uitgebreid in op de vroegste geschiedenis van Leiden ('Leiden en Leithon') en krijgt het grafelijk krijgsbedrijf (te)veel ruimte. Maar dit terzijde. *De Burcht van Leiden* is allereerst een geslaagd boek, dat een eerbetoon vormt aan Leidens oudste monument.

FRED VAN KAN

[1.] Ingrid Moerman, *Tranen in een rode zakdoek. Mary Servaes-Beij, Zangeres zonder Naam.* ISBN 90-76788-02. 88 p.
[2.] Bart Schmitz, *Huize Nippon aan de Rijn. Philipp Franz von Siebold (1796-1866).* ISBN 90-76788-02-2. 88 p.
[3.] Kees Walle, *Tussen Leiden en Leipzig. Het korte leven van Marinus van der Lubbe (1909-1934).* ISBN 90-76788-03-0. 80 p.
[4.] Marco Daane, *Doctor Diepvries. Heike Kamerlingh Onnes (1853-1926).* ISBN 90-76788-04-9. 88 p.
[5.] Carola van der Heyden en Max Dohle, *Stijlfiguren. Theo van Doesburg (1883-1931).* ISBN 90-76788-06-5. 72 p.
[6.] Edith Paanakker, *Klank in een nevel. Johannes Kneppelhout (1814-1885).* ISBN 90-76788-07-3. 88 p.
[7.] Els de Baan, *Schilder, brouwer, herbergier. Jan Steen (1626-1679).* ISBN 90-76788-08-1. 80 p.

[8.] Piet van Vliet, *Voor de grote oversteek. De Pilgrims in Leiden (1609-1620).* ISBN 90-76788-09-X. 72 p.
[9.] Ingrid Moerman, *Gif als goede gave. Maria Catharina van der Linden-Swanenburg, Goeie Mie (1839-1915).* ISBN 90-76788-10-3. 80 p.
[10.] Marielle Selser, *De dubbele dichter. François Haverschmidt/Piet Paaltjens (1835-1894).* ISBN 90-76788-11-1. 80 p.
[11.] Joris Wiersinga, *De leraar van Europa. Hermannus Boerhaave (1668-1738).* ISBN 90-76788-12-X. 64 p.
[12.] Ingrid Brons en Annemarie Postma, *Portret van een schildersjongen. Rembrandt van Rijn (1606-1669).* ISBN 90-76788-18-8. 120 p.
Bart in 't Veld (eindred.), Leiden Promotie VVV, Leiden 1999-2002 (Leidse Verhalen: 1-12). Per deel € 6,78

Deze reeks van kleine boekjes – en eigenlijk daardoor wat onhandzaam, om niet te spreken van onhandelbaar – ziet er best geinig uit: in het felgekleurde stofomslag zit een ellipsvormige of ronde opening waardoor een deel van een afbeelding zichtbaar is. Tegen een leuk prijsje is er altijd wel afzet te vinden. Dat mag ook wel, want de oplage is meestal niet misselijk: zo'n duizend exemplaren. Maar kun je in zo'n klein boekje toch nog een beetje fatsoenlijk verhaal kwijt? A priori twijfel je daar natuurlijk flink aan, maar erkend moet worden dat de verhalen vrijwel zonder uitzondering heerlijk weg lezen en zeker niet het idee geven dat het erg incomplete verhalen zijn, met slechts wat hap-snap-anekdotes. De eerste deeltjes hebben nogal last van taal- en typefouten, maar gaandeweg heeft eindredacteur Bart in 't Veld dat probleem vrij goed onder controle gekregen. Ook voor de kleine foutjes en missers qua inhoud geldt dat men al doende heeft geleerd. Het lijkt vrij zinloos daarvan een uitputtende lijst te geven, maar enkele mogen wel worden vermeld om diegenen die het boekje als eerste oriëntatie gebruiken niet op het verkeerde been te laten staan.

Ten aanzien van het boekje over de Zangeres zonder Naam kan worden opgemerkt dat de tot 1896 teruggaande introductie overdreven aandoet; de sfeertekening van de achterbuurten uit die tijd is weer wel goed; de opsomming van alle (gouden) platen en optredens komt wat saai over. Het boekje over Von Siebold is prima geschreven, met heel weinig feitelijke missers; overigens heet de Russische ontdekkingsreiziger niet Krusenstein, maar (Adam Johann von) Krusenstern. Ook het boekje over Van der Lubbe is prima; alleen heette de eerste man van de moeder van Rinus niet Peuthe,

maar Peute. Bij Kamerlingh Onnes had wel vermeld mogen worden dat hij tot 1920 onder de gemeente Zoeterwoude woonde, maar door annexatie toen inwoner van Leiden werd. Bij Van Doesburg zal een aandachtige lezer zich misschien afvragen waar de Maria Gondastraat ligt; die heet nu Da Costastraat. Els de Baan citeert ten aanzien van Jan Steen nogal veel uit de vrij ongeloofwaardige verhalen van Houbraken; wat heeft de gemiddelde lezer nu aan dat soort ongein? Ook schrijft zij teveel in de tegenwoordige tijd; voor historische zaken misstaat dat vrijwel altijd. De Pilgrims zijn een wat rare eend in de bijt: niet een persoon maar een hele groep wordt hier behandeld. Zoals gebruikelijk bij vrijwel alle schrijvers over dit onderwerp, begint de auteur met een veel te lange introductie over de religieuze bijzonderheden rond deze 'secte'. Verder is het het bekende verhaal, zij het met enkele beweringen die zo te zien nieuw zijn en het wel verdienen dat ze eens kritisch worden onderzocht. Het boekje over Goeie Mie (Maria Catharina van der Linden-Swanenburg) is door Peter Otgaar al uitvoerig besproken in het vorige Jaarboek (pp. 175-176) waarnaar kortheidshalve mag worden verwezen. Dat over Piet Paaltjens sprak mij persoonlijk het minst aan, maar dat lag waarschijnlijk aan de hoofdpersoon: van zo'n 'negativo' gaan haast vanzelf je ogen tranen. Op zich is het echter zonder meer een aardig verhaal te noemen. Dat de uitleg over de beroepingsprocedure van predikanten niet geheel *to the point* is, speelt dan geen rol. De rol van Boerhaave wordt in het aan hem gewijde boekje prima uitgelegd. Wel heb ik grote problemen met wat wordt verteld over het zogenaamde Academisch Ziekenhuis: de universiteit had in het (stedelijke) Caeciliagasthuis slechts een zaal in (mede)gebruik. Ook protesteer ik tegen het bestempelen van chirurgijns als chirurgen. En ook had Boerhaave niet vijf kinderen, maar slechts drie, en onder hen was geen Sybilla Maria: dat was een kleindochter (de Thoms). En tot slot het boekje over Rembrandt tijdens zijn Leidse jaren (dus tot 1631). Ook dat mag worden gelezen. Kleine opmerkingen doen daaraan niet veel afbreuk. Dat in het begin van de zeventiende eeuw menige steeg – zoals de Weddesteeg – nog niet was bestraat, is sedert 1586 beslist onjuist; verder wordt bijvoorbeeld beweerd dat Rembrandts zus Machtelt in 1631 nog in de Weddesteeg woonde, terwijl zij al op 6 september 1625 in de Pieterskerk was begraven. De tekst van de bijschriften bij de illustraties is hier uitvoerig, in tegenstelling tot die in de overige boekjes. Ook de literatuur-

lijst is goed, en dat kan van een paar andere boekjes – vooral dat over de Pilgrims – niet worden gezegd.

Als totaal-generaal wordt geconcludeerd dat deze reeks klein en fijn mag worden genoemd, kwalitatief hoogstaand, en dat voor een zeer acceptabele prijs. Niemand hoeft zich bekocht te voelen bij de aanschaf van een of meer deeltjes, ook al duurt het leesgenot niet zo heel erg lang.

P.J.M. DE BAAR

[Jan Wieles (red.)], *Water in de Wijk. Verleden, heden en toekomst van water in de Leidse Pieters- & Academiewijk en Levendaal-West.* Stichting Kunst in de Wijk, Leiden 2002. 128 p., ISBN 90-9015701-8. € 21,50

Wat uitvoering en vormgeving betreft is *Water in de Wijk* een lust voor het oog. De typografie is een juweeltje van moderne druktechniek; een betere promotie kan Drukkerij De Bink zich niet wensen. Hetzelfde geldt voor de keuze van de illustraties. De oude foto's, de gefacsimileerde handschriften en plattegronden roepen een sfeervol tijdbeeld op, waarbij we moeten bedenken dat het tegenwoordig niet meevalt om het lezerspubliek te verrassen. Voor een fotograaf als Herman Kleibrink was het rond 1965 nog vrij gemakkelijk om uit de rijke prentenverzameling van het gemeentearchief te putten. Maar nadien is er zó veel over Leiden gepubliceerd dat het steeds moeilijker wordt om fraai, maar minder bekend beeldmateriaal te verzamelen. Wat dat betreft zijn de samenstellers er goed in geslaagd om illustraties te selecteren die relatief onbekend zijn. Een goed voorbeeld vind ik de afbeeldingen van de Cellebroedersgracht (nu Kaiserstraat). Naast de bekende en haarscherpe foto uit ca. 1870 staan twee minder bekende afbeeldingen van de stadstekenaar Kikkert. Op een daarvan zien we een rustiek tafereeltje dat eerder doet denken aan een verstild slootje in Hoogmade dan aan het drukke terras op de hoek Boisotkade/Kaiserstraat. Dankzij een bij het boek behorende cd-rom kunnen we zelfs een virtueel vaartochtje over de St. Jacobsgracht maken.

Maar kijk- en leesplezier zijn twee verschillende dingen. Hoe zal ik dat zeggen – het boek doet mij denken aan een prachtig restaurant waar de kwaliteit van het eten minder is dan de ambiance. Geen wonder, want bij

nader inzien blijkt het hoofdgerecht – volgens de kaart aanbevolen als *l'eau du quartier* – een instantmaaltijd te zijn. Op de verpakking staat de samenstelling vermeld: drie ons Van Oerle, vier ons Barendregt en Smit, opgelost in een halve liter Van Maanen, afgemaakt met twee eetlepels Van Amstel-Horák en geflambeerd met een snufje Salomon van der Paauw.

Hiermee is niet alleen gezegd dat *Water in de Wijk* weinig of niets toevoegt aan wat er al gepubliceerd is, maar ook dat de kwaliteit van het product een stuk minder is dan de oorspronkelijk ingrediënten. Voor een deel is dat te billijken, omdat volgens de inleiding de begeleidende teksten van een eerdere expositie zijn gebruikt. Maar dan lijkt het mij beter daar in een ondertitel nadrukkelijk naar te verwijzen, zodat iedereen weet dat het om een verlate tentoonstellingscatalogus gaat. Overigens had men ook voor een andere opzet kunnen kiezen omdat een boek, meer dan een tentoonstelling, ruime mogelijkheden biedt om dieper en kritischer op het onderwerp in te gaan. Daar is nu geen sprake van. Zo is de stellige uitspraak dat het Rapenburg in 1204 werd gegraven ontleend aan Van Oerle, maar een stadshistoricus als Van der Vlist zet daar tegenwoordig op goede gronden vraagtekens bij. De bewering dat de Doelengracht oorspronkelijk een voormalige kavelsloot was, is onjuist: de gracht is in of na 1392 gedolven ten westen van een in dat jaar gedempt slootje in het Jan van der Woudeland. Dergelijke onvolkomenheden zijn nog tot daar aan toe, maar het is beslist storend dat de samenstellers hebben nagelaten om specifieke bronverwijzingen op te nemen, terwijl de illustraties wél zorgvuldig zijn verantwoord. De lezers moeten het maar doen met een literatuurlijstje op de laatste bladzijde. Die nalatigheid wordt niet goed gemaakt door de vele interviews; als lezer heb ik in dit verband weinig boodschap aan de meningen van wijkbewoners, bekende Leidenaars of hoogwaardigheidsbeklederS (dat de mij volstrekt onbekende Joop Visser Leiden bezingt zoals niemand dat kan, wil ik niet weten en dat de Doelengracht, grenzend aan de Hortus een "fascinerend stukje Leiden" is, wist ik al. En dat de "hoge" Breestraat op een zandrug ligt in plaats van op middeleeuws huisvuil, mág ik zelfs niet weten). Toch is het aardig dat men zich heeft gewaagd aan een toekomstvisie. Met behulp van montagefoto's stroomt het water weer waar het ooit heeft gevloeid en herleven de Koepoorts- en St. Jacobsgracht. Voor de bewoners van de Langebrug is het echter niet te hopen dat straks de graafmachines verschijnen. Ter hoogte

van de Wolsteeg is de straat immers zó smal dat de nieuwe gracht niet breder dan anderhalve meter zal worden, tenzij men evenals in de zestiende eeuw zou besluiten om alle huizen aan de Breestraatzijde van bruggetjes te voorzien – maar dat lijkt mij een slechte oplossing voor het varende verkeer.

Laten we het er op houden dat *Water in de Wijk* een oogstrelend plaatjesboek is. Daar is niets mis mee – integendeel. Maar wat de verdere inhoud aangaat is het – anders dan de prijs doet veronderstellen – geen *haute cuisine.*

KEES WALLE

S. Groenveld, *'Van vyanden und vrienden bedroevet'. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.* SDU Uitgevers, Den Haag 2001. 42 p., ISBN 90-12-093155. € 6,78

In zijn ter gelegenheid van 3 oktober 2001 gehouden lezing heeft professor Groenveld licht geworpen op de verwoestende gevolgen van beleg en ontzet van Leiden voor vooral de regio rond Leiden. De stad zelf is immers amper beschoten en de door de verdedigers getroffen afweermaatregelen lieten weinig schade achter – slechts een paar afgebroken huizen om wat meer ruimte te krijgen om daar de windmolens te kunnen bouwen, die buiten de stad te gevaarlijk stonden: de Spanjaarden hadden er al enkele in de as gelegd, en voedselvoorziening is nu eenmaal uiterst belangrijk. Afgezien van vaarwegen die vol palen geslagen waren om een aanval over water niet gemakkelijk te maken, was het enige vermeldenswaardige feit het instorten van een stuk stadsmuur bij de Koepoort in de nacht van het ontzet. Maar Groenveld maakt overduidelijk dat het beeld van de omstreken van de stad er totaal anders uitziet: velen zullen met tranen in de ogen het maanlandschap hebben aanschouwd dat de soldaten hadden achtergelaten. Hij laat ook goed zien dat het niet uitmaakte of je door vriend of door vijand in de tang werd genomen: inkwartiering, losgeld, vorderingen van voedsel en goederen, afkopen van brandschatting – wie bleef en alle ellende verduurde, eindigde straatarm, uitgeplunderd, en soms lijfelijk niet ongeschonden. Als het dak boven je hoofd al niet was afgebrand, stond in ieder geval je land wel onder water, was je oogst voor soms vele jaren verpest en waren je vooruitzichten in een zo geteisterd land ook niet daverend. Groenveld schetst het beeld in

al zijn facetten, onopgesmukt, maar niets aan de verbeelding overlatend. Wie ook maar enigszins een idee wil krijgen wat het zo glorievolle ontzet van Leiden heeft betekend voor een heel groot deel van Zuid-Holland, moet dit zeker eens lezen.

Allereerst worden in grote lijnen de ontwikkelingen geschetst die tot de opstand tegen landsheer Filips II leidden en hoe er door geuzen en Spanjaarden werd gereageerd. Daarna komen de aspecten van de verdediging door Leiden uitvoerig aan bod: de kaalslag rond de stadsmuren, de bouw van schansen, het vernielen van kerken, kloosters en kastelen van politieke tegenstanders of omdat ze te dicht bij de stad stonden; vervolgens de tactiek van de Spanjaarden en de door hen aangebrachte verwoestingen tot diep in het Westland; en ten slotte de inundatie op bevel van Willem van Oranje van enorme gebieden, met aanvankelijk ook nog weinig resultaat.

Aan de waterstaat wordt, terecht, zeer veel aandacht besteed: ook vanuit het noorden kwam er veel (zee)water, en omdat tientallen molens en molentjes waren platgebrand ofwel netjes afgebroken en opgeslagen (voor zover het hout niet werd gevorderd), duurde het in veel gebieden tot ongeveer 1580 voor de waterstand weer volledig beheersbaar was. Tot die tijd hebben veel boeren onnoemelijk veel leed doorstaan en schade geleden. Groenveld citeert slechts een paar schrijnende gevallen uit vooral de protocollen van notaris S.L. van der Wuert (door hem consequent als Wuest aangeduid), maar er zijn er nog veel meer. Bedragen en cijfers noemt hij niet; het zou veel moeite kosten om tot een voorzichtige schatting te komen, en veel gegevens zijn ook toen al nooit schriftelijk vastgelegd. Maar het beeld is duidelijk genoeg.

Groenveld heeft, blijkens zijn knappe literatuurkennis, heel wat nageslagen, en zijn betoog is dan ook uiterst betrouwbaar. Een vergissinkje hier (p. 18: de Spanjaarden keerden niet op 18, maar op 25 mei 1574 van de Mokerhei terug) en een wat onzekere vermelding daar (p. 29 over de herbouw in fasen van de kerk te Zoeterwoude) zijn niet storend of belangrijk. Wel is het laatste gesignaleerde toch symptomatisch: hoe goed je de literatuur ook beheerst, er verschijnen tegenwoordig zoveel artikeltjes in blaadjes van historische verenigingen en zo, dat er altijd wel een nog recenter en beter verhaaltje bestaat. Groenveld toont dat zelf ook onmiskenbaar aan in zijn noemen van vooral verborgen publicaties over zijn woonplaats Wassenaar.

Het leggen van contacten met vergelijkbare personen met veel kennis van de plaatselijke geschiedenis, zoals voor bijvoorbeeld Voorschoten wel is geschied, had nog veel meer details en literatuur kunnen opleveren. Zo heeft K.J. van Muijden in een in augustus 1999 begonnen artikelenreeks 'De bouwgeschiedenis van de dorpskerk te Zoeterwoude' in het plaatselijke blad *Suetan* al de twijfel weggenomen of de herstelling van het koor in 1593 of in 1597 plaatsvond (het was 1593). Maar ach, het levert alleen maar een baaierd aan pietluttigheden op, waar een voordracht grootse vergezichten eist. Wel doet het verlangen naar een alomvattend en gedetailleerd overzicht van alle verwoestingen van kerken, kloosters en kastelen. Misschien een leuk onderwerp voor een scriptie? Maar zelfs zonder vervolgstudie is al een prachtig overzicht gegeven, dat hopelijk door velen met genoegen zal worden gelezen.

P.J.M. DE BAAR

W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse Universiteit.* SDU Uitgevers, Den Haag [2000] (3 Oktoberlezing 2000). 30 p., ISBN 90-12-08949-2. € 6,78

Met de Pallas uit de titel is Pallas Athene bedoeld, de schutspatroon van de Leidse Universiteit, die op het grootzegel is afgebeeld als krijgsgodin, maar als beschermvrouwe van kunsten en wetenschappen tevens verdiept is in een boek. Dat valt dus uit te leggen. Dat 'dubbeltalent' is wat minder goed te begrijpen; eerder bekruipt je het idee dat er sprake is van een gespleten persoonlijkheid. Hoewel keer op keer een soort tegenstelling tussen oorlog en de (universitaire) wetenschappen wordt geconstrueerd, is toch wel duidelijk dat het aspect oorlog miniem is en er eigenlijk een beetje bij de haren bijgesleept. De aanhoorbaarheid van de rede en thans de leesbaarheid dankzij dit boekje wordt er bovendien niet gemakkelijker op door het wat al te royale gebruik van Latijn, ook al is de strekking ervan wel meteen vermeld. Het komt een beetje over als een soort koketteren van Otterspeer met zijn kennis op het gebied van oude talen; het is net iets te nadrukkelijk. Maar goed, een hypergeletterd geleerde – ook door mij als zodanig zeer bewonderd – mag zich wel enige mate van uitspatting veroorloven. Het gevolg is evenwel dat de toehoorder zeker een en ander aan diepere bedoelin-

gen gemist zal hebben, en ook bij het lezen moet je soms een zin twee keer lezen om de mooie alliteraties te zien en andere woordkunstjes en effectbejag te snappen.

Betreft dat de vorm, de inhoud is aardig te noemen. Eerst wordt diep ingegaan op de taferelen bij de inwijding van de Universiteit op 8 februari 1575. Via geleerde krijgers of geharnaste geleerden als Jan van der Does-Janus Doesa gaat het dan naar de herdenkingen van 1625, 1725 en 1775, telkens pogend zaken te vinden die de aspecten oorlog versus kunsten en wetenschappen wat belichten. Een echte verbinding met 3 oktober 1574 en alles wat daarmee samenhangt is evenwel amper te vinden. Een beetje bekruipt je het gevoel dat dit een prachtige lezing is, die alleen op een verkeerd moment is uitgesproken (8 februari zou vele malen beter zijn geweest dan de vooravond van 3 oktober), of voor een verkeerd publiek (dat eerder iets over 3 oktober verwacht zal hebben), of misschien was er zelfs een verkeerde spreker (het geheel doet wel wat ronkend aan). Door de toehoorders bijvoorbeeld moet het vrij uitvoerig citeren van een dichtwerk van Doesa als lastig zijn ervaren, ook al werd de vertaling in het Nederlands uit de tijd zelf geciteerd. Dat Nederlands is niet bepaald gemakkelijk; ik ben er voor 101 procent van overtuigd dat dit het taaltje van Jan van Hout is, die er een moeilijk leesbare dichtstijl op na hield. Van Hout was een vriend en dichtmaatje van Doesa en – ondanks zijn calvinisme – bij tijd en wijle een soort feestbeest; niet vreemd voor iemand die als vader een rederijker had en wiens vrouw een Brabantse was: hoe groter geest, hoe groter beest. Otterspeer noemt echter de naam van de vertaler niet; in de door hem geraadpleegde bron (Orlers) staat slechts dat Van Hout de vertaalde verzen op zijn kosten heeft laten drukken. Dat ook het verhaal over de inwijding van de hand van Van Hout is, lijdt mijns inziens geen twijfel. Uit een citaat als (p. 6) "schrijft Orlers" zou een simpele ziel kunnen concluderen dat Otterspeer bedoelt dat Orlers zelf als verslaggever optreedt, terwijl deze nadrukkelijk meldt dat hij slechts het verhaal heeft overgeschreven ten behoeve van zijn stadsgeschiedenis.

Ook al valt er niet veel op de inhoud aan te merken, iets toch nog wel. Neem bijvoorbeeld de eerste zinnen van de spreker: "Donker en koud moet het geweest zijn, die dinsdag 8 februari 1575. Om zeven uur 's morgens vulde de grote Pieterskerk zich met een menigte mensen." Een leuke en

literaire binnenkomer (u ziet, lezer, dat ik van de weeromstuit ook ga allitereren), maar klopt dit wel? Zou men zo kort na het ontzet, terwijl de oorlog nog hevig woedde en een derde beleg bepaald niet denkbeeldig was, een tijdstip hebben uitgekozen waarop het nog aardedonker was en een massa (dure en nog slecht verkrijgbare) kaarsen gestookt hebben om iets te zien? Hoewel dit feest best wel wat mocht kosten, zal de zuinige Van Hout, als grote organisator, wel wijzer zijn geweest. Was het op 8 februari 1575 om 7.00 uur dus wel donker? Ieder kind weet dat het tegenwoordig op 8 februari op dat tijdstip het geval is. Maar toen? Omdat wij sedert 1940 Midden-Europese Tijd hebben, terwijl we eigenlijk in de West-Europese tijdzone wonen (en dus Greenwich Meantime zouden moeten hebben), geldt thans de tijd van de meridiaan van (zeg) Berlijn, terwijl toen uitsluitend de exacte zonnetijd gold. Daardoor is het midden van de dag thans niet meer 12.00 uur, maar veel later. Op 8 februari 2003 is volgens mijn kalender zonsopkomst om 8.09 uur en zonsondergang om 17.39 uur; de morgen duurt dan 3 uur 51 minuten, de middag 5 uur 39 minuten. Daar komt nog iets bij: in 1575 rekende men met de Juliaanse tijdrekening, die toen tien dagen achterliep bij de (latere) Gregoriaanse. Daarom sprong in Holland na 1 januari 1583 de dagaanduiding ineens naar 12 januari. Inmiddels loopt de Juliaanse kalender dertien dagen achter op de onze, en dat betekent dat eigenlijk het daglicht van 8 februari toen identiek is met het daglicht van 21 februari nu. Alweer volgens mijn kalender is er op die dag in 2003 van 7.44 tot 18.04 daglicht, in totaal dus tien uur en twintig minuten. Dat zal toen echt niet zoveel langer of korter zijn geweest. Wanneer de *mid*-dag om exact 12.00 uur is, moet de zon opkomen vijf uur en tien minuten eerder, dus om 6.50 uur. Ziedaar: het was licht om 7.00 uur, uiteraard afhankelijk van opklaringen dan wel (sneeuw)buien.

En was het toen ook koud? Dat is natuurlijk een relatief begrip; in februari verwacht je geen zomerse temperaturen, zeker niet in die periode die ook wel eens als 'kleine ijstijd' wordt aangeduid. Bovendien waren de mensen toen niet zulke koukleumen als wij; iedere zondag in de winter zaten ze een flinke tijd in een onverwarmde kerk, zij het dat vrouwen wel vaak een stoof met daarin een testje met brandende turfjes of kooltjes voor iets meer warmte onder hun rokken koesterden. Maar hoe dan ook, bij flinke vorst zat iedereen toch wel behoorlijk te rillen. Volgens de nooit genoeg te prijzen boekenreeks

van J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen* (deel 3, Franeker 1998, p. 698) was er na 31 januari 1575 geen ijsgang meer op de grote rivieren, zodat het in ieder geval niet echt zwaar gevroren zal hebben. Uit het feit dat het schip met Apollo en de negen muzen van de Nonnenbrug naar het Rapenburg voor de huidige nummers 4-10 voer (Orlers, p. 194 onderaan), kan worden geconcludeerd dat er geen ijs meer in het Rapenburg lag, althans niet van enige betekenis. Kortom, met die kou viel het denkelijk wel mee.

Zoutstrooierij? Spijkerzoekerij bij eb? Ja, en het toont maar weer eens aan hoe voorzichtig men moet zijn met werkelijk ieder uitspraakje ook. Het zal ook duidelijk maken dat bijvoorbeeld archivarissen, die meer dan wie ook met dit soort zaken worden geconfronteerd, wel eens huiverig worden om veel te publiceren. Je kunt wel bezig blijven met controleren en gepeuter op de vierkante millimeter, en voor je het weet vindt een betweter toch nog wat in je schrijfsels. Gelukkig dan de historici en vooral de romanschrijvers die als het ware met brede penseelstreken een fraai beeld van het verleden weten op te roepen. Zo iemand is de literator Otterspeer, en zijn zo literaire werk verdient het eigenlijk niet om op deze manier door de mangel te worden gehaald. Vergiffenis dus alstublieft, maar historische romans blijf ik toch maar mijden als de pest!

P.J.M. DE BAAR

Annemarie Kets, Marielle Lenders en Olf Praamstra, *Klikspaan. Studentenschetsen.* Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Den Haag 2002. ISBN 90-76832-06-04. Deel 1, *Teksten*, 880 p.; Deel 2, *Commentaar*, 683 p.

Twee pillen van in totaal ruim 1.500 bladzijden op een verantwoorde manier bespreken; dat dat niet meevalt zal iedereen zich wel kunnen indenken. Jan Kneppelhout, alias Klikspaan, heeft heel wat bladzijden volgepend en laten drukken. En dat is nu op een onbekrompen en gewetensvolle manier heruitgegeven, met uitslaande platen, bijgevoegde kaarten, ophelderingen, noten en een onafzienbare hoeveelheid commentaar, verklaringen enzovoort. Vrijwel ieder ook maar enigszins verouderd of dubbelzinnig woord wordt om-

standig verklaard. Het wemelt haast van de afbeeldingen, ook zelfs van de originele kaftjes van de in afleveringen verschenen *Studententypen* en het plaatwerk. De bezorgers hebben daarbij een ongelofelijke hoeveelheid zaken in andere bronnen nagetrokken en produceren daar soms complete uitweidingen over, zoals over 'Sempre Crescendo', waarvan Kneppelhout lid was. De publicatiegeschiedenis wordt omstandig uit de doeken gedaan. De opgave van geraadpleegde bronnen beslaat alleen al 33 bladzijden! Hier kan alleen maar in bewondering stilgezwegen worden. Zelfs al zouden er een paar foutjes of ongeïdentificeerde personen te signaleren zijn, dit zou dit voorbeeldige monsterwerk volstrekt oneer aandoen. Je moet alleen wat zitvlees hebben om je door zo'n hoeveelheid bladzijden en zo'n lastig te lezen tekst heen te kunnen slaan. Ook is het niet ondienstig een grote interesse in juist die periode te hebben.

P.J.M. DE BAAR

Thimo de Nijs (ed.), *Jacob David Mees. Dagboek 1872-1874.* Verloren, Hilversum 1997 (Egodocumenten: 14). 110 p., ISBN 90-6550-150-9. € 12,00

Een Rotterdamse bankierszoon, die in Leiden rechten gaat studeren en zich daarbij behoorlijk wat luxe kan veroorloven aan uitgaven voor een goede kamer (in Hogewoerd nr. 1, op de plek waar nu de Korevaarstraat loopt), boeken, uitstapjes, huur van rijpaarden en veel treinreizen naar zijn ouders in Rotterdam en ook wel naar elders, zou een indringend beeld van het Leidse studentenleven in zijn tijd moeten kunnen schetsen. Helaas is de eindindruk dat het allemaal niet zo erg goed uit de verf komt. Het dagboek beslaat slechts twee jaar en kent daarbij nog flinke hiaten. Veel is bovendien niet 'heet van de naald' opgetekend, maar soms een flinke tijd naderhand. De zelfopgelegde taak om een dagboek bij te houden, woog voor Jaap Mees blijkbaar wel heel zwaar.

Een dramatisch hoogtepunt, of zo men wil dieptepunt, vormt de beschrijving van de ontdekking dat Mees tuberculose had, een ziekte waaraan kort tevoren zijn oudere broer Ru was overleden. Jaap wist dus dat ook hem een vreselijke tijd wachtte, met fatale afloop. Hoewel hij af en toe de moed erin probeerde te houden, blijkt uit haast iedere bladzijde wel wat een geweldige

doem er over zijn bestaan lag. Ook dat doet de lezer beseffen hoezeer Mees en zijn familie en weinige ware vrienden (onder wie de Leidenaar J. Scheltema) moeten hebben geleden onder het vooruitzicht hun enig overgebleven zoon of broer, of vriend, te zullen gaan verliezen.

Het dagboek is, door dit aspect, meer indrukwekkend dan interessant of zelfs belangrijk te noemen. Misschien mocht dat ook niet van een net aangekomen student worden verwacht. Mees was een goede student, maar geen studiewonder. Dat de studie na het vernemen van zijn doodvonnis niet meer op een hoog peil stond en de toekomstige jurist en bankier nog slechts af en toe wat rechtsgeleerde lectuur tot zich nam, zal geen verwondering wekken. Mees was ook te bescheiden van aard om als gangmaker van een bende jaargenoten te kunnen fungeren. Een gemiddelde student, met de gemiddelde studiezorgen, vermaakjes en probleempjes, weinig spectaculair en door zijn vroege dood ook maatschappelijk weinig betekenend: zonder de dramatische afloop zou het dagboek eigenlijk niet de moeite van het uitgeven waard zijn geweest.

Dat uitgeven is heel zorgvuldig gebeurd. Er is een zeer uitvoerige inleiding, waarin het milieu van de familie Mees wordt geschetst, en de levensloop van Jaap voor hij ging studeren. Gelukkig was er een zeer omvangrijk familiearchief beschikbaar, waarin vrijwel alles is bewaard wat Jaap heeft nagelaten (dus ook het dagboek). Er is uitermate veel energie in gestoken om alle genoemde personen, gebeurtenissen en titels van boeken te achterhalen. Uitvoerige noten verklaren vrijwel alles wat men verklaard zou willen zien. De titels van zijn lectuur zijn vrijwel allemaal geïdentificeerd; vaak wordt in de noten zelfs vermeld waar dat boek of artikel over ging, om zo de tekst beter te kunnen begrijpen. Ook aan de personen en gebeurtenissen is alle moeite besteed. Teleurstellend is het dan op p. 88 te lezen dat Jaap schrijft dat hij op 22 januari 1874 ontbijt en "daarna kroeg en Levedag" en de bezorger daarbij in noot 47 opmerkt: "Onduidelijk is wat Jaap Mees hiermee bedoelt." Hoe ook getuigend van eerlijkheid en niet van kennis van Leiden, het was niet moeilijk geweest om te achterhalen dat G.J.C.A. Levedag bier- en koffiehuishouder op het adres Breestraat 143 was; in 1875 verhuisde hij naar Breestraat 85 (tegenover De Vergulde Turk), waar zijn weduwe en zoon het befaamde hotel Levedag zouden gaan exploiteren. Mees ging dus eerst naar de studentensociëteit (thans Minerva) op de Breestraat

('de kroeg') en daarna koffie of iets anders drinken bij Levedag aan de overzijde van de Breestraat. Dit is een van de uiterst weinige missers, en dus mag deze publicatie verder alleen maar alle lof worden toegezwaaid.

P.J.M. DE BAAR

Monique Roscher en Sandra Spijkerman, *SLS Wonen. Een kostbaar bezit*. Leiden 2002. 160 p., ISBN 90-80717-1-8. € 23,50

De jubileumuitgave 45 jaar Stichting Leidse Studentenhuisvesting 1957 – 6 juni – 2002 is inmiddels de vijfde in een reeks. Al in 1967 stelde de SLS haar huizenbezit op schrift en liet dat in een eenvoudig drukwerkje in bredere kring verspreiden. In 1977 verscheen een vermeerderde uitgave, en evenzo in 1982 en 1992. In deze boekjes werd van ieder pand of complex een foto opgenomen en ten minste de gegevens: adres, (bij)naam van het pand, bouwjaar, voormalige functie(s), datum van verwerving ("aangekocht bij akte d.d. ..."), jaar/jaren van verbouw of nieuwbouw, en het aantal verhuureenheden. Een enkele keer ontbrak er wel eens een gegeven, terwijl anderzijds vaak werd aangegeven dat een pand de monumentenstatus heeft. Als er veel over een pand of complex was te vertellen, bijvoorbeeld bij hofjes of grote panden met een belangrijke geschiedenis, dan volgde ter plaatse of achterin een uitvoeriger betoog. De schrijfsters zijn dus flink schatplichtig aan die oudere uitgaven, maar vermelden dat nergens; slechts is de titel van het jongste boekje in de 'bronvermelding' opgenomen.

De huidige opgave is heel anders vormgegeven. Was het vroeger het streven om per pand/complex een bladzijde te vullen met een (staatsie)foto en de vaste gegevens, soms aangevuld met nog wat tekst over de historie, hier is een merkwaardig systeem gevolgd: panden of complexen waarover veel wordt verteld, krijgen een hele pagina tekst en een hele pagina foto, inclusief een inzet; als er wat minder stof voorhanden was, werden het twee panden/complexen op twee pagina's in twee kolommen; bij nog minder tekst werden het drie kolommen en drie foto's; en bij het ontbreken van enige tekst buiten de vaste gegevens werden het vier brokjes letters en vier fotootjes per pagina. Vanuit economisch oogpunt misschien aantrekkelijk, maar de fotootjes zijn veel te klein en verdienen beter. Ook wordt de indruk

gewekt dat de schrijvers het halverwege niet meer zagen zitten en hun verhaal als een nachtkaars lieten uitgaan. Want maak niemand wijs dat er over zelfs het eenvoudigste en modernste pand niets vertellenswaardigs zou zijn. Zo wordt toch wel sterk gemist de naam van de architecten van de nieuwbouwcomplexen; dit is vaak de allereerste vraag die een buitenstaander stelt en waar schrijvers met een kunsthistorische achtergrond toch wel begrip voor horen te hebben. Bovendien is het een vraag waarop het archief van de SLS toch in een handomdraai antwoord moet kunnen geven.

De auteurs bewijzen pagina na pagina vlotte teksten te kunnen produceren. Nodig een paar oude Leidenaren uit die hun hele leven interesse in huizen hebben gehad, en het karwei is binnen niet overdreven veel tijd gepiept – want je moet wel goed controleren wat derden uit hun blote hoofd vertellen. Maar leuke anekdotes over bijvoorbeeld een straatnaam of markante vroegere bewoners mogen ook, en van kunsthistorici verwacht je dat ze iets kunnen vertellen over de ontwerpgeschiedenis en stijl of in het oog springende details. Nu heerst vanaf pagina 106 slechts saaiheid. En als het dan ontaardt in praatjes om gaatjes te vullen? Die staan er nu toch ook al in, en mits goed geschreven, zal daar toch wel geen enkele lezer bezwaar tegen hebben?

De auteurs kennen de bestaande literatuur vrij goed en weten die tot lekker weg lezende teksten te verwerken. Dat de literatuuropgave moeilijk te hanteren is ("Verschillende artikelen uit Leidse Jaarboekjes"), valt te betreuren, maar dan had voor een heel ander (historisch beter, maar typografisch mogelijk minder goed) systeem gekozen moeten zijn. Nu blijft vaak onduidelijk, zelfs voor een insider, waar de schrijvers hun wijsheid vandaan halen. Soms is die namelijk niet helemaal juist. Zo wordt op p. 56 de indruk gewekt dat professor Polyander a Kerchove in 1712 de uitspraak deed dat het Rapenburg de mooiste plek ter wereld was. De man was toen echter al vele jaren geleden overleden; het is ontleend aan een boek dat in 1712 verscheen (zie *Leids Jaarboekje* 9 (1912) 92-93). Iets soortgelijks speelt met de bewering op p. 62 dat tsaar Peter de Grote twee uur in zijn schuit heeft moeten wachten op de thuiskomst van Boerhaave voor het pand Rapenburg 31. Wie zich realiseert dat de tsaar overleed in 1725, terwijl Boerhaave dit pand pas kocht in 1730, snapt wel dat dit niet kan. Nu is de literatuur een enorme chaos op dit punt: tal van maanden en jaren worden genoemd. Peter was in Holland van 17 december 1716 tot 30 maart (vertrek uit Den

Haag) / 10 april (vertrek uit Vlissingen) 1717, en van begin juli tot 2 september 1717; een exacte datum is nergens gevonden, maar de maand maart 1717 ligt het meest voor de hand. Overigens ben ik van mening dat twee uur wachten wel erg lang is. Boerhaave was met een ijlbode toch wel sneller op te sporen, en voor een tsaar kwam hij echt zijn bed nog wel uit. Maar al lag de schuit niet precies voor Rapenburg 31, het zal niet veel hebben gescheeld, want Boerhaave woonde toen in de Nonnensteeg. Ook slordigheidjes storen: zo is (p. 68) een pand volgens de lopende tekst verbouwd in 1968, maar volgens de vaste gegevens in 1969, en idem op p. 70: 1964 tegen 1965. Daar is ook een discrepantie te signaleren aangaande het bouwjaar: volgens de tekst 1656, volgens de vaste gegevens ca. 1760. Dit soort zaken vindt men vaker.

Wat ook mijn gram heeft opgewekt, is het nog steeds ontbreken van heel wat (geschatte) bouwjaren, zoals onder meer bij Herensteeg 20-24, Hugo de Grootstraat 112, Middelstegracht 20 en Nieuwe Rijn 46A-D. Sommige bouwjaren zijn of vrijwel onmogelijk of weinig geloofwaardig. Nu is het begrip bouwjaar soms erg gecompliceerd, maar aan de hand van sommige gefotografeerde voorgevels is toch wel meteen te oordelen – zelfs voor een leek – dat een bepaald bouwjaar niet kan kloppen. Neem Zoeterwoudsesingel 107, met als aangegeven bouwjaar 1932-1934 (op zich al een veel te lange bouwperiode voor in de crisisjaren, toen vrij snel gebouwd kon worden): een kind kan met een half oog wel zien dat dat eerder uit rond 1885 dateert. En een geval als Hogewoerd 82-82A, met als aangegeven bouwtijd "midden zeventiende eeuw": eigenaar Jan Kros kreeg op 14 juni 1849 vergunning "om een gedeelte van gemeld huis te moogen afbreken en op het erf in eene andere rigting eene nieuwe bebouwing daar te stellen, alsmede de stoep voor gemeld huis over de geheele breedte op dezelfde rooying te mogen doortrekken" – de gevel ademt inderdaad eerder de geest van het midden van de negentiende dan de zeventiende eeuw.

In summa: een heel aardig boekje, maar niet geheel foutloos. Wenselijk ware dat er aan bijgeschaafd wordt, opdat bij het volgende jubileum een nog dikkere en vooral betere editie het licht kan zien.

P.J.M. DE BAAR

Ad van Kamp, *Toen de tram nog reed in Leiden... Herinneringen aan een periode die veertig jaar geleden eindigde.* Uitgeverij Adriaan Hagenaar, Heiloo 2001. ISBN 90-72721-09-8. 104 p. € 18,13

De geschiedenis van vooral de 'Blauwe Tram' en de NZHTM is al vele jaren onderwerp van onderzoek van vele auteurs, van wie Ad van Kamp zeker niet de minste is. Hij heeft dan ook een respectabel aantal boeken over dat onderwerp op zijn naam staan. Om er slechts één te noemen: *De Bollenlijn. Herinneringen aan de electrische tramlijn Haarlem-Leiden*, uit 1999. Zijn jongste boek is als het ware een samenbundeling van die vroegere boeken, want vanzelfsprekend speelt de lijn Haarlem-Leiden ook in dat boek weer een prominente rol. Wat van ruwweg al zijn vroegere boeken kan worden gezegd, geldt ook nu weer: veel nieuw of althans minder bekend plaatjesmateriaal (hoewel de echte kenners wellicht weinig onbekends meer zullen ontdekken), met binnen de (bewust?) kortgehouden bijschriften vrij veel feitelijke informatie, waarin slechts uiterst zeldzaam een misser is te ontdekken. Behalve een paar tikfoutjes en een tweetal afwijkende spellingen van straatnamen is de enige de bewering op p. 32 dat het tramstation op het Stationsplein in Leiden in de oorlog werd afgebroken. Dat klinkt alsof het eenvoudigweg overbodig was geworden of moest verdwijnen om een vrij schootsveld te krijgen of zoiets, maar de reden lag in de bombardementen op het spoorwegstation op 11 december 1944, waarbij alleen de Haverzaklaan en omgeving werden geraakt. Hierbij werd het tramstation geraakt, en dit leidde tot de afbraak.

Het boek bevat voornamelijk foto's van na de oorlog. Zeker toen de opheffing van de tramlijnen aanstaande was, werden er snel nog heel wat fraaie plaatjes geschoten. Op veel daarvan poseren personeelsleden van de tramwegmaatschappijen; deze worden bij naam genoemd, zodat een wat oudere lezer nog wel eens een bekende kan ontdekken. Ook van het opbreken van de rails zijn foto's opgenomen, evenals van de uitgerangeerde en op de sloper wachtende tramstellen. Voor liefhebbers van het oude Leiden en de regio moeten hier meerdere plaatjes tussen zitten om van te watertanden.

De bijschriften zijn niet al te lang en geven veel informatie over de nummers van de afgebeelde tramstellen. Voor fanaten is dat ideaal, maar voor de gewone lezer wellicht niet iets om rode oortjes van te krijgen. Maar

je krijgt wel een aardig idee hoe Leiden als een spin in het web van tramlijnen fungeerde en met wat voor verschillend materieel er werd gereden. Wanneer ik echter zou moeten kiezen tussen een boek over slechts één lijn, zoals dat over de Bollenlijn, en dit meer overzicht biedende boek, gaat mijn voorkeur toch uit naar de veel gedetailleerder behandelde Bollenlijn. In dat deeltje is zelfs een grote kaart van het traject opgenomen. Maar voor een nostalgisch aangelegd persoon zal dit soort overwegingen wellicht niet spelen.

P.J.M. DE BAAR

Jan Vreeswijk met medewerking van Achim Vreeswijk, *Wie wat waar. Uit het archief van Jan Vreeswijk: Leiden.* Z.p. 2002. 80 p., geen ISBN. € 20

Volgens een inmiddels vertrouwd recept (zie de bespreking van het deel over Stompwijk in deze reeks in het *Jaarboek 2001*, p. 211) heeft Jan Vreeswijk zijn bak foto's en knipsels over Leiden tevoorschijn gehaald en daar een boek van gemaakt. Omdat hij wellicht nog wat weinig had, heeft hij bij particulieren en bedrijven (naast advertenties en geld) nog wat foto-materiaal en gegevens losgepeuterd. Daardoor is er naast echt uniek materiaal ook weer een aantal 'gouwe ouwe' kiekjes van met name fotograaf Nico van der Horst opgenomen. De nostalgie druipt er als het ware van af; dit is typisch een boek voor de oudere garde. Het zal dus best wel zijn kopers krijgen en het is te hopen dat die er flink bij gaan zwijmelen. In dit soort boeken moeten de plaatjes het immers doen en kwalitatief zijn die best wel te pruimen. Ook de bijschriften – soms kort, soms uitgebreid, bijvoorbeeld bij klassenfoto's – kunnen door de beugel.

Maar dan de lopende tekst, of eigenlijk: de verzameling kadertekstjes. Die zitten vol taal-, type- en stijlfouten en zijn van het gehalte prietpraat, volkomen inhoudsloos. Het aantal fouten in gegevens is haast niet te tellen. Enige volgorde is niet te ontdekken; het lijkt wel of het criterium geweest is hoeveel tekst en plaatjes er maximaal op een bladzijde kunnen. In een omgevallen kaartenbak zijn af en toe nog restanten van een oude ordening te ontdekken, maar hier is het volstrekte chaos. Te vrezen is dat de auteur alles zelf heeft willen doen, vanaf het uitzoeken van het materiaal tot en met het bezorgen van zijn boeken bij de koper, als het kan met omzeilen

van de reguliere boekhandel. De auteur is duidelijk geen Leidenaar en evenmin een uitblinker in taal; het eens nalezen van zijn schrijfsels door een buitenstaander, zonder dat dat een gestudeerd neerlandicus hoeft te zijn, zou al heel wat kou uit de lucht hebben gehaald.

Het blijft jammer dat dit soort op zich aardige boeken vaak zo slordig in elkaar gedraaid wordt. Nostalgie is immers een positieve drijfveer om boeken samen te stellen en ze te lezen. Tal van in redelijk brede kring bekende Leidenaars kunnen hun tronie hier terugzien (voor zover ze nog in leven zijn, want er zijn ook heel wat plaatjes uit de tijd van voor de oorlog) en ettelijke inmiddels onherkenbare stadsgezichten werken vertederend voor hen die daar hun jeugdjaren hebben doorgebracht. Er zijn vooral veel plaatjes van bedrijven, meest kleine middenstandszaken, die voor een groot deel pas in het afgelopen decennium de deur definitief hebben moeten sluiten. Vooral voor dat segment is het boek waardevol te noemen. De foto's van voetbalelftallen en de denkelijk niet erg representatieve klassenfoto's imponeren wat minder, al was het maar omdat de identificatie van de gefotografeerden – met alle respect voor het verzette werk – niet echt bevredigend is: vaak wisselvallig en met te veel typografische aandacht voor juist onbekenden.

Kortom, een leuk boek, als je niet verder wilt kijken dan de plaatjes.

P.J.M. DE BAAR

Dick Wortel, *Taal in stad en land. Leids*. SDU Uitgevers, Den Haag 2002 (Taal in stad en land: 5). 118 p., ISBN 90-12-09006-7. € 12,50

Over het Leidse taaltje of dialect is in het verleden wel vaker geschreven, maar steeds op een volstrekt onbevredigende wijze. Nu ligt er een aardig boekje op tafel dat op een vlotte manier vrijwel alle aspecten van het Leids behandelt. De schrijver is al sinds jaar en dag bezig met een studie naar de tongval van de plaats zijner inwoning en heeft daar al eens een succesvolle lezing over gehouden op een donateursavond van de Dirk van Eck-Stichting. Bovendien maakt zijn arbeidsplek, het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, hem tot een smulpaap in luilekkerland, waar collegae als Hans Heester-

mans en Piet van Sterkenburg inspirerend werken en veel grondstoffen voor het oprapen liggen.

Onder die grondstoffen moet op de eerste plaats genoemd worden een sigarenkistje van Adriaan Beets met aantekeningen over allerlei typisch Leidse woorden en uitdrukkingen, door hem opgetekend uit vooral de mond van zijn 'ancilla'. Die dienstbode is door de auteur niet geïdentificeerd, maar rond 1907 woonde in huize Beets – Witte Singel 29, volgens de toenmalige nummering – Johanna Maria Veerman, geboren op 12 november 1881 op het adres Volmolengracht 13 als dochter van een beambte bij de Stedelijke Gasfabriek. Een andere bron is de woordenlijst van Wout Bodrij (door Wortel hier en daar ook wel Willem Bodrij genoemd), gepubliceerd onder de titel *Een stem uit de achterbuurt*. Helaas zijn dit de twee enige en goede verzamelingen Leidse woorden.

Behalve dat is er nog wel meer gepubliceerd in het Leids, maar dat gebeurde hoofdzakelijk in de vorm van enigszins overdreven anekdotische verhaaltjes. Een bijkomende factor, waar de auteur helaas wat weinig aandacht aan besteedt, is dat de schrijvers daarvan vrijwel geen van allen geboren en getogen Leidenaars waren. De al genoemde A. Beets was geboren in Utrecht, W.A. Winschoten (lees: Wingardus a Winschoten) was in 1639 geboren in Amsterdam en werd pas in 1668 docent in Leiden, Pieter Broos-hooft (1845-1921) was geboren te Giessendam en opgegroeid in Gouda en Nijmegen voor hij student in Leiden werd (1864-1874), Johannes Adrianus van Dijk – Directeur van de Kweekschool voor Onderwijzers en Onderwijze-ressen en Hoofd eener School – was in 1830 in Den Haag geboren, de bekende taalkundige Johan Winkler aanschouwde het levenslicht in 1840 te Leeuwarden, en zelfs van het door Felix Driessen uitgegeven manuscript van een anonymus, *Leiden in den Franschen tijd*, is er geen bewijs dat het door een 'echte' Leidenaar is geschreven, al is er te weinig aanleiding om daarover gerede twijfel te uiten. Wel autochtone Leidenaren waren Willem Frederik Oostveen (geboren 1849, overleden Oegstgeest 1890, onderwijzer) en Leonarda Geertruida de Graaf (geboren 30 augustus 1914 als dochter van een onderwijzer en meest wonend in de Raadsherenbuurt; secretaris van de Commissie voor Volkskunde van de Vereniging Oud Leiden van 1950 tot 1969). Behalve Oostveen – een onecht kind uit de binnenstad – behoor-den allen tot de betere stand en hoewel hun taalgevoel wellicht beter ontwik-

keld was, is het de vraag hoe groot hun Leidse woordenschat was en of ze alle fijne nuances wel precies aanvoelden.

Hoewel op het eerste gezicht erg veel ruimte is ingenomen door lange lijsten met woordjes en de verklaring of het gebruik ervan, is het lezen van al die 'merkwaardige' woordjes zeker geen straf. Veel woorden blijken een Vlaamse of Franstalige achtergrond te hebben, wat niet zo verwonderlijk is wanneer bedacht wordt hoeveel Zuid-Nederlanders tussen 1577 en 1650 naar Leiden kwamen. Voor iemand die tussen die twee gebieden in is geboren – zoals ondergetekende! – en zijn dialect met de paplepel heeft ingegoten gekregen, is het een voortdurend feest van herkenning. Soms leidt het echter tot twijfel of je eigen 'etymologie' wel juist is en of de uitleg wel altijd klopt, maar om op dat gebied zinnige zaken te kunnen zeggen moet je toch wel van heel goeden huize komen. In de verbindende teksten en algemene verklaringen zitten helaas net even te veel foutjes, die het geheel wel weinig schade doen, maar gewoon een nare indruk achterlaten. Neem bijvoorbeeld een bewering als op bladzijde 61: "Morrend, slechts na langdurige juridische procedures en een formele aanwijzing van de minister, gingen zij [de buurgemeenten van Leiden] akkoord met wijzigingen van hun gemeentegrenzen." De teneur of zo men wil sfeer is wel goed getroffen, maar feitelijk is een en ander onjuist: tot op de dag van vandaag worden grenswijzigingen tussen gemeenten bij wet vastgelegd, zodat niet rechtbanken, maar vooral de regering en Tweede Kamer de knopen doorhakken en het geweeklaag van de zich benadeeld achtende gemeentebesturen moeten aanhoren. En er zijn veel meer van dit soort zaken.

Het boekje is een prima eerste poging om 'de' geschiedenis van het Leids te boekstaven, maar er moet nog heel wat aan worden bijgepunt. Dat geldt ook voor het kaartmateriaal: het kaartje op bladzijde 21 van de stadsuitbreidingen is achterhaald en niet goed getekend, maar het vormt wel de basis voor alle volgende kaartjes. Ook had Wortel een beter kaartje voor op de voor- en achterkant van het omslag moeten zoeken. Het nu gebruikte wordt ontsierd door de in de ogen en oren van taalgevoeligen wel uiterst ongelukkige druk(?)fout Kouderkerk waar Koudekerk aan den Rijn wordt bedoeld.

Ondanks de feiten-foutjes en verdere onvolkomenheden: we moeten Wortel zeer dankbaar zijn dat hij dit boekje op zo'n grondige en tijdrovende wijze 'bij elkaar gelezen' en geproduceerd heeft. Inmiddels is een soort

digitale concurrent (of collega?) van het boekje gemaakt door Marlies Tiepel (www.bijdeburcht.nl). Dit medium biedt de mogelijkheid om de stof verder uit te bouwen, en te hopen is dat een nauwe samenwerking tussen beide partijen tot accumulerende verworvenheden zal leiden. Het is namelijk broodnodig dat een taalgevoelig iemand van het niveau van Wortel daar de wartaal transformeert in fatsoenlijk lopende zinnen.

P.J.M. DE BAAR

Signaleringen

Selma Noort, met tekeningen van Froukje Stroeve, *Eet mijn arm maar op! Wandelingen door Leiden voor de jeugd.* Uitgeverij De Inktvis, Dordrecht 2001. ISBN 90-75689-17-9. 80 p. € 7,95

Door een typische kinderboekenschrijfster zijn twee wandelingen door Leiden uitgezet voor schoolkinderen. Dat het niveau is aangepast aan het begrip en de belevingswereld van kinderen, spreekt vanzelf. Om het een beetje spannend te maken zijn enkele sterke verhalen als een soort kaderteksten ingevlochten. Hoewel de in Leiden geboren en getogen schrijfster blijkens het literatuurlijstje enkele prima boeken heeft geraadpleegd, is zij er toch niet geheel in geslaagd daaruit ook de goede gegevens goed over te schrijven. Neem bijvoorbeeld p. 32, waar de tulpengekte uit 1636-1637 wordt behandeld: "Veel roekeloze handelaren, zoals de beroemde schilder Jan Steen, gingen failliet, ze raakten alles kwijt." Wie beseft dat Steen geboren is in 1626 en toen dus nog maar een kind was, zal snappen dat bedoeld werd Jan van Goyen, de latere schoonvader van Steen. Hoewel er nog wel enkele andere missers zijn, moet worden erkend dat het boekje als geheel er zeker mee door kan. Sommige zaken lijken wat overtrokken, maar dat is mogelijk een eis van het moderne jeugdbeleven. Ook is het de vraag of bepaalde stukjes, bijvoorbeeld over de Tweede Wereldoorlog (p. 34-35) wel zo zinvol zijn; ze hebben althans niet de minste binding met de wandelroute. Maar ook dat heeft mogelijk didactische achtergronden; daar zullen we maar niet moeilijk over doen.

De tijdbalk, die zichtbaar wordt bij het uitklappen van de kaft, is een wel heel beperkt jaartallenlijstje, met alleen zaken die al in de hoofdtekst staan, en dan nog ontsierd door twee keer de vermelding van een Sint

Pieterskapel, terwijl (Sint) Pieterskerk correct zou zijn geweest, en bijvoorbeeld de bewering "1611, John Robinson vlucht uit Engeland naar Leiden, vanwege zijn geloof" enigszins kort door de bocht is, omdat hij zich al in 1609 in Leiden vestigde na een aanvankelijk verblijf in Amsterdam. Ook werd de laatste "rijke stinkerd" niet in 1825 in de Pieterskerk begraven: Susanna Vorster, vrouw van Jean Baptiste Moquette, werd hier op 18 november 1828 onder de zerk van Zuidbinnenwandeling 64 bijgezet. Overigens kreeg zij niet lang de tijd om hier te stinken, want haar restanten werden op 19 maart 1830 in gemetseld graf nr. 66 op de Nieuwe Begraafplaats (Groenesteeg) herbegraven. De laatste in een kerk begraven Leidse was overigens Johanna Helena Bos, die op 28 november 1828 onder de zerk van Middelkerk 115 in de Hooglandse kerk verdween.

In summa: een aardig boekje, maar het kon beter.

Jaap Moggré (red.), *Uit de geschiedenis van onze wijk*. Buurtvereniging Maredorp, [Leiden 2002]. 64 p., geen ISBN. € 4,95.

Dit is een compilatie van artikelen die eerder zijn verschenen in de *Marepost*, het orgaan van de buurt/wijkvereniging Maredorp. De rol die samensteller/redacteur Moggré heeft gehad, is niet veel meer dan die van het anders ordenen en aan elkaar plakken van die artikelen. Hij doet daarmee eigenlijk oneer aan aan Lex Kamphues, die van de in totaal 31 bijdragen er maar liefst vijftien heeft geschreven, tegen Moggré zelf negen. Bovendien is de kwaliteit van de artikelen van Kamphues absoluut niet slechter, zij het dat hij wel vrij eenzijdig de bonboeken als bron heeft gebruikt en die wat heeft aangekleed met van veel kennis getuigende randinformatie. Het gaat om gebouwen – meest woonhuizen – in deze wijk, waarvan hij de geschiedenis vanaf een zo vroeg mogelijk tijdstip tot even na 1900 vrij grondig behandelt. De meer moderne tijd komt er minder gedetailleerd van af, een bekend verschijnsel voor hen die veel huisonderzoek in Leiden verrichten. Moggré daarentegen belicht dankzij onder meer interviews met oude buurtbewoners en raadpleging van het kadaster meer de moderne tijd. Hij heeft over het algemeen een veel bredere *range* aan bronnen gebruikt, al gaat het bij de interpretatie daarvan wel eens mis. Enkele bijdragen komen echter niet veel verder dan een compilatie van de literatuur. Overigens is hij de enige die

nog iets van bronvermelding pleegt; dit moet als een groot gebrek worden aangevoerd. Maar verder is de inhoud zeer lezenswaardig te noemen. Het is alleen erg jammer dat de tekst te veel typefouten en tekstverwerkingsmalaises bevat. Hoe dan ook, een leuk initiatief om dit soort anders zeer grijze literatuur dankzij een aparte uitgave flink beter voor het voetlicht te halen. Deze artikelen, vooral die van Kamphues, verdienen het in bredere kring bekendheid te krijgen.

Jan van Gent en Gerard van der Hoeven (red.), *Zoeterwoude 725.* Uitgeverij Rene de Milliano VOF, Alkmaar 2002. ISBN 90-72810-38-4. 62 p. € 10

In 1976 vierde Zoeterwoude feest omdat op 1 september 1276 graaf Floris V het ambacht Zoeterwoude in leen uitgaf aan Dirk van Santhorst. Het spreekt vanzelf dat je dan een kwarteeuw later opnieuw reden hebt om een feestje te bouwen. En alzo geschiedde, nog opgeluisterd met het verschijnen van een alleraardigst boekje, waaraan – na een paar woorden van burgemeester Amy Koopmanschap, die ook voorzitter was van de redactiecommissie – in totaal veertien schrijvers/dichters een bijdrage leverden. Sommige daarvan komen in de buurt van proza en vrijwel zonder uitzondering zijn ze allemaal lezenswaardig, geinig, ontroerend en goed geschreven. Het grootste brok leverde redacteur Van Gent, een geschiedenis in een notendop van 1276 tot 2002, onderverdeeld in een aantal thema's. Om in maar weinig bladzijden veel te zeggen, valt niet mee, en ook Van Gent is daar niet echt in geslaagd, nog afgezien van de te vele typefouten en andere missertjes in zijn bijdrage. Maar voor de rest alleen maar veel lof. Persoonlijke herinneringen en impressies werken haast vertederend, en de bijdragen over de verschillende sporten (schaatsen, fietsen, tafeltennis, crossen) zijn nostalgisch voor wie er ook maar iets van weet. Kortom: echt leuk en uiterst geschikt als cadeautje voor iedereen die iets met Zoeterwoude heeft.

D.J. van Eijk-Vermeij en G. Rijlaarsdam, *Kadastrale Atlas Zuid-Holland 1832.* Deel 14: *Nieuwveen en Zevenhoven.* Alphen aan den Rijn 2001. 150 p.

Zoals in het *Jaarboek 2001* (p. 201) vermeld, verschijnen er met enige regelmaat uitgaven van de kadastrale gegevens uit 1832 (en wat kaartmateriaal

betreft doorgaans uit eerder tijd, vaak zelfs nog de Franse tijd 1811-1813) van verschillende plaatsen. Aan de reeks Warmond, Hillegom, Koudekerk, Aarlanderveen en Voorschoten zijn inmiddels toegevoegd Benthuizen (met Benthorn en Hoogeveen), Oudshoorn en het gecombineerde deel Nieuwveen-Zevenhoven. Voor deze combinatie werd gekozen omdat Nieuwveen en Zevenhoven in 1991 zijn samengevoegd tot de gemeente Liemeer. Zoals gebruikelijk geven bekenden met de plaatselijke geschiedenis een kort overzicht daarvan, waarna een analyse van de gegevens volgt. In het onderhavige geval hebben de auteurs zich prima van hun taak gekweten. Eén losse opmerking doet echter de wenkbrauwen fronsen. In 1878 was vrijwel het gehele archief van Nieuwveen verbrand, en "De gemeentebesturen van Zevenhoven en Nieuwveen brachten later hun oude archiefstukken over naar het stadhuis van Leiden. Dit bleek echter ook geen veilige plaats te zijn, want ook dit gebouw werd in de winter van 1932 [lees: 1929] door brand verwoest." Hier moet verwarring bestaan met het Hoogheemraadschap van Rijnland: twee stukken uit 1740 die betrekking hebben op het *ambacht* Nieuwveen – dus niet betreffende het dorpsbestuur, later gemeentebestuur genaamd – werden in de dertiger jaren naar Leiden overgebracht (van het ambacht Zevenhoven niets), naast het bijna zeven meter grote archief van de Nieuwkoopse en Zevenhovense polder, 1756-1863. Maar verder is alles zeer leesbaar en interessant. Dat geldt overigens ook voor de uitgaven over Benthuizen c.a. en Oudshoorn.

Marleen Riool-Maurits, *Doleantie. 'De strik gebroken..., omwille van het Woord'.* Oudheidkamer Leiderdorp, Leiderdorp 2001. 39 p. € 3,50

Naar aanleiding van een tentoonstelling over de Doleantie te Leiderdorp in 1886 heeft de Oudheidkamer een boekje uitgebracht dat tegelijkertijd een geschiedverhaal en een catalogus is. Dit eenvoudige drukwerkje pretendeert geen uitputtend wetenschappelijk onderzoek te presenteren, maar is toch vrij volledig. In de vorm van chronologische dagboekaantekeningen komen de gebeurtenissen voorbij. Het meeste uit notulen en kranten is samengevat, maar er zijn ook uitvoerige citaten. Een aardige publicatie!

Vanuit Leiderdorp. Emigreren in de 20e eeuw. Stichting Oudheidkamer Leiderdorp, Leiderdorp 2002. € 4

Dit door diverse personen op basis van door diverse emigranten geleverde gegevens samengestelde boekje, tevens een soort catalogus bij een tentoonstelling, geeft een aardig beeld van de beweegredenen waarom vooral tussen 1950 en 1960 zoveel Leiderdorpers hun heil buiten Nederland zochten. In elf hoofdstukken wordt een thema behandeld, waartoe de meest geschikte citaten uit de schriftelijk vastgelegde herinneringen van een flink aantal landverhuizers naar Canada, de Verenigde Staten van Amerika, Nieuw-Zeeland, Australië, Japan, Schotland en Frankrijk zijn gebruikt. Het geheel is interessant en onderhoudend te noemen.

Buiten wonen in de stad. Hooglandsekerkgracht 22, Leiden. Country living in the city. Paul F. de Haas & Co. BV Makelaarskantoren, Wassenaar 2001. 24 p.

Brochures van makelaars zijn gewoonlijk dusdanig eenvoudig, ook al is de uitvoering schitterend, dat ze gemakkelijk voorbijgegaan kunnen worden. Dit is evenwel een dusdanig imponerend staaltje reclamedrukwerk dat het een eervolle vermelding verdient. Hoewel het grootste deel van deze brochure vanzelfsprekend overloopt van aanprijzingen van de verschillende kamers die voor vele doeleinden kunnen worden gebruikt, is er een korte historische inleiding waarin de voornaamste bewoners worden genoemd. Dit pand is ongelooflijk groot, met in de enorme tuin zelfs een gastenverblijf met aparte ingang, en kan dus bogen op roemruchte eigenaars. Vanzelfsprekend is dit geen historisch huisonderzoek; dat dit pand zeer zeker verdient, of eigenlijk al als onderdeel van een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd had horen te zijn. Het meest imponerend zijn wel de prachtige foto's, allemaal in kleur en gemaakt na de recente grondige restauratie. Deze brochure moet dan ook heel wat aan drukkosten met zich hebben meegebracht, en dat de prijs van het huis alleen op aanvraag werd geopenbaard, zal dan ook geen betoog behoeven.

Ger van Wengen, *'Wat is er te doen in Volkenkunde?' De bewogen geschiedenis van het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden.* Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden 2002. ISBN 90-71310-81-7. 204 p. € 15

Wanneer een insider de geschiedenis van een eerbiedwaardige instelling gaat schrijven, bestaat het risico dat het eindresultaat veel te omvangrijk is om te kunnen worden gepubliceerd. Ook hier is de auteur als gepensioneerd hoofd educatie van het Rijksmuseum voor Volkenkunde te enthousiast geweest. Voor de onverkorte tekst kan men in de bibliotheek van het museum terecht; een ingekorte tekst is afgedrukt in het voorliggende boek. Toch is die nog uitgebreid genoeg. Maar weinigen zullen het gevoel hebben dat de tekst onaf, of te kort door de bocht is.

Het museum is in wezen een voortzetting van het Rijks Japansch Museum Von Siebold en het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, sedert 1864 onder de naam 's Rijks Ethnographisch Museum en sinds 1937 als Rijksmuseum voor Volkenkunde gehuisvest in het voormalige Academisch Ziekenhuis. Het boek is vooral een soort epos van verzamelaars, die vaak met enorme aantallen voorwerpen de collecties van het museum nog weer vermeerderden. Het geheel is een prachtig boek geworden, maar met helaas wat al te veel onvolmaakte zinnen.

Pauline Haak en Christiaan Vogelaar, *Het kabinet van Robert Fruin. Een 19de-eeuwse kijk op de vaderlandse geschiedenis.* Stedelijk Museum De Lakenhal Leiden, tentoonstellingscatalogus 20 december 2001 - 11 maart 2002. ISBN 71655. 24 p.

Op 1 juni 1885 vierde Robert Fruin het feit dat hij 25 jaar hoogleraar in de Vaderlandse Geschiedenis was aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Zijn vrienden wilden dit, tegen zijn aanvankelijke wens, niet zomaar laten passeren en brachten geld bijeen voor een geschenk. Dit werd een collectie van 107 etsen en gravures, voorstellende voorname personen en gebeurtenissen uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Vooral de bij Fruin geliefde zeventiende eeuw en het laatste kwart van de zestiende eeuw zijn hierbij goed vertegenwoordigd. Het geheel werd in een prachtig kastje geborgen, ontworpen door de beroemde P.J.H. Cuypers, en voorzien van een paar

gekalligrafeerde opdrachten. De prenten vormen een soort kruising van een atlas en een album amicorum; de schrijvers gaan diep in op vergelijkbare collecties in die tijd en waarom deze prenten bij Fruin zeker in de smaak zullen zijn gevallen. Nu hadden de organisatoren ook een goede adviseur aangetrokken: J.Ph. van der Kellen, onder meer directeur van het Rijksprentenkabinet, die in de haast oneindig grote voorraad van het veilinghuis van Frederik Muller wel een aantal geschikte plaatjes kon opduiken. Van een verzameld bedrag van zo'n 2.000 gulden, minus de 300 die het kastje had gekost, de kosten van het kalligraferen enz., kon een wellicht vrij onbekrompen keus worden gemaakt. Merkwaardig is het dan te zien dat er van Jan Huygen van Linschoten, in de ogen van Fruin wellicht toch al een soort randfiguur, zelfs twee (verschillende) portretten (nrs. 40 en 41) werden uitgezocht; een verklaring hiervan geven de schrijvers helaas niet. Maar verder is er alleen maar lof voor dit van veel illustraties voorziene boekje, dat een goed beeld geeft van dit 'kabinet', overigens een woord dat behalve in de titel nergens wordt gebruikt.

J. de Bruijn en G. Harinck (red.), *Een Leidse vriendschap. De briefwisseling tussen Herman Bavinck en Christiaan Snouck Hurgronje, 1875-1921.* Ten Have, Baarn 1999 (Passage Reeks: 11). 192 p. ISBN 90-259-4697-6

Bavinck is bekend geworden als orthodox gereformeerd predikant en hoogleraar dogmatiek in Kampen en aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, Chris Snouck Hurgronje als kenner van de islam en de zeden en gewoonten op Java en Sumatra en ook als Leids hoogleraar Arabisch en dergelijke. De correspondentie tussen twee steile theologen belooft op het eerste gezicht niet veel; eigenlijk verwacht je niet veel meer dan gortdroog gemillimeter over theologische stellingen en geklaag van Bavinck dat zijn vriend en studiegenoot steeds meer vrijdenker werd. Hoewel dit alles niet volstrekt afwezig is en er inderdaad wel eens werd ingegaan op de publicaties die de heren elkaar in present-exemplaar of overdruk lieten toesturen, valt dit alles ontzettend mee. Na lezing resteert veel eerder het gevoel van deelgenoot te zijn geworden van de – helaas niet compleet bewaard gebleven – briefwisseling tussen twee echte vrienden voor het leven, hoe ver ze van elkaar verwijderd waren, en hoe vaak deze drukbezette mannen zich tegenover elkaar

verontschuldigden dat ze zo lang met beantwoording hadden gewacht. Het peil is echt niet dat van koetjes en kalfjes; dan zou deze correspondentie ook niet gauw in druk zijn uitgegeven. Hoewel vanzelfsprekend ook triviale onderwerpen werden aangesneden, is het toch allereerst een elkaar op de hoogte houden van de belangrijkste ontwikkelingen op ieders vakgebied en de voornaamste gebeurtenissen in hun plaats en het land. Hoewel roddels over studievrienden en collega's niet werden gemeden, overheersen die het geheel niet.

Wat betreft Leiden kan worden gezegd dat uit de perioden dat beiden hier woonden – dus tijdens hun studietijd, en later Snouck Hurgronje tijdens zijn hoogleraarschap – wel een aardige kijk wordt verkregen op de belangrijkste universitaire toestanden en gebeurtenissen. Toch blijft dit, zoals bij brieven meestal het geval is, wat beperkt. Brieven werden alleen maar geschreven in tijden dat men elkaar langere tijd niet persoonlijk sprak. Hoe dan ook, vervelend, saai en nietszeggend zijn deze brieven beslist niet, al moet je er ook niet van verwachten dat ze enorme inzichten bieden in beider zielenroerselen en omstandigheden. Een grote diepgang hebben ze nu ook weer niet echt. Maar omdat de schrijvers beroemde mannen zijn geworden, is alles van belang. De bezorgers van de editie hebben dan ook beslist nuttig werk verricht. Zij hebben hun taak bovendien niet licht opgevat en werkelijk iedere genoemde titel proberen te identificeren, wat vrijwel steeds is gelukt, zelfs waar het wat vage buitenlandse literatuur betreft. Ook van vrijwel alle genoemde personen zijn de belangrijkste gegevens boven water gehaald. Wat het editeren betreft mag van een zeer geslaagd staaltje vakwerk worden gesproken. Ook al zal niet iedere lezer meteen veel belang hechten aan deze interessante briefwisseling, de specialist zal er zeker blij mee zijn.

J.H.M. Sloof, *Focus op Voorschoten*. Europese Bibliotheek, Zaltbommel 2001. 84 p. ISBN 90-288-3579-2

In een reeks van gelijksoortige fotoboeken is thans dat over Voorschoten verschenen. Het gaat om liefst nog vrij onbekende kiekjes uit een plaats, met de nadruk op de vijftiger en zestiger jaren, zodat het nostalgie-gehalte hoog is, en er dus kopers onder de wat oudere (en koopkrachtiger) garde in en buiten het dorp gevonden kunnen worden. Bij de foto's is dus een

hoog vertederend gehalte gewenst, terwijl de bijschriften nog wat uitleggen en liefst ook veel namen van afgebeelde personen bevatten. Bij auteur Sloof is dat in prima handen, zeker waar hij er ook nog in is geslaagd een reeks foto's van de trambaan van de Blauwe Tram uit politiebezit te achterhalen. Een klein vergissinkje zoals op p. 25, waar sprake is van een Leidse fotograaf J.W. Bleusé jr., terwijl die W. Bleuzé jr. heette, wordt dan gaarne vergeven.

Marijtje Sluis en Kasper van Ommen, *'Si ce n'est pour nous, alors pour nos successeurs'. Honderdvijftig jaar Bibliothèque Wallonne. Catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek, 26 september - 3 november 2002.* Bibliothèque Wallonne/Universiteitsbibliotheek Leiden, Leiden 2002 (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek: 49). 135 p. ISSN 0921-9293, deel 49

In een doorwrochte inleiding geeft Marijtje Sluis een prima overzicht van de geschiedenis van de immigratie van protestanten uit de Zuidelijke Nederlanden (de Walen), de Hugenoten uit Frankrijk met name na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685, en de Waldenzen uit de streek ten noordwesten van Turijn. Helaas zijn haar zinnen wat te lang en ingewikkeld. Kasper van Ommen belicht de geschiedenis van de Waalse Bibliotheek en de grote mannen die daarvoor hebben gezorgd, zij het dat eigenlijk alleen de periode van de oprichting in 1853 tot ongeveer 1900 grondig wordt behandeld. Zijn betoog is zeer lezenswaardig, zij het dat in zijn – op zich goede en uitgebreide – noten wat te veel oncontroleerbare of apert foute zaken zitten. Mogelijk dankzij deze erg lange noten is de lay-out van het geheel, hoe eenvoudig ook, sterk onder de maat te noemen.

Riet van der Linden en Rinus Vrind, *Drukkerij Van der Linden. De eerste eeuw... 1901-2001.* Van der Linden, Leiden 2001. 79 p.

Hier is sprake van een typisch familiealbum, waarin ook een stukje geschiedenis van de middenstand en de vereniging van vrouwelijke studenten is te vinden. Beschreven wordt een echt familiebedrijf, dat van vader op zoon is voortgezet tot de vierde generatie nu, voorzien van veel bedrijfs- en familiefoto's. Erg veel aandacht wordt gegeven aan de ligging van het pand op de

hoek van Rapenburg (nr. 127) en Vliet (nrs. 4a-6), verhelderd met details uit diverse oude kaarten, maar helaas met veel fouten in de transcripties van oude teksten.

Van een drukkerij verwacht je dat men begint met een aparte titelpagina, daarna de (uitgebreide) inhoudsopgave en eventueel een voorwoord, maar nu valt men met de deur in huis. De "speciale techniek" (lichtdruk?) waarmee het boek is gedrukt, wordt voor de lezer niet uitgelegd. Achterin het boek zit de modernste techniek: een cd-rom met meer informatie.

Henk de Zee, *17 februari 1902 – 17 februari 2002. Een impressie van 100 jaar 'Werkmans Wilskracht'*. Ongepagineerd. € 5

Een harmoniekapel die een eeuw bestaat, komt wel vaker voor en is dan doorgaans onderwerp van een fraai boek. Ook 'WW' heeft een gedenkboek gekregen, maar dit is van een wel zeer eenvoudige uitvoering. De vele kleurenfoto's zijn zeker de moeite van het aandachtig bekijken waard, maar niet van zeer hoogstaande kwaliteit. En dan de tekst, die slechts een "impressie" belooft te bieden, dus zeker geen tot in de puntjes verantwoord wetenschappelijk betoog. En dat klopt ook wel: alles is heel eenvoudig, een beetje matig. Een over enkele pagina's doorlopende kroniek van uit de notulen bijeengelezen feitjes hangt wel heel erg als los zand aan elkaar. En over taal- en typefoutjes zullen we het maar niet hebben.

In een aantal thema's wordt de geschiedenis verhaald. Zo is er een persoonlijke herinnering aan de oprichting. In februari 1902 wierven C. Robbers en J.D. van Berkel onder de ongeveer 550 werklieden van de Leidsche Katoen Maatschappij (LKM) zo'n twintig personen die de muziekvereniging vorm wilden geven. J. Noordanus werd de eerste dirigent, hetgeen hij twintig jaar volhield; er is ook een lijst van alle dirigenten en ereleden opgenomen. De instrumenten werden betaald door de heren Driessen, eigenaars van de LKM, die ook ruimte in hun fabriek beschikbaar stelden. In een zeer lezenswaardig overzicht wordt verhaald over de vele plaatsen waar in de loop der jaren werd gerepeteerd. Evenzo zijn er verhalen over de wederwaardigheden tijdens de oorlog, de uniformen, de muziekinstrumenten, de oprichting en teloorgang of afsplitsing van het majorettekorps en de drumband (verder-

gegaan als 'Con Fuoco'), en een schisma dat leidde tot de oprichting van 'Allegro Vivace'.

Een aardig overzicht, niet duur, veel plaatjes, maar ik herhaal: een beetje matig.

Emiel van der Hoeven, *Excelsior: stokoud, maar springlevend. 1902-2002.* Gymnastiekvereniging Excelsior, Leiden 2002. 208 p. € 12,50

Wanneer een gymnastiekvereniging een aansprekend jubileum heeft te vieren en beschikt over een lid dat al sedert vele jaren heeft bewezen een geweldige kennis te hebben van het verleden van de club, spreekt het vanzelf dat die ook het gedenkboek bij het eeuwfeest schrijft. Van der Hoeven heeft als redacteur van het clubblad (beslist geen blaadje!) en als werker in de grafische industrie al genoegzaam bewezen uitstekend werk te kunnen leveren. Ook dit gedenkboek is een staaltje van zijn vele kunnen. Het ziet er schitterend uit, zit vol met leuke plaatjes en mag qua tekst ook alleen maar worden geprezen.

B.Th.F. Markslag, L.A. van Nijnanten, T.J.M. Kompier, M.E.B.W. de Vroomen-de Boer, C.T.M. van Vliet, M.C.P. Verhoeven, P.A. Donders en J.M. Schlatmann, *De H. Willibrordkerk te Oegstgeest 1901-2001. Presentaties, gehouden in de jaren 1999, 2000 en 2001 ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het kerkgebouw.* Comité 100 Jaar Kerkgebouw H. Willibrord te Oegstgeest, Oegstgeest 2001. 74 p.

Het eeuwfeest van de door Jos Cuypers ontworpen katholieke kerk te Oegstgeest was aanleiding voor een aantal parochianen en anderen om een facet van de geschiedenis van die kerk uit te zoeken en op schrift te stellen. Zo wordt aandacht besteed aan het ontwerp en de bouwgeschiedenis; de decoratieopzet in 1901; de glas-in-loodramen; de kruiswegstaties; het kerkelijk vaatwerk; kerkelijke objecten (tot en met het kerkhof); beheer en onderhoud van gebouwen en terreinen; en tot slot de pastoorsportretten. De bijdragen – vaak van meer dan een auteur en in wisselende samenstelling – zijn vrij kort, maar lezenswaardig. Zeker waar het hier vooral over voorwerpen en dergelijke gaat, is het goed dat er een groot aantal afbeeldingen, vooral

kleurenfoto's, is opgenomen. Deze typisch neogotische kerk is zeker fraai te noemen en zoals in een van de bijdragen staat: je moet gewoon een bezoek aan de kerk brengen om de schoonheid ervan eens goed in je op te nemen. Dat daarbij de onderhavige publicatie als een uitstekende gids dienst kan doen, staat als een paal boven water!

Har Meijer, *Kopstoot en andere praktijkverhalen.* Boekhandel De Kler BV, Leiden 2002. ISBN 907008435X. 125 p. € 11,95

Niet iedere Leidse huisarts zal naar zijn pen grijpen om wat aardige anekdotes uit zijn langjarige praktijk aan het papier toe te vertrouwen. Helaas, deden ze het maar wat vaker, en dan vooral op de manier en met het talent dat Meijer blijkt te hebben. Waar Engelse tv-series over plattelandsdokters nog wel eens te gemaakt overkomen, geven de verhalen van deze Leidse stadsdokter een veel mooiere inkijk in het dagelijkse leven, vreselijk herkenbaar voor iedereen die al wat ouder is en de Leidse toestanden van rond 1970 heeft gekend. Hoewel enig effectbejag ook Meijer niet vreemd is, moet worden gezegd dat zijn stukken, die grotendeels eerder in een soort feuilletonvorm in het *Leidsch Dagblad* zijn gepubliceerd, heerlijk weg lezen en toch zo geloofwaardig overkomen. Je ziet gewoon al die ten tonele gevoerde personages haast lijfelijk voor je. Dit is een brok sociale geschiedenis in optima forma, al zijn onder meer alle namen gefingeerd vanwege de privacy en zal er best wel een en ander zijn opgesmukt. De auteur maakt ons zelfs deelgenoot van enkele zielenroerselen van hemzelf, waardoor als het ware zijn eigen groeipatroon zichtbaar wordt van in pas lopen met de technische mogelijkheden en de zich ontwikkelende tijdgeest. Waar in de verhalen over situaties in de jaren zestig en zeventig nog een vrij strenge sfeer heerst, is in de meer recent spelende stukken duidelijk dat deze huisarts in ieder geval euthanasie niet categorisch afkeurt. Opmerkelijk is dat hij daarentegen bepaald tegen abortus lijkt te zijn, maar zijn beschreven ervaringen maken ook aan buitenstaanders wel duidelijk waarom. Veel situaties zijn op een dusdanige manier beschreven dat iemand die snel ontroerd is na lezing niet goed zal weten of dit boek uitnoodt tot een glimlach danwel een huilbui. Of misschien wel beide. En dat is toch best een lofprijzing waard. Kortom, een van de aardigste cadeautjes die je een (oud-)Leidenaar present kunt doen!

[P.G. Hoftijzer e.a.], *Special collections. A guide to the collections of Leiden University Library and neighbouring institutions.* The Scaliger Institute, Leiden 2002 (Publications of the Scaliger Institute: 1). 100 p. Geen ISBN. € 10

Deze gids is duidelijk bedoeld voor vreemdelingen in het Leidse Jeruzalem, die de Universiteitsbibliotheek en allerlei instituten wellicht wat verwarrend vinden en geen idee hebben wat daar allemaal wel niet voor schoons en unieks te vinden is. De vraag is dus of zij na lezing daarvan op zijn minst een redelijk beeld gekregen zullen hebben. Helaas ben ik bang van niet. Van de veertien bijdragen (naast de introductie) gaan er enkele over wat je met een of enkele zaken kunt doen; zo zijn er verhalen over de eenhoorn, neushoorn en narwal in oude beschrijvingen (inmiddels in een nieuw boekje veel uitvoeriger behandeld), over enkele natuurkundige winkeldochters van Isaac Vossius, hem door de koningin van Zweden in zijn maag gesplitst (door mevrouw Mout al eerder gepubliceerd), en de platen uit atlassen en dergelijke met beschrijvingen van het menselijk lichaam. Best leuk om te lezen, maar wat uit de toon vallend bij de overige bijdragen, die heel kort en zakelijk melden wat er in de collecties van de afdelingen Westerse handschriften, Westerse gedrukte werken, Oosterse handschriften, de collectie Bodel Nijenhuis, de Bibliothèque Wallonne en het Prentenkabinet (met de Fotocollectie) voor kostelijks huist en hoe dat daar is terechtgekomen. De manier van behandelen loopt nogal uiteen, van een redelijk droog en zakelijk verhaal tot een geheel in de ik-stijl gesteld betoog over ontstaan en groei van de Fotocollectie. Overigens is dat laatste wel enigszins te vergeven: mevrouw Leijerzapf heeft inderdaad een onuitwisbaar stempel op 'haar' collectie gedrukt. Verder komen nog aan bod de collecties van de Bibliotheca Thysiana, het Papyrologisch Instituut, de R.H. van Gulik-collectie (van Chinese handschriften) en het Kern Instituut (Sanskriet en Indologie). Een probleem is dat haast alle schrijvers melden over tienduizenden of honderdduizenden schatten te beschikken, maar dat de nieuwsgierige lezer er amper 'aan mag ruiken'. In een paar bladzijden kun je niet breeduit vertellen over dit soort immense verzamelingen en zelfs de titels van publicaties om verder te lezen compenseren dat nauwelijks. In de beperkingen toont zich de meester, maar de leerlingen komen daardoor wel veel tekort.

David Geneste, Albert Gielen en Rick Wassenaar, *L. van der Laan (1864-1942). J.A. van der Laan (1896-1966). Een katholieke architectenfamilie – rechtzinnig, maar veelzijdig en pragmatisch.* Stichting Bonas, Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam 2002 (Biografieën en oeuvrelijsten van Nederlandse architecten en stedebouwkundigen: [23]). 352 p. ISBN 90-76643-15-6. € 26,50

Ter gelegenheid van de heropening op 4 september 2002 van het door Jan A. van der Laan indertijd ontworpen stadhuis van Eindhoven is in een reeks boeken over architecten nu ook de primair Leidse architectenfamilie Van der Laan behandeld. Een absolute deadline is gebleken voor heel veel publicaties bijzonder bevorderlijk te zijn, maar iedereen zal beseffen dat de hoog oplopende tijdsdruk ook wel eens kan leiden tot producten die op zich zeker acceptabel zijn, maar die tevens een beetje wrange nasmaak achterlaten. Hoe vaak zal niet door lezers en recensenten verzucht zijn: was er nu echt geen tijd meer voor een laatste correctieronde, of had niet met vrij geringe moeite ook niet dit of dat veel beter uitgezocht kunnen zijn? Wat betreft de correctieronde: daar is hier geen probleem mee, want het boek ziet er schitterend uit en drukfouten en dergelijke moeten met een kaarsje worden gezocht. Anders ligt het met het tweede punt, hoewel de redactie van de Bonas-reeks zich bij voorbaat indekt en benadrukt: "Het is echter niet de taak van BONAS om het laatste woord over een ontwerper uit te spreken, zo dit al mogelijk zou zijn, maar om deze te introduceren." Mooi en goed, maar mij bekroop vaak het gevoel dat dit een erg onaf boek is. Met vrij geringe inspanningen had er zoveel meer en beter vermeld kunnen zijn, tot voordeel van het begrip van de lezer en degene die het als naslagwerk gebruikt. Een onbekende villa in Noordwijk anno 1905 of een woonhuis te Voorschoten uit 1900: bij de plaatselijke historische vereniging is er vast iemand bekend die daarover binnen zeer korte tijd heel wat kan opdiepen.

Het boek begint met drie grote artikelen: een over Leo en Jan van der Laan in de periode 1891-1938 door D. Geneste, een over Jan in de periode 1938 tot zijn dood in 1966 door R. Wassenaar, en een over het werk in Eindhoven, door A. Gielen. Dit zijn goede, leesbare verhalen. Het grootste deel wordt gevuld met de oeuvrecatalogus. Het is ongelofelijk wat de twee Van der Laans hebben gepresteerd, uiteraard met behulp van veel (naamloos) personeel, de jongere zonen van Leo – te weten Hans, die later als pater Benedictijn zeer veel kerkelijke gebouwen zou ontwerpen, en Nico, die later

een eigen bureau in Den Bosch zou starten – en met de latere geassocieerde architecten Th.M. van der Eerden, J.B. Hermans en J.H.M. Kirch, die als partners het bureau zouden voortzetten. Leo vestigde zich in 1891 in Leiden en al een jaar later ontwierp hij een nieuwe torenspits voor de Hartebrugkerk. Over die vroegste tijd is niet zo heel veel bekend, maar al snel ontwikkelde hij zich tot de toonaangevende architect voor katholiek Leiden. Het oeuvre van Leo en Jan is onafzienbaar, ook als alleen hun werken in Leiden en omliggende dorpen in beschouwing worden genomen. Hoewel het archief de indruk maakt vrij goed bewaard te zijn gebleven, moeten er toch nog wel wat projecten zijn geweest die daar geen sporen hebben nagelaten, en het nazoeken van alle kleine klusjes, bijvoorbeeld met behulp van notulenboeken, is inderdaad niet doenlijk. Maar de wel bewaard gebleven plannen hadden een betere behandeling verdiend, bijvoorbeeld door middel van een ingeplakte cd-rom of via internet, zodat de lezer al die ontwerptekeningen ook zelf kan zien.

En dan de identificatie van de projecten, waarover hierboven al werd geklaagd. Dit is soms inderdaad een lastige klus. Wanneer dat bekend is, wordt trouw vermeld of een plan werkelijk is uitgevoerd, waaruit de bijdrage bestond (bijvoorbeeld een verbouwing) en wie die wanneer verrichtte, en of het pand in 2002 nog bestaat. Dat laatste had best wat nauwkeuriger mogen gebeuren. Dan waren ook problemen vermeden als bij het project van een herenhuis en winkelwoonhuis aan de Eerste Binnenvestgracht hoek Steenstraat. Daarvan wordt vermeld dat het nog bestaat, maar wie daar ter plaatse gaat kijken, ziet een wat al te modern bouwsel. Aan de overkant van de Steenstraat, op de hoek van de huidige Tweede Binnenvestgracht, staat echter het pand dat bedoeld wordt, ook wel bekend als het pand van Jamin. Wie niet weet dat tijdens de bouw in 1899-1900 de huidige Eerste Binnenvestgracht Boerhaavestraat heette en de huidige Tweede Binnenvestgracht (deels) Eerste Binnenvestgracht werd genoemd, zal al gauw in deze valkuil stappen. Ook zijn er onmogelijke zaken, zoals het plan van Leo uit 1905 voor een verbouwing van het raadhuis van Zeewolde. De huidige gemeente Zeewolde ligt in het naoorlogse Zuidelijk Flevoland, en een andere plaats met die naam is mij niet bekend. Daar zal dus wel iets anders bedoeld zijn, maar wat? Blijkens een artikel van A.C.J. Duindam in het blad *Suetan. Kwartaaluitgave van de stichting 'Oud Zoeterwoude'* 73 (augustus 1989), p. 18

moet dat het raadhuis van Zoeterwoude zijn. En uiteraard wordt in dat artikel nog heel wat meer over die verbouwing vermeld, zodat dit nooit misstaat in de literatuuropgave. Bij die literatuur ontbreekt verrassenderwijs ook het artikel van Paul P.V. van Moorsel, 'Jan van der Laans "Goede Herder" nader bezien' (over de ontwerpgeschiedenis van die kerk te Wassenaar), in *Bouwen in Nederland. Vijfentwintig opstellen over nederlandse architectuur, opgedragen aan Prof. Ir. J.J. Terwen – Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 3 (1984), p. 295-305. En je wordt ook persoonlijk wel eens met vraagtekens opgescheept: in mijn artikel, samen met B. Jongerius in *Stielz* 6 nr. 1 (maart 1995), p. 5, werd de bouw van het pand Legewerfsteeg 10 in opdracht van F.M.A. (niet T.M.A., p. 111) Pieck bepaald op 1909 onder de verzuchting "Over de bouw van Legewerfsteeg 10 en over het latere gebruik hebben wij geen informatie kunnen vinden." Nu blijkt dat Leo tekeningen heeft gemaakt voor een verbouwing tussen 1902 en 1908, omstreeks 1910 voor een uitbreiding op nr. 12, en voor een totaal nieuw gebouw in 1923-1925, uitgevoerd, maar thans niet meer bestaand. Als het echt waar is dat Legewerfsteeg 10 al na twaalf jaar door volledige nieuwbouw (die overigens nog steeds bestaat) is vervangen en wij dus zwaar zouden hebben misgekleund, schaam ik mij diep; maar voorshands wacht ik daar toch nog maar even mee – daarvoor is het verhaal wat al te warrig en de datering van de tekening te opzichtig ontbrekend.

Maar genoeg over de haast onafzienbare reeks van dit soort missers. Dit boek is ondanks alles een heerlijke *Fundgrube*, waar een in huizenonderzoek geïnteresseerde lezer veel van zijn gading kan vinden. Toch?

DIRK VAN ECK-STICHTING
LEIDEN

De Dirk van Eck-Stichting vraagt aandacht voor 'gewone mensen' uit het Leidse verleden. Zij doet dat onder meer met lezingen, filmavonden, de videoreeks 'Stadsbeeld in Beweging' en het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken.*

De stichting werd op 1 mei 1987 opgericht. Haar naam dankt zij aan Dirk Antonie van Eck (1867-1948), de 'peetvader' van de Leidse sociaal-democratie, die zich als lid van de gemeenteraad jarenlang heeft ingezet voor de verbetering van de levensomstandigheden van zijn stadgenoten.

U kunt aan de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting bijdragen door een donatie over te maken op gironummer **35 66 42**, ten name van de Dirk van Eck-Stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden.

Belangstellenden die € 15 of meer doneren, ontvangen het *Jaarboek* in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen donateurs aantrekkelijke kortingen op de video's en boeken waaraan de naam van de stichting is verbonden.

ISBN 90-73279-22-4
ISSN 1387-8123